

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2021. Вип. 35.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 8414 від 06.02.2004 р.*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 35

ВІННИЦЯ
2021

УДК 93/94(06)

Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 35. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2021. – 148 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2021-35

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (кат.Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Нак МОН України №409 від 17.03.2020 р.)
Видання індексується в *Index Copernicus* та *Google Scholar*.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського
(протокол № 11 від 17.03.2021 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Заступник головного редактора:** Юрій Зінько, кандидат історичних наук, професор, декан факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Відповідальний секретар:** Анатолій Войнаровський, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України, Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Члени редколегії: Сергій Гальчак, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Віктор Даниленко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України (Україна); Василь Зінов'єв, доктор історичних наук, професор кафедри російської історії Національного дослідницького Томського державного університету, головний редактор журналу «Вісник Томського державного університету. Історія» (Російська Федерація); Ганна Магдалена Зовчак, доктор гуманітарних наук, професор, завідувач кафедри теорії та досліджень сучасних культурних практик Варшавського університету (Польща); Тетяна Карєва, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Ольга Коляструк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Валерій Кононенко, доктор історичних наук, професор кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Корновенко, доктор історичних наук, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін, проректор з наукової, інноваційної та міжнародної діяльності Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна); Марина Кругляк, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук Державного університету «Житомирська політехніка» (Україна); Григорій Лазько, доктор історичних наук, професор кафедри загальної історії Гомельського державного університету імені Франциска Скорини (Республіка Білорусь); Іван Романюк, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Владилена Сокирська, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та туризму Київського міжнародного університету (Україна); Галина Стародубець, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна); Юрій Степанчук, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Суляк, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри філології, історії та суспільних дисциплін Тараклійського державного університету імені Григорія Цамблака, головний редактор міжнародного історичного журналу «Русин» (Республіка Молдова); Вікторія Тельвак, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна); Юлія Хитровська, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна); Ярослав Цецик, кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.
тел. (0432) 61-67-21; e-mail: naukzapvdpu@meta.ua; <https://vspu.net/nzhist>

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2021

© Автори статей, 2021

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2021. Вип. 35.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

*The certificate on the state registration of
printed mass media*

Series KV № 8414 dated February 6, 2004

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE 35

VINNYTSIA
2021

УДК 93/94(06)

Н 35

Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History. Issue. 35. Collection of scientific researches / By the general editorship of the professor O. Melnychuk. – Vinnytsia: LLC «TVORY», 2021. – 148 p. DOI: 10.31652/2411-2143-2021-35

The collection is included in the list of scientific professional publications (category B) in which the results of dissertation researches on historical sciences can be published.

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 409 dated March 17/03/2020)

*The collection is indexed in the international databases: **Index Copernicus** and **Google Scholar**.*

Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Protocol No.11 dated March 17, 2021).

Editorial Board

Editor in Chief: Oleh Melnychuk, Dr (History), Professor, Head of the Department of World History of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Deputy editor: Yurii Zinko**, PhD (History), Professor, Dean of the Faculty of History, Law and Public Administration of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Responsible secretary: Anatoliy Voynarovskiy**, PhD (History), Associate Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Members of the editorial board: Sergii Galchak, Dr (History), Professor of the Department of Journalism, Advertising and Public Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Viktor Danylenko**, Dr (History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the twentieth century of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine); **Vasiliy Zinoviev**, Dr (History), Professor of the Department of Russian History of National Research Tomsk State University, Editor-in-Chief of the “Journal of Tomsk State University. History” (Russian Federation); **Hanna Magdalena Zowczak**, Dr. hab. (Humanities), Professor, Head of the Department of Theory and Study of Contemporary Cultural Practices Unit of the University of Warsaw (Poland); **Tetiana Karoyeva**, Dr (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Olha Koliastruk**, Dr (History), Professor, Head of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Valerii Kononenko**, Dr. (History), Professor of the Department of Legal Sciences and Philosophy of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Serhiy Kornovenko**, Dr. (History), Professor of the Department of Intellectual Property and Civil Law Disciplines, Vice-Rector for Scientific, Innovation and International Activities of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine); **Maryna Krugliak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Humanities and Social Sciences of Zhytomyr Polytechnic State University (Ukraine); **Grigory Lazko**, Dr (History), Professor of the Department of World History of Francisk Skorina Gomel State University (Republic of Belarus); **Ivan Romanyuk**, Dr (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Vladylena Sokyrskya**, Dr (History), Professor of the Department of International Relations and Tourism Kyiv International University (Ukraine); **Galyna Starodubets**, Dr. (History), Professor, Head of Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine); **Yurii Stepanchuk**, Dr (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Sergey Sulyak**, PhD (History), Associate Professor, Professor of the Department of Philology, History and Social Sciences Taras Shevchenko State University, Editor-in-Chief of the International Historical Journal «Rusin» (Republic of Moldova); **Victoria Telvak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and special historical disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine); **Iuliia Khytrovska**, Dr (History), Professor of the Department of History of National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute” (Ukraine); **Yaroslav Tsetsyk**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activities of National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine).

Editorial office address:

21100, Ukraine, Vinnytsia, st. K. Ostrozky, 32, building 3, room 323. **Phone number:** +38 (432) 61-67-21

E-mail: naukzapVDPU@meta.ua **URL:** <https://vspu.net/nzhist>

© Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, 2021

© Authors of articles, 2021

ЗМІСТ**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ****Тетяна Кузнець**

Настоятелі київських чоловічих монастирів XIX – поч. XX ст.: складники їх статусу 9

Назар Кісь

«Пояльність вірних народів». Маніфестація національного патріотизму під час візитів цісаря Франца Йосифа до Львова 20

Ярослав Цецик

Діяльність органів місцевого самоврядування щодо забезпечення життєдіяльності населення Волині під час Першої світової війни 31

Ірина Батюк

Масова безпритульність дітей України в роки Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. 39

Андрій Павлишин

Богдан Дороцький – активіст студентського руху і меценат української культури 49

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ**Олег Мельничук, Тетяна Мельничук**

Утвердження більшовицького тоталітарного режиму в подільському селі наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр.: причини, технології та наслідки (на прикладі села Мельниківцеь на Вінниччині) 56

Олена Стадник, Наталія Кузьмінець

Становлення і розвиток Вінницького інструментального заводу як віддзеркалення реалій радянської промисловості (за матеріалами періодичних видань кінця 1940-х – початку 1980-х рр.) 69

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ**Тетяна Перга**

Участь єврейської молоді у фабрично-заводському учнівстві в СРСР наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. 79

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ**Василь Менько**

Церковні братства в громадсько-політичному та етноконфесійному житті XVI–XVII ст. у світлі української історіографії 87

Ігор Чава

Повстання 1648 року у інтерпретаціях польських істориків кінця XIX ст. – 1939 р. 97

Юрій Зінько, Олександр Кравчук

Події Української революції 1917 – 1921 рр. на теренах Поділля у дослідженнях професора Миколи Кравця **109**

Микола Стопчак

Політика Польщі та Румунії щодо інтернованої Армії УНР (1921–1924): сучасна вітчизняна історіографія **118**

РЕЦЕНЗІЇ

Віталій Тельвак, Віталій Масненко

«Русский мир» як політична технологія та інструмент агресії: нова аналітична структура (Якубова Л., Головка В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: (Аналітична доповідь).–Київ, 2018.–227 с.) **130**

Юлія Шустова

Киричук О., Орлевич І. Львівський Ставропігійський інститут (1788–1914): Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. Львів:Логос, 2018.288 с. **137**

Іван Романюк

Падалка С. С., Кириленко І. Г., Вергунов В. А. Аграрна історія України: у трьох частинах Частина 1. Від найдавніших часів до початку XX століття. Київ: Аграрна наука, 2019. 332с. Частина II: Радянська доба 1917–1990 рр. Київ: Аграрна наука, 2019. 458 с. Частина III: Період незалежності 1991–2018 рр. Київ: Аграрна наука, 2019. 372 с. **141**

Для авторів **143**

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Tetiana V. Kuznets

- Abbots of Kyiv Friaries During the XIXth – at the Beginning of the XXth Centuries: Components of their Status 9

Nazar D. Kis'

- «Loyalty of Faithful Peoples». Manifestation of National Patriotism During the Visits of Emperor Franz Joseph to Lviv 20

Yaroslav P. Tsetsyk

- Activities of Local Government Bodies to Ensure the Liveliness of the Volyn Population During the World War I 31

Iryna V. Batiuk

- Mass Homelessness of Ukrainian Children during the Holodomor-Genocide in 1932–1933s 39

Andrii M. Pavlyshyn

- Bohdan Dorotskyi – the Student Movement Activist and a Patron of Ukrainian Culture 49

HISTORY OF PODILLIA

Oleh A. Melnychuk, Tetiana A. Melnychuk

- Establishment of the Bolshevik Totalitarian Regime in Podillia at the End of the 1920s – At the Beginning of the 1930s: Causes, Technologies and Consequences (on the Example of the Melnykivtsi Village in the Vinnytsia Region) 56

Olena O. Stadnyk, Natalia P. Kuzminets

- Formation and Development of the Vinnytsia Tool Plant as a Reflection of the Realities of Soviet Industry (According to the Periodicals of the Late 1940s - Early 1980s). 69

WORLD HISTORY

Tetiana Yu. Perga

- Participation of Jewish Youth in the Schools of Factory Apprenticeship in USSR At the End of the 1920s – at the Beginning of the 1930s 79

SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY

Vasyl I. Menko

- Church Fraternities in Socio-Political and Ethno-Confessional Life of the XVI-XVII cc.in the Light of Ukrainian Historiography 87

Ihor S. Chava

- The Uprising of 1648 in the Interpretations of Polish Historians at the End of the XIXth Century – 1939th 97

Yurii A. Zinko, Oleksandr M. Kravchuk

Events of the Ukrainian Revolution in 1917 – 1921s in Podillya in the Researches of Professor Mykola Kravets **109**

Mykola V. Stopchak

The Policy of Poland and Romania Concerning Interned Army of the Ukrainian People's Republic (1921–1924s): Modern Domestic Historiography **118**

REVIEWS

Vitalii V. Telvak, Vitalii V. Masnenko

«Russian Peace» as a Political Technology and Tool of Aggression: New Analytical Structure (Yakubova L., Golovko V., Primachenko J. Russian peace in Donbass and in Crimea: Historical Origins, Political Technology, Instrument of Aggression: (Analytical Report.) – Kyiv, 2018. – 227 p.) **130**

Yulia E. Shustova

O. S. Kyrychuk, I.V. Orlevych. Lviv Stauropegian Institute (1788–1914s). The Role in the Socio-Political, Cultural and Religious Life of Ukrainians in Galicia. Lviv: Logos, 2018. 288 p. **137**

Ivan M. Romaniuk

Padalka S.S., Kirilenko I.G., Vergunov V.A. Agrarian History of Ukraine: in Three Parts Part 1. From Ancient Times to the Beginning of the XXth Century. Kyiv: Agrarian Science, 2019. 332p. Part II: Soviet Period 1917-1990 Kyiv: Agrarian Science, 2019. 458 p. Part III: The Period of Independence 1991-2018. Kyiv: Agrarian Science, 2019. 372p. **141**

For Authors **143**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.41)"19/20":271.2-726.3

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-35-9-19>**Тетяна Кузнець**

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: t.kuznets@udpu.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9282-110X>

Настоятелі київських чоловічих монастирів XIX – поч. XX ст.: складники їх статусу

Анотація. Метою статті є увиразнення чинників, які визначали статус настоятелів найбільших київських чоловічих монастирів у XIX – на початку XX ст. На основі аналізу архівних та опублікованих джерел з історії Київської єпархії автор показує, що настоятелями штатних монастирів Києва, які підпорядковувались Київському митрополитові, були вікарні єпископи (заступники і помічники Київського митрополита), ректор Київської духовної Академії та ректор семінарії. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-типологічного, історико-системного, історико-генетичного) методів з принципами історизму, системності та науковості. Метод історичної реконструкції посприяв складанню з розрізнених фактів цілісного уявлення про настоятелів найбільших чоловічих монастирів міста Києва, які мали чітко регламентовані обов'язки і в монастирі, і в управлінні Київською єпархією. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що послуговуючись сучасною методологією наукового аналізу, автор показує складники високого статусу настоятелів штатних київських монастирів, які водночас виконували обов'язки в структурі єпархіального управління. До наукового обігу вводяться нові історичні джерела, що доповняють джерельну базу історії Київської єпархії XIX – початку XX століття. **Висновки.** Аналіз відомих і нововиявлених історичних джерел дає можливість заключити, що підпорядковані митрополитові штатні чоловічі монастирі міста Києва, що існували у XIX – на початку XX ст., мали очільниками духовних осіб високого соціального статусу. Їх настоятелі, окрім обов'язків щодо управління монастирем, обіймали посади в єпархіальному управлінні: це були перший, другий, третій, четвертий вікарії Київської єпархії, ректор Київської духовної Академії та ректор духовної семінарії. Статус настоятелів київських монастирів визначався кількома складниками: нормативно-правовою регламентацією прав та обов'язків, чітко визначеними вимогами до кандидатів на настоятельські посади, класом штатного монастиря, що означало суму його казенного фінансування, величиною монастирського майна. Джерела містять інформацію про те, що при високому статусі посади, високий платні і матеріальному багатстві підпорядкованих їм монастирів настоятелі київських православних обителів були зразком ідеалів чернечого життя.

Ключові слова: настоятель монастиря, київські монастирі, Київська єпархія, київське чернецтво, штатні монастирі.

Постановка проблеми. У новітній історіографії Православної церкви зазначається, що «безперечною першістю у сучасних дослідженнях користуються монастирі Києва» [Ластовська, 2014]. Це зумовлено кількома причинами, серед яких називаються такі: давність Києва серед інших міст України і першість появи в ньому монастирів, найбільша тривалість у часі саме київського чернецтва, адже київські монастирі були зразком для наслідування в чернечій практиці інших регіонів, і нарешті те, що саме київські монастирі стали для всього православного світу святинами і осередками православної культури. Але дослідники історії київських монастирів фокусують увагу на процесі формування архітектурних комплексів монастирів, на соціально-економічному становищі, на їх культурно-освітній діяльності, на соціально-правовому статусі монастирів Київської єпархії, на демографічних показниках київського чернецтва. У той же час особа настоятеля монастиря продовжує залишатися дещо затіненою. У відомих на сьогодні описах київських монастирів містяться переліки їх очільників, у кращому випадку, з біографічними довідками про найвідоміших з них. А втім, настоятелі чоловічих штатних монастирів Києва у XIX – на початку XX ст. мали високий статус, великі обов'язки та права, поєднували адміністративно-розпорядчі функції з усталеними нормами та ідеалами чернечого життя. З утвердженням людиноцентризму в історії постаті настоятелів монастирів повинні стати предметом дослідження, що водночас сприятиме розширенню знань про монастирське життя і доповнюватиме історичну біографістику.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Православні монастирі як осередки християнської духовності, як унікальний соціокультурний феномен, як господарсько-економічні комплекси мають велику історіографію. Окрім окремих сюжетів в історії Православної церкви, їм присвячені спеціальні праці описового та аналітичного характеру. Становище монастирів у XIX – на початку XX ст. висвітлювалось Л. Денісовим [Денісов, 1908], М. Любинецьким [Любинецкий, 1900], Д. Ростиславовим [Ростиславов, 1876], Л. Похилевичем [Похилевич, 1865], П. Зиряновим [Зирянов, 2002]. Їх праці містять історичні довідки про створення монастирів, економічну статистику їх господарської діяльності, описи монастирського майна. Сучасна історіографія православних монастирів XIX – початку XX ст. прикметна фокусуванням уваги на архітектурних ансамблях монастирів, на їх культурно-просвітницькій діяльності. Увиразнюється регіональний аспект, як, наприклад, Н. Лавріненко висвітлив соціально-економічне становище та культурно-освітню діяльність православних монастирів півдня Київської єпархії упродовж 1793–1917 рр. [Лавріненко, 2008], а Н. Нукало захистила таку дисертаційну роботу – «Монастирі Чернігова в культурних вимірах XVII–XVIII ст.: історична ретроспектива і перспектива розвитку комплексів» [Нукало, 2020]. З'являються дослідження і православного чернецтва: І. Ломачинська досліджує чернецтво в Україні як суспільний феномен [Ломачинська, 2001], а М. Яременко висвітлив процес формування та основні характеристики чернецтва Київських чоловічих монастирів у 20-ї – середині 80-х рр. XVIII ст. [Яременко, 2003]. Новизною підходів, широтою використаної джерельної бази, оригінальністю предмета дослідження вирізняється праця А. Кізлової про соціальні взаємодії насельників щодо шанованих святих Києво-Печерської лаври [Кізлова, 2019]. Православне чернецтво поступово починає опинятися у фокусі дослідницького інтересу істориків, але внутрішній устрій монастирського життя, статусність різних категорій чернецтва, його повсякденне життя все ще потребує дослідження. І якщо процес дослідження монастирської братії уже започатковано, то настоятелі православних чоловічих монастирів, зазвичай, тільки називаються.

Метою цієї статті є увиразнення чинників, які визначали статус настоятелів найбільших київських чоловічих монастирів (окрім Києво-Печерської Лаври) у XIX – на початку XX ст. Зважаючи на те, що повідомлення про настоятелів святих обителей Києва розпорошені по різних джерелах, основним завданням є систематизація виявлених в архівних та опублікованих матеріалах відомостей про статус настоятелів монастирів, які належали до керівної верхівки ієрархії Православної Церкви.

Виклад основного матеріалу. З 1732 р. усі православні монастирі, окрім ставропігальних, були підпорядковані очільнику єпархії – єпархіальному архиєреєві. За височайше затвердженням 26 лютого 1764 р. запровадженням духовних штатів, чоловічі єпархіальні монастирі поділялися на штатні і позаштатні. Штатні монастирі так само поділялися на три класи з встановленими для них штатами утримання з державної казни. Для монастирів першого класу встановлено по 2017 руб. 50 коп. казенних коштів, монастирі другого класу отримували по 1311 руб. 90 коп. і на кожен монастир третього класу виділялось з державної казни 706 руб. 30 копійок. За положенням про штати 1764 р., у монастирях першого і другого класів передбачений архимандрит з окладом відповідно 550 і 300 руб., а у монастирях третього класу – ігумен з окладом 150 руб. У губернських центрах та інших значних містах, де були монастирі третього класу, Св. Синод, на свій розсуд, «для благолепія» церковного служіння замість ігуменів міг висвячувати архимандритів, але з тією умовою, що вони мали залишатися на ігуменських окладах.

Штатний розпис державного фінансування чоловічих монастирів за положенням 1764 року унаочнимо так:

Назви та кількість категорій монастирської братії	Оклади в рублях для монастирів:		
	1-го класу	2-го класу	3-го класу
архимандрит	550	300	–
намісник	50	–	–
ігумен	–	–	150
казначей	25	27	22
ієромонахи (1 кл. – 8; 2 кл. – 6; 3 кл. – 4)	104	78	52
ієродиякони (1 кл. – 4; 2 кл. – 4; 3 кл. – 2)	52	52	36
Паламарі (1 кл. – 2; 2 кл. – 2; 3 кл. – 1)	20	20	10
просфорник	9	9	8
хлібодар (ключник)	9	9	8
чашник	9	9	8
монахи (1 кл. – 8 осіб)	72		
лікарняні (1 кл. – 5 осіб)	40		
Усього	940	504	294

Як показують систематизовані нами наведені Т. Барсовим [Барсов, 1885 : 290-291] відомості, державне фінансування штату монастиря першого класу складало 940 руб. на рік, другого класу – 504 руб. і третього класу – 294 руб. на рік. У монастирях першого класу 58,5 % штатних коштів становила платня архимандриту, у монастирях другого класу аналогічний відсоток складав 59,5.

За монаршею волею затвердженням 18 грудня 1797 р. розписом штатні суми були збільшені. У монастирях першого класу грошове утримання зросло: намісникам – на 20 руб., ієромонахам – на 11 руб. кожному, ієродияконам – на 11 руб. кожному, паламарям – на 10 руб. кожному, просфорникам – на 11 руб., ключникам – на 11 руб., чашникам – на 11 руб., монахам – на 11 руб., лікарняним – на 12 руб. кожному. У монастирях другого класу платню збільшено: казначеям – на 8 руб., ієромонахам – на 11 руб., ієродияконам – на 11 руб., паламарям – на 10 руб., просфорникам – на 11 руб., ключникам – на 11 руб., чашникам – на 11 руб. на рік. У монастирях третього класу щорічна платня була збільшена: казначеям – на 13 руб., ієромонахам та ієродияконам – на 11 руб., паламарям – на 10 руб., просфорникам, ключникам і чашникам – на 12 рублів [Барсов, 1885 : 291]. Загалом у монастирях першого класу штатна сума була збільшена на 315 руб. і становила 1255 руб. на рік; у монастирях другого класу збільшення склало 171 руб., від чого річна штатна сума зросла до 675 руб.; у монастирях третього класу збільшення окладів склало 125 руб. і відповідно річна штатна сума кожного монастиря складала 419 рублів. У 1843 році ці штатні суми були переведені на сrebro і в наступні роки штатні чоловічі монастирі отримували державне фінансування: деякі за даним рукописом, деякі за новим фінансуванням, деякі – за спеціальним штатом.

Визначення штатів для монастирів із фіксованим фінансуванням підпорядковувало православні обителі вищій церковно-державній владі, хоч ще за Духовним Регламентом чоловічі і жіночі монастирі заборонено будувати без відання Св. Синоду, який мав виключне право і на встановлення окладів їх утримання від казни. Ознакою державного підпорядкування монастирів, окрім штатної платні, було і таке положення указу від 4 грудня 1836 р.: «В монастырях должны быть введены в употребление одинаковые печати с гербом Государственным, и с тем лишь отличием от печатей гражданского ведомства, что надпись кругом, объясняющая наименование монастыря, вырезывается шрифтом церковным» [Барсов, 1885 : 293].

На відміну від настоятелів соборів і церков, які були старшими членами причтів, але не мали адміністративних функцій і особливих прав у колі предметів церковного управління, настоятелі православних монастирів мали особливий статус, що означався кількома чинниками. Це вимоги до претендента на настоятельську посаду, чітко визначені обов'язки як у богослужбовій, так і у господарській сфері, детально прописана субординація та порядок виборів настоятеля монастиря.

У додатку до Духовного Регламенту від травня 1722 р. зазначалося, що «в монастырские настоятели надлежит избрать благонравных и в житии иноческом искусных безпорочных и свидетельствованных, добре ведущих разум писания и устав жития монастырского и монашеского, да печется о спасении братских душ, а не о строении точию стен, и собрания многого богатства, но бодростно по званию своему да правительствует; и в том каждого настоятеля, при определении на начальство, приводит к присяге подобающим подкреплением» [Барсов, 1885 : 166]. В іншому додатку до Духовного Регламенту зазначалося, що якщо обраний настоятель монастиря не буде спасінням душ ввіреної йому пастви опікуватись, то його негайно потрібно понизити до простого ченця, щоб іншим настоятелям було в науку.

У березні 1799 р. обов'язки настоятелів монастирів були виписані конкретніше. «Настоятели монастырские должны разуметь и прилежно исполнять свою должность относительно отправления службы Божией, управления монастырем, братиею его, служителями и самими собой, удаляя всемерно пьянство и всякие соблазны, должны проходить и прочие, возлагаемые на них послушания с должной верностью и усердием, также не упущать из виду рачения о хозяйстве с заведением хлебопашества, где есть удобность, об имении в мужских монастырях общей трапезы и о чистоте в церквах, в келиях братских, в платьях их и в прочем; в исправности содержать приходы и расходы монастырские, имея попечение об остатках для непредвиденных надобностей, равно стараться приводить в раскаяние и исправление присылаемых на епитимию преступников, а определяемых в надежде монашества приобщать заблаговременно к доброй монастырской жизни» [Барсов, 1885 : 167].

У Духовному Регламенті передбачався і механізм усунення з посади нерадивого настоятеля. «Если по избрании, монастырский настоятель не станет, вопреки своему званию, о спасении душ, порученных ему в паству промышлять, как подобает пастырю, такого не сколько не медля, низводит на степень последнего брата (простого монаха), а на его место избирать другого, с тем, чтобы, видя это, прочие настоятели остерегались законопреложения монастырские добре и всецело соблюдать» [Барсов, 1885 : 166].

Традиція виборів настоятеля монастиря знайшла у XIX ст. законодавче закріплення. Указом від 20 березня 1862 р. чітко прописана процедура виборів. Вона більше стосувалася спільножитних монастирів, але поширювалася, в разі потреби, і на неспільножитні. Настоятель спільножитного монастиря обирався братією тієї ж обителі при обов'язковій присутності благочинного монастирів єпархії або іншої довіреної особи від єпархіального Преосвященного. У разі відсутності одноголосного обрання кандидата на настоятельську посаду, кожен монах у своїй келії повинен був написати записку з ім'ям бажаного претендента і у згорнутому вигляді покласти її у загальну чашу. Потім записки виймалися, при всіх записувались названі імена і за простою більшістю згадувань імені визначався претендент. Якщо жоден претендент не набирив більшості голосів, то єпархіальний Преосвященный з поясненням і своєю думкою передавав справу на розгляд Св. Синоду. У разі якщо керівник єпархії не схвалює вибір монастирської братії, то з її числа він може рекомендувати на розгляд Св. Синоду іншу кандидатуру. Залежно від статусу монастиря настоятель мав помічника чи намісника, чи казначея, який був у нього в послушанні, сприяв йому у розпорядженні і в охороні монастирської власності, виконував обов'язки у разі відсутності, хвороби, смерті настоятеля, а прямим обов'язком його був нагляд за дотриманням порядку в монастирі. З 1874 року право участі у виборах настоятеля спільножитного монастиря надавалось виключно монахам.

Такий порядок виборів настоятеля монастиря зберігався тривалий час і був підтверджений визначенням Священного Собору 31 серпня 1918 року [Определение, 1918 : 31]. Зокрема, зазначалося, що «на должность настоятеля монастыря избирают лица достаточно опытные в монастырской жизни» [Определение, 1918 : 32]. А вибори настоятеля монастиря «совершаются в присутствии благочинного монастырей или монашествующаго лица по назначению епархиального Архиерея, посредством тайного голосования записками, при участии всех манатейных братий обители, кроме опороченных по суду и состоящих под следствием по обвинению в деяниях порочных» [Определение, 1918 : 32]. Кожен учасник виборів писав у своїй записці одного кандидата; двох з найбільшою кількістю виборчих голосів записували в акт обрання, який благочинний монастирів передавав на розгляд єпархіального архієрея. А вже той затверджував одного з кандидатів і подавав його кандидатуру далі на Св. Синод, якщо ж не схвалював жодної кандидатури, то представляв у Св. Синод свого претендента на настоятельство. Але такий порядок виборів настоятеля монастиря братією не поширювався на ті монастирі, у яких «настоятелями состоят, по положению, правящие или викарные архиереи, а так же на монастыри особого назначения» [Определение, 1918 : 32].

Настоятельство в монастирях отримували помічники та заступники Київського митрополита – вікарії. За імператорським указом від 31 липня 1799 р. Св. Синод здійснив перейменування та розмежування єпархій відповідно до нового поділу на губернії. Задніпровська частина Київської митрополії стала самостійною єпархією, а до складу Київської єпархії ввійшла територія десяти повітів, приєднаних у 1797 р. до Росії за результатами поділів Речі Посполитої. Зважаючи на обширність Київської єпархії, Св. Синод звернувся до російського монарха з клопотанням про запровадження «для вспомошествования местному архиерею в отправлении епаршеских дел викарного епископа, на таком положении, чтобы оный, состоя в непосредственном его ведении и зависимости, исправлял порученные ему дела, производимые в Консистории» [Чеховский, 1904 : 382]. Клопотання було задоволене і відкрита кафедра вікарного єпископа – Чигиринська.

У затвердженій монаршею волею 16 жовтня 1799 р. доповіді Св. Синоду зазначалося, що «Викарным представляется иметь пребывание в первоклассных монастырях, кои поручаются их управлению, с получением каждым положенного по званию архимандритов тех монастырей жалованья и всего, принадлежащего на их часть» [Барсов, 1885 : 112]. Місцеперебуванням вікарію Чигиринському був визначений Києво-Михайлівський монастир, яким він мав управляти як архимандрит. Окрім монастирського архимандритичого прибутку він отримував 1000 руб. від казни і, окрім монастирської прислуги, у його розпорядження поступало ще 12 прислужників. Новому вікарію відводилось «земельных наделов и разных угодий (рыбных ловлей, мельниц) столько, сколько было положено на монастырь и, отдельно, на дом архиерейский, по норме указа 1797 г., 18 декабря» [Чеховский, 1904 : 382]. Вікарієм на нововідкрите в Київській митрополії вікаріанство 26 листопада 1799 р. затверджено архимандрита Феофана (Шиянова), якого 10 лютого 1800 р. висвячено на єпископа.

З указу Св. Синоду від 28 квітня 1802 р. № 8898 видно, що на основі донесення Св. Синоду, яке затверджене монаршою волею 16 жовтня 1799 р., наказувалося забезпечити вікарних архієреїв Київської єпархії прислугою, замиськими будинками і усіма тими угоддями, які за височайшим указом від 18 грудня 1797 р. установлені монастирям та архієрейським домам. На основі цього, за вимогою єпархіального начальства, тоді ж відведено вікарію єпархії для замиського дому піщане місце в урочищі «Лазаровщина», яке тодішнім вікарієм Преосвященним Феофаном назване «Феофанією», а для саду і городів виділене місце при с. Пирогове, що

називалось «Голосіївське», і ще одне місце під назвою «Палатницьке». Окрім цього, виділено ставок з млином біля с. Мотовилівка, ставок і озеро біля містечка Трипілля і 60 дес. сінокосної землі. До 1885 р. цими угіддями користувався вікарій Київської єпархії, що іменувався Єпископом Чигиринським. Коли були призначені другий та третій вікарії, то він серед них був першим і продовжував користуватися цими угіддями.

З 12 жовтня 1885 р. першим вікарієм Київської єпархії призначено єпископа Канівського Преосвященного Сильвестра, а призначений на кафедру єпископа Чигиринського архимандрит Ієронім став числитись третім вікарієм. В указі Св. Синоду від 16 жовтня 1885 р. за № 3593 відносно утримання вікарія зазначалося, що Св. Синод визначенням від 25 вересня того ж року надав йому в управління Києво-Михайлівський монастир з усіма правами настоятеля обителі. Що ж до користування ним угіддями вікаріїв Св. Синод ніяких пояснень не давав. Київський митрополит повідомляв Св. Синодові свій план використання угідь колишнього першого (і тоді єдиного) вікарія.

На підтвердження доцільності свого плану він наводив такі аргументи. За грамотою Петра I, даною Київському митрополитові Іосафу Краковському у 1710 році, зазначені угіддя належали Києво-Софійському митрополичому домові і відібрані були у нього 1786 року в ході секуляризації монастирського майна. З цих угідь 9 дес. 1613 саж. були продані в 1875 р. (з дозволу монарха) Товариству Київського цукрово-рафінадного заводу за 20 тис. рублів. Ці кошти були перетворені в недоторканий капітал на утримання Київського вікаріянства, а з процентів на цю суму 1/3 коштів виділяти на потреби вікарія, який тоді в Київській єпархії був один. Коли ж вікаріїв стало три, то митрополит зазначав: «... если разделить между викаріями (тремя) – могут произойти неприятные между ними столкновения, притом ни один из них в этих угодьях не нуждается» [ЦДІАК України, Ф. 127, Оп. 857, Спр. 329, Арк. 22]. Аргументує митрополит це тим, що «монастыри, которыми они управляют в звании настоятелей, в особенности же Михайловский (богатеший из всех Киевских монастырей, за исключением Лавры, получающий в год до 60000 р. церковно-экономических доходов), доставляют им достаточное содержание» [ЦДІАК України, Ф. 127, Оп. 857, Спр. 329, Арк. 23]. Тому митрополит просив Св. Синод передати угіддя Київському Митрополичому Дому, але не просто так, а з тим, щоб Дом сплачував за них щорічно 500 руб. і щоб ці кошти розподілялися рівними частинами між вікаріями.

Рішенням Св. Синоду від 30 грудня 1910 р. в Київській єпархії на місцеві кошти відкрита кафедра четвертого вікарного єпископа з найменуванням – Черкаський. Йому була встановлена платня 2000 руб. на рік з коштів Києво-Софійського Митрополичого Дому і поручалось настоятелство Києво-Видубецьким монастирем. Ще на початку 1910 р. Київська духовна консисторія порушила клопотання перед Св. Синодом про піднесення монастиря до ступеня першого класу без збільшення суми його утримання. А 20 березня 1910 р. другокласний чоловічий Михайлівський Києво-Видубецький монастир став першокласним. І хоч суму на його утримання Св. Синод не збільшив, все ж обитель мала цілком пристойний капітал. В акті про прийняття монастиря архимандритом Назарієм, майбутнім четвертим вікарієм Київської єпархії, що датований 14 січня 1910 р., значилось таке майно: «Монастырские капиталы в количестве 234993 р. и наличными деньгами 2041 р. 2 коп., ризница со всем церковным имуществом, самые церкви, монастырские учреждения, школа, просфорная лавка, конюшня, скотный двор (5 лошадей и 3 коровы), хутор Круглик с церковью каменной в имя Преподобного Арсения» [ЦДІАК України, Ф. 127, Оп. 788, Спр. 8, Арк. 6].

У тому ж 1910 році, 9 листопада, за указом Св. Синоду настоятелем Києво-Миколаївського монастиря був призначений архимандрит Димитрій єпископ Уманський. В акті про прийняття монастиря зазначено, що він «принял имущество и денежные капиталы монастыря от наместника сего монастыря иеромонаха Серапиона, согласно описям и приходно-расходным книгам, причем оказалось наличных денег, хранящихся в сберегательной кассе наличными 21814 руб. 58 коп. и билетами 235595 руб. ...» [ЦДІАК України, Ф. 127, Оп. 788, Спр. 526, Арк. 4].

Загалом у XIX – на початку XX ст. у Київській єпархії функціонувало чотири вікарних кафедри: у 1800 р. відкрита кафедра єпископа Чигиринського, у 1874 р. – єпископа Уманського, у 1885 р. – єпископа Канівського і у 1910 р. – єпископа Черкаського. Першість єпископських кафедр упродовж зазначеного часового проміжку змінювалась залежно від розподілу обов'язків єпископів як помічників Київського митрополита, але кожного разу призначення на єпископську кафедру супроводжувалось призначенням на посаду настоятеля одного з київських монастирів. Перший вікарій Київської митрополії був настоятелем Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря, другий вікарій отримував настоятелство у Києво-Братському монастирі, третій вікарій – у Києво-Пустинному Микільському (Миколаївському) і четвертий – у Києво-Видубецькому монастирі. Окрім вікаріїв, посади настоятелів київських монастирів отримували і очільники духовних навчальних закладів.

На початку XIX ст. установився порядок поєднання ректорства в Київській Академії з настоятельством Києво-Братського монастиря. За наказом Св. Синоду від 29 липня 1799 р. настоятелем відновленого Києво-Братського монастиря був призначений учитель богослов'я в Академії Іриней Фальковський [Белгородский, 1901 : 470-528]. І коли у 1803 р. з Академії був звільнений ректор Феофілакт, то 20 квітня 1803 р. ректором став архимандрит другокласного Києво-Братського монастиря Іриней [ЦДІАК України, Ф. 127, Оп. 357, Спр. 227, Арк. 1]. Такий порядок поєднання саме цих двох посад став традицією. Так, у 1830 р. ректором Київської духовної академії був архієпископ Інокентій, настоятель Києво-Братського монастиря [ЦДІАК України, Ф. 127, Оп. 383, Спр. 227, Арк. 1]. У 1841 р. коли ректор КДА був возведений в сан єпископа і отримав кафедру вікарія Київської єпархії, то на вакантне ректорське місце призначено настоятеля третьокласного Києво-Видубецького монастиря архієпископа Димитрія з переведенням його настоятелем у Києво-Братський монастир [ЦДІАК України, Ф. 127, Оп. 956, Спр. 68, Арк. 5]. У 1851 році 25 січня ректором КДА призначено ректора Київської духовної семінарії Антонія «с присвоєнням настоятельства Києво-Братским монастирем» [ЦДІАК України, Ф. 127, Оп. 725, Спр. 71, Арк. 4]. У 1859 р. ректором КДА знову став ректор Київської духовної семінарії Іоанікій з «назначением настоятелем Києво-Братского училищного первокласного монастиря» [ЦДІАК України, Ф. 127, Оп. 831, Спр. 332, Арк. 8]. 20 жовтня 1860 р. він здав Києво-Братський монастир архимандритові Філарету [ЦДІАК України, Ф. 127, Оп. 832, Спр. 242, Арк. 3], що було пов'язане зі звільненням ректорської посади, так як ще 10 жовтня того ж року ректором КДА призначено архієпископа Філарета [ЦДІАК України, Ф. 127, Оп. 832, Спр. 242, Арк. 9]. І пізніше, під кінець XIX ст., ректори КДА були настоятелями Києво-Братського монастиря. Так, 23 березня 1898 р. настоятельство отримав ректор КДА Димитрій [ЦДІАК України, Ф. 127, Оп. 777, Спр. 261, Арк. 2]. І ректор Платон був настоятелем монастиря (станом на 1907 рік). І коли 3 січня 1908 р. Св. Синод затвердив вперше обраного Радою КДА на посаду ректора Феодосія, якому надано і кафедру єпископа Уманського, то і він став настоятелем Києво-Братського монастиря [ЦДІАК України, Ф. 127, Оп. 786, Спр. 37, Арк. 6]. А 6 жовтня 1910 р. третій вікарій Київської єпархії єпископ Канівський Інокентій став ректором КДА, традиційно, «с предоставлением настоятельства Києво-Братским Богоявленским первокласним монастирем» [ЦДІАК України, Ф. 127, Оп. 788, Спр. 495, Арк. 1].

Отже, призначення ректором Київської духовної академії супроводжувалось призначенням настоятелем Києво-Братського Богоявленського училищного першокласного монастиря. Звільнення попередника і призначення нового настоятеля передбачало складання акту передачі монастиря. Архівні справи про ротацію ректорів Академії, настоятелів Києво-Братського монастиря 1859 р., 1860 р., 1898 р. і 1907 р. дозволяють скласти уявлення про збільшення суми монастирських коштів.

За указом Київської духовної консисторії від 19 грудня 1859 р., 23 грудня в Києво-Братському монастирі складено акт про передачу майна настоятелем архимандритом Ізраїлем, який був висвячений в сан єпископа Вінницького, вікарія Подільської єпархії, новому настоятелю архимандриту Іоанікію. В акті зазначалося, що «как суммы по приходу-расходным книгам, так и все церковное и монастырское имущество по описям в целом» [ЦДІАК України, Ф. 127, Оп. 831, Спр. 332, Арк. 9] виявилось таким: штатні кошти – 62 руб. 50 коп., церковні – 6072 руб. 60 коп., з яких 6000 руб. зберігається в білетах Київської Контори Комерційного Банку, а 72 руб. 62 коп. готівкою, тобто всього – 6142 руб. 33 і $\frac{3}{4}$ копійки. Окрім цих коштів, монастир володів сумами, внесеними різними благодійниками для вічного обороту з відсотків на користь монастирської братії в такі фінансові установи: Державний кредитний банк білетом вартістю 5715 руб., в Московську опікунську раду внесено шість білетів вартістю 2044 руб. 42 $\frac{3}{4}$ коп., Київський приказ громадського піклування внесено один білет вартістю 1875 руб. 35 $\frac{1}{2}$ коп., Київську Контору Комерційного банку – два білети на 1300 рублів. Усі ці білети за Височайше затвердженими 13 березня 1859 р. правилами і приписом єпархіального керівництва були відіслані в кредитні установи для заміни на 4-х відсоткові безперервно-прибуткові вклади. Разом з ними сума монастирських коштів складала 10934 руб. 78 $\frac{1}{4}$ копійки [ЦДІАК України, Ф. 127, Оп. 831, Спр. 332, Арк. 10]. Загалом сума коштів Києво-Братського монастиря готівкою та в білетах фінансових установ визначалася сумою в 17077 руб. 11 копійок.

Та ректорство в Київській академії і настоятельство в Києво-Братському монастирі Архимандрита Іоанікія було не тривалим, адже у наступному 1860 році за указом Св. Синоду його переведено на ректуру в Санкт-Петербурську духовну академію. І за указом Київської духовної консисторії від 20 жовтня 1860 р. він передав монастир архимандриту Філарету. Новопризначений ректор і настоятель монастиря прийняв обитель з такими коштами: штатна сума станом на 1 листопада 1860 р. складала 697 руб. 22 $\frac{1}{4}$ коп., церковних коштів виявилось 3605 руб. 49 коп., шість білетів Київської Контори Комерційного Банку складала 3000 руб. і один – 3188 руб., тобто всього 9793 руб. 49 копійок. Економічна сума в готівці складала 36 руб. 90 $\frac{1}{4}$ копійки. У монастирському казначовищі зберігався білет Контори Комерційного Банку на

500 руб., який, як застава, був взятий від колишнього орендатора монастирського млина – купця Лютинського. Окрім того, наявними були свідоцтва на суми, що були внесені в кредитні установи для вічного отримання відсотків на користь монастирської братії і церкви: свідоцтво Державного Заставного Банку на 5715 руб., Московської опікунської ради на 2044 руб. 42 $\frac{3}{4}$ коп., свідоцтво Київського приказу громадського піклування на 1876 руб., свідоцтво Київського Комерційного Банку на 1300 рублів [ЦДІАК України, Ф. 127, Оп. 832, Спр. 242, Арк. 3]. Загальна сума коштів складала 21302 руб. з копійками. Порівнюючи з коштами монастиря у 1859 р., 17077 руб. 11 коп. – загальна сума коштів, які зберігалися у білетах фінансових установ та готівкою, збільшилась на 4224 руб. 89 копійок.

До кінця XIX ст. фінанси Києво-Братського монастиря збільшувались і в акті передачі монастирського майна при призначенні його настоятелем архимандрита Димитрія 23 березня 1898 року були зафіксовані такі кошти: «капиталов церковных в процентных бумагах – 5008 руб., капиталов братских в процентных бумагах – 34176 руб., штатной суммы – 1411 руб. 38 коп., церковно-экономической суммы – 22656 руб. 2 коп., братской кружечной суммы – 770 рублей. А всего процентными бумагами 391814 руб. и наличными деньгами 24837 руб. 40 копеек» [ЦДІАК України, Ф. 127, Оп. 777, Спр. 266, Арк. 12]. Загальна сума коштів склала 64021 руб. 40 коп., це було втричі більше, ніж у 1860 році.

На початку XX ст. динаміка збільшення монастирських коштів пригальмувалася і суми стали зменшуватись. За монаршою волею затвердженням 8 червня 1907 р. поданням Св. Синоду про призначення ректора Київської духовної академії, першого вікарія Київської митрополії єпископа Чигиринського, настоятеля Києво-Братського монастиря архимандрита Платона Архiepіскопом Амутським і Північно-Американським, обитель тимчасово була передана наміснику Прохорові. В акті передачі монастиря значилися такі кошти: «капиталов церковных и в процентных бумагах – 5008 руб., наличными – 8893 руб. 48 коп., капиталов братских и в процентных бумагах – 43226 руб., братских капиталов на вечное поминание – 660 руб., братской кружечной суммы – 141 руб. Всего 48234 руб. и наличными 9694 руб. 48 копеек» [ЦДІАК України, Ф. 127, Оп. 869, Спр. 82, Арк. 3]. Загальна сума коштів склала 57928 руб. 48 копійок.

Ректорство в Академії та чималі монастирські статки визначали високий рівень статусності настоятелів Києво-Братського монастиря. Але християнська мораль та особисті якості святих отців мотивували до праведного способу життя. Чимало сторінок життєписів настоятелів православних монастирів Києва показують їхню помірність і навіть скромність у повсякденному житті, побуті.

Священник Василь Логвинович, який був вихованцем і келейником єпископа Філарета (Філаретова), залишив спогади про його ректорство в Київській духовній академії, коли з 1860 до 1874 р. він був у сані архимандрита, а з березня 1874 р. до 1877 р. – у сані єпископа Уманського і настоятеля Києво-Братського монастиря. За спогадами, до монастирської братії Філарет був більш вимогливим, ніж до студентів Академії. Ченців і послушників, які не калялись і не виправлялися після його першого зауваження, він виганяв з монастиря. Одного разу він вигнав двох ієродияконів, один з яких – Авдій – «отлично знал пение и был регентом, а другой (Димитрий) безукоризненно исполнял должность протодиакона. Оба имели неосторожность накануне какого-то праздника явиться на всенощную в нетрезвом виде» [Логвинович, 1912 : 287]. Звільняючи ієродияконів, настоятель монастиря Філарет сказав: «Бог наделил вас кое-какою способностью, но вы и ею не умеете пользоваться и дорожить. Ведь, если удалит вас от вашей специальности, то вы окажитесь совершенно ни к чему не годны, – разве для переноски тяжестей на торговой пристани Днепра» [Логвинович, 1912 : 287].

Зазначаючи особисту скромність ректора Академії і настоятеля Києво-Братського монастиря, В. Логвинович згадував про їхню поїздку до Почаївської лаври, коли Філарет не побажав повідомляти намісника про свій приїзд. Їх поселили у невелику кімнату монастирського готелю і «ужин ... состоял из нескольких яиц в смятку. Во время этого скромного ужина смотритель монастырской гостиницы ... говорил ... (что) есть и лучшая гостиница, но признаться, мы помещаем в ней только генералов, полковников и других, знакомых владыке, приезжающих на поклонение» [Логвинович, 1912 : 300]. На це Філарет з легкою посмішкою відповів: «Ничего, достаточно для нас и этого помещения» [Логвинович, 1912 : 300]. Правда, з'ясувавши ким є такий скромний прочанин, лаврське керівництво на другий день розпорядилося про переселення в «генеральський» готель. Але особливої уваги Філарет (Філаретов) до себе не вимагав.

В. Логвинович зазначав і про «строгий порядок в домашней жизни» ректора Академії і настоятеля Києво-Братського монастиря. «Когда, бывало, он прикажет разбудить его в известный час, то, по первому слову будившего, он вскакивал со своей монашеской кровати так быстро, как вскакивает весьма аккуратный ученик по слову своего наставника. В летнее время он всегда в 4 часа утра уже купался в Днепре и затем, походивши по саду около часу и

.....
напившись чаю, брався за труд. Днем отдыхал только тогда, когда какая-нибудь настоящая работа не давала ему спать до 2-х или 3-х ночи» [Логвинович, 1912 : 302]. Поміркованим і аскетичним, за словами свого вихованця, був Філарет (Філаретов) у харчуванні: «Так: утром и вечером он пил по два стакана чаю, в прикуску и без хлеба, а в час по полудни обедал. Обед его состоял большею частью из трех блюд: 1) борща или ухи, 2) жаркого или котлеты из рыбы и 3) гречневой каши с миндальным молоком, которую он очень любил и потому приказывал повару готовить ее почти через каждые два дня; кроме того, во время обеда выпивал 1-2 рюмки хересу. В первую и последнюю недели великого поста обед его состоял только из сырой, квашеной капусты, даже без масла, и простого полевого гороху, вареного, размятого и приготовленного так жидко, чтобы в нем могли размокнуть мелкие сухари, которые приготавливал тот же повар из ржаного хлеба» [Логвинович, 1912 : 302-303].

Ректорство в духовній семінарії теж супроводжувалось настоятельством в одному з київських монастирів. Ректор духовної семінарії за Статутом Духовних Семінарій (перший розділ, перша глава, 14-й пункт, 3-й параграф) «должен быть член Консистории по самому званию ректора» [ЦДІАК України, Ф. 127, Оп. 213, Спр. 141, Арк. 1]. Тобто отримання ректорства семінарії супроводжувалось отриманням членства в Консисторії. Так, у 1819 р. Київська Духовна Дикастерія (пізніше – Консисторія) новопризначеного ректора Київської духовної семінарії соборного ієромонаха Кирила призначила «на должность присутствующего в оной и привела к указной присяге» [ЦДІАК України, Ф. 127, Оп. 213, Спр. 141, Арк. 2]. Окрім посади в консисторії ректори Київської духовної семінарії отримували настоятельство в одному з Київських монастирів. У 1837 р. ректор КДС архимандрит Ієремія був настоятелем Видубецького монастиря [ЦДІАК України, Ф. 127, Оп. 1045, Спр. 57, Арк. 1]. А у 1858 р. монаршим указом від 25 жовтня на вакантну посаду ректора КДС призначено інспектора Київської Академії архимандрита Іоанікія «с назначением его настоятелем Киево-Пустынного Николаевского второклассного монастыря» [ЦДІАК України, Ф. 127, Оп. 733, Спр. 427, Арк. 2]. Ректор КДС архимандрит Феоктист теж був настоятелем другокласного Києво-Пустинного Миколаївського монастиря [ЦДІАК України, Ф. 127, Оп. 756, Спр. 390, Арк. 19].

Висновки. Так, визначені за положенням 1764 р. про духовні штати штатні монастирі були поділені на першо-друго-третьокласні з фіксованим казенним фінансуванням. У 1797 р. воно було збільшене, а з 1843 р. штатні кошти виділялися сребреними грішми. Давність походження і знатність монастиря разом з класністю та сумою на його утримання визначали статус обителі. Це насамперед було основою статусу настоятеля монастиря, який визначався ще й такими складниками: чітко прописані вимоги до кандидата на настоятельську посаду, нормативно-правова регламентація прав та обов'язків, процедури виборів кандидатів. Окрім обрання настоятеля монастиря, з кінця XVIII ст. утверджувалась практика призначення на цю посаду вищих категорій посадовців з церковно-адміністративної структури єпархії – вікарних єпископів (заступників єпархіального архиєрея), ректорів духовних академії та семінарії. Як свідчать історичні джерела, призначення вікаріїв та ректорів настоятелями штатних монастирів Києва здійснювалося співвідносно класності монастиря і посадою в структурі єпархіального управління. Цим досягалось те, що настоятелі найбільших чоловічих монастирів Києва мали високий соціальний статус, вивершений значимістю обов'язків та майновим становищем. Та це не заважало їм бути зразком ідеалів чернечого життя та принципів християнської моралі.

Подяка. Висловлюю щиру вдячність членам редколегії журналу за конструктивні поради, надані в процесі підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки для проведення дослідження і публікації цієї статті.

Джерела та література:

Барсов, Т. В. (1885). *Сборник действующих и руководствующих церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания*. Санкт-Петербург: Синодальная типография. Т. 1. 178 с.

Белгородский, А. (1901). Киевский митрополит Иерофей Малицкий (1796–1799 гг.). *Труды Киевской Духовной Академии*. Август. С. 470–528.

Денисов, Л. И. (1908). *Православные монастыри Российской империи*. Москва: Изд. А. Д. Ступина, 984 с.

Зырянов, П. Н. (2002). Русские монастыри и монашество в XIX – начале XX века. Отв. Ред. Н. В. Сеницын. *Монашество и монастыри в России. XI–XX века: Исторические очерки*. Москва: Наука. С. 302–332.

Кізлова, А. А. (2019). *Усамітнення в натовпі: братія Києво-Печерської Успенської лаври в соціальних взаємодіях при шанованих святинях обителі*. Київ: Гранма, 560 с.

- Лавріненко, Н. П.** (2008). *Соціально-економічне становище та культурно-освітня діяльність православних монастирів півдня Київської єпархії (1793–1917 рр.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Черкаси, 20 с.
- Ластовська, О. Л.** (2014). Сучасна історіографія православних монастирів Києва: постановка питання. *Вісник НАКККІМ*, 1. С. 220–226.
- Логвинович, В.** (1912). Мои воспоминания о Епископе Рижском, бывшем ректоре Киевской духовной Академии. *Труды Киевской Духовной Академии*. Февраль. С. 279–310.
- Ломачинська, І. М.** (2001). *Православне чернецтво в Україні як суспільний феномен* (автореф. дис. ... канд. філ. наук: спец. 09.00.11 – Релігієзнавство). Київ, 20 с.
- Любинецкий, Н. А.** (1900). *Землевладение церквей и монастырей Российской империи: в 4 ч.* Санкт-Петербург: Синодальная типография.
- Нукало, Н. М.** (2020). *Монастирі Чернігова в соціокультурних вимірах XVII–XVIII ст.: історична ретроспектива і перспектива розвитку комплексів* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Переяслав, 21 с.
- Определение...** (1918). *Определение Священного Собора Православной Российской Церкви о монастырях и монашествующих. Священный Собор Православной Российской Церкви. Собрание определений и постановлений*. Москва: Издание Соборного Совета, 1918. С. 31–43.
- Похилевич, Л. И.** (1865). *Монастыри и церкви г. Киева*. Киев: Типография губернского управления, 140 с.
- Ростиславов, Д. И.** (1876). *Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей*. Санкт-Петербург: Типография Морского Министерства, 396 с.
- ЦДІАК України** – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
- Чеховский, В.** (1904). Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799–1803 гг.). *Труды Киевской Духовной Академии*. Июль. С. 355–431.
- Яременко, М. В.** (2003). *Формування та основні характеристики чернецтва Київських чоловічих монастирів (20-і – середина 80-х рр. XVIII ст.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Київ, 20 с.

Татьяна Кузнец

Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Настоятели киевских мужских монастырей XIX – нач. XX в.: составляющие их статуса

Аннотация. Целью статьи является отчетливо выделить факторы, которые определяли статус настоятелей наибольших киевских мужских монастырей в XIX – в начале XX в. На основе анализа архивных и опубликованных источников по истории Киевской епархии, автор показывает, что настоятелями штатных монастырей Киева, которые были в подчинении Киевского митрополита, были викарные епископы (заместители и помощники Киевского митрополита), ректор Киевской Духовной Академии и ректор семинарии. **Методология** исследования базируется на сочетании общенаучных (анализа, синтеза, обобщения) и специально-исторических (историко-типологического, историко-системного, историко-генетического) методов с принципами историзма, системности и научности. Метод исторической реконструкции способствовал составлению с разрозненных фактов целостного представления о настоятелях наибольших мужских монастырей города Киева, которые имели четко регламентированные обязанности и в монастыре, и в управлении Киевской епархией. **Научная новизна** работы заключается в том, что пользуясь современной методологией научного анализа, автор показал составные высокого статуса настоятелей штатных мужских монастырей, которые одновременно исполняли обязанности в структуре епархиального управления. В научный оборот введены новые исторические источники, которые дополняют источниковую базу истории Киевской епархии в XIX – в начале XX века. **Выводы.** Анализ известных и вновь найденных исторических источников дает возможность заключить, что подчиненные митрополиту штатные мужские монастыри города Киева, которые существовали в XIX – в начале XX века, возглавлялись духовными персонами высокого социального статуса. Их настоятели, кроме обязанностей по управлению монастырем, имели должности в епархиальном управлении: это были первый, второй, третий, четвертый викарии Киевской епархии, ректор Киевской духовной Академии и ректор духовной семинарии. Статус настоятелей киевских монастырей определялся несколькими составляющими: нормативно-правовой регламентацией прав и обязанностей, четко определенными требованиями к кандидатам на настоятельские должности, классом штатного монастыря, что определяло сумму его казенного финансирования, величиной монастырского имущества. В источниках имеется

.....
информация о том, что при высоком статусе должности, высокой оплате и материальном богатстве подчиненных им монастырей, настоятели киевских православных обителей были образцом идеалов монашеской жизни.

Ключевые слова: настоятель монастыря, киевские монастыри, Киевская епархия, киевское монашество, штатные монастыри.

Tetiana V. Kuznets

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
Dr (History), Professor (Ukraine)

Abbots of Kyiv Friaries During the XIXth – at the Beginning of the XXth Centuries: Components of their Status

Abstract. The purpose of the article is to clarify the factors that determined the status of abbots of the biggest Kyiv friaries in the XIXth – at the beginning of the XX-th. On the basis of the analysis of archival and published sources of the history of Kyiv eparchy the author shows that the abbots of official Kyiv monasteries, which were subordinated to the Kyiv metropolitan, were vicar bishops (deputies and assistants of Kyiv metropolitan), rector of Kyiv Theological Academy and rector of the seminary. **Research methodology** is based on the combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-typological, historical-systemic, historical-genetic) methods with the principles of historicism, systematics and scientificity. The method of historical reconstruction made it possible to formulate a holistic view of the abbots of the biggest Kyiv friaries from the scattered facts, who had clearly regulated responsibilities in the monastery and in the management of Kyiv eparchy. **The scientific novelty** of the work is that using modern methodology of scientific analysis the author shows the components of the high status of the abbots of official Kyiv monasteries, who at the same time performed duties in the structure of diocesan administration. New historical sources are being introduced into scientific circulation, which will supplement the source base of the history of Kyiv eparchy of the XIX – early XX centuries. **Conclusions.** The analysis of known and newly discovered historical sources made it possible to conclude that official Kyiv friaries, which existed in the XIX – early XX centuries, were in the subordination of metropolitan, had leaders of clergy of high social status. Their abbots, in addition to the duties of managing the monastery, held positions in the diocesan administration: they were the first, second, third, fourth vicars of Kyiv eparchy, the rector of Kyiv Theological Academy and the rector of a theological seminary. The status of abbots of Kyiv monasteries was determined by several components: a legal regulation of rights and responsibilities, clearly defined requirements for candidates for abbot positions, the class of monastery, which meant the amount of its state funding, the size of the monastery property. Sources contain information that with the high status of the position, high salary and material wealth of the monasteries subordinate to them, the abbots of the Kyiv Orthodox monasteries were a model of the ideals of monastic life.

Key words: abbot of the monastery, Kyiv monasteries, Kyiv eparchy, Kyiv monasticism, official monasteries.

References:

- Barsov, T. V.** (1885). *Sbornik deystvuyuschiy i rukovodstvuyuschiy tserkovnyy i tserkovno-grazhdanskiy postanovleniy po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniya* [The collection of current and leading church and church-civil decrees in the department of the Orthodox confession]. Sankt-Peterburg: Sinodalnaya tipografiya. T. 1. 178 s. [in Russian].
- Belgorodskiy, A.** (1901). *Kievskiy mitropolit Ierofey Malitskiy (1796-1799 gg.)* [Kyiv metropolitan Ierofey Malitskiy (1796-1799)]. *Trudyi Kievskoy Duhovnoy Akademii*. Avgust. S. 470–528. [in Russian].
- Denisov, L. I.** (1908). *Pravoslavnyye monastyiri Rossiyskoy imperii* [Orthodox monasteries of the Russian Empire]. Moskva: Izd. A. D. Stupina, 984 s. [in Russian].
- Zyryanov, P. N.** (2002). *Russkie monastyiri i monashestvo v XIX – nachale XX veka* [Russian monasteries and monasticism in the XIX – early XX centuries]. *Otv. Red. N. V. Sinitsyn. Monashestvo i monastyiri v Rossii. XI-XX veka: Istoricheskie ocherki*. Moskva: Nauka. S. 302–332. [in Russian].
- Kizlova, A. A.** (2019). *Usamitnennia v natovpi: bratija Kyievo-Pecherskoi Uspenskoii lavry v sotsialnykh vzaiemodiakh pry shanovanykh sviatyniakh obyтели* [Solitude in the crowd: the monks of the Kyievo-Pecherska Lavra in social interactions at the revered shrines of the monastery]. Kyiv: Hranmna, 560 s. [in Ukrainian].
- Lavrinenko, N. P.** (2008). *Sotsialno-ekonomichne stanovyshe ta kulturno-osvitnia diialnist pravoslavnykh monastyriv pivdnia Kyivskoi yeparkhii (1793-1917 rr.)* [Socio-economic situation, cultural and educational activities of the Orthodox monasteries of the south of Kyiv eparchy (1793-1917)]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Cherkasy. [in Ukrainian].

- Lastovska, O. L.** (2014). Suchasna istoriografiia pravoslavnykh monastyriiv Kyieva: postanovka pytannia [Modern historiography of Orthodox monasteries of Kyiv: problem formulation]. *Visnyk NAKKKiM*, 1. S. 220–226. [in Ukrainian].
- Logvinovich, V.** (1912). Moi vospominaniya o Episkope Rizhskom, byivshem rektore Kievskoy duhovnoy Akademii. [My memories of Bishop Rizhskiy, a former rector of Kyiv Theological Academy]. *Trudyi Kievskoy Duhovnoy Akademii*. Fevral. S. 279–310. [in Russian].
- Lomachynska, I. M.** (2001). *Pravoslavne chernetstvo v Ukraini yak suspilnyi fenomen* [Orthodox monasticism in Ukraine as a social phenomenon] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
- Lyubinetskiy, N. A.** (1900). *Zemlevladienie tserkvey i monastyirey Rossiyskoy imperii* [Land ownership of churches and monasteries of the Russian empire]: v 4 ch. Sankt-Peterburg: Sinodalnaya tipografiya. [in Russian].
- Nukalo, N. M.** (2020). *Monastyri Chernihova v sotsiokulturnykh vymirakh XVII – XVIII st.: istorychna retrospektyva i perspektyva rozvytku kompleksiv* [Chernihiv monasteries in socio-cultural dimensions of the XVII – XVIII centuries: historical retrospective and perspective of complexes] (Extended abstract of Candidate's thesis). Pereiaslav. [in Ukrainian].
- Opredelenie...** (1918). Opredelenie Svyaschennogo Sobora Pravoslavnoy Rossiyskoy Tserkvi o monastyiryah i monashestvuyuschih [Resolution of the Holy Council of the Orthodox Russian Church on monasteries and monastics]. *Svyaschennyiy Sobor Pravoslavnoy Rossiyskoy Tserkvi. Sobranie opredeleniy i postanovleniy*. Moskva: Izdanie Sobornogo Soveta, 1918. S. 31–43. [in Russian].
- Pohilevich, L. I.** (1865). *Monastyiri i tserkvi g. Kieva* [Kyiv monasteries and churches]. Kiev: Tipografiya gubernskogo upravleniya, 140 s. [in Russian].
- Rostislavov, D. I.** (1876). *Opyit issledovaniya ob imuschestvah i dohodah nashih monastyirey* [Research experience of the property and income of our monasteries]. Sankt-Peterburg: Tipografiya Morskogo Ministerstva, 396 s. [in Russian].
- TsDIAK Ukrainy** – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [The Central State Historical Archive of Ukraine]. [in Ukrainian].
- Chehovskiy, V.** (1904). Kievskiy mitropolit Gavriil Banulesko-Bodoni (1799-1803 gg.) [Kyiv metropolitan Gavriil Banulesko-Bodoni (1799-1803)]. *Trudyi Kievskoy Duhovnoy Akademii*. Iyul. S. 355-431. [in Russian].
- Yaremenko, M. V.** (2003). *Formuvannia ta osnovni kharakterystyky chernetstva Kyivskykh cholovichykh monastyriiv (20-i – seredyna 80-kh rr. XVIII st.)* [The formation and basic characteristics of monasticism of Kyiv frieries (20s – mid 80s of the XVIII century)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 16.01.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 27.02.2021 р.

Назар Кісь

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
кандидат історичних наук, науковий співробітник (Україна)
e-mail: danylovych@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4143-1862>

«Лояльність вірних народів». Маніфестація національного патріотизму під час візитів цісаря Франца Йосифа до Львова

Анотація. Метою статті є на конкретних прикладах (візитах імператора Франца Йосифа) показати, як різні групи репрезентували місто Львів, як це уявлення змінювалось із часом (від неоабсолютизму 50-х років XIX століття до широкої автономії початку XX століття), які соціальні групи домінували, як національні громади боролись за право бути почутим та як вони вибудовували символічні стосунки між імператором та підданими. **Методологічну основу дослідження** становлять принципи історизму, об'єктивності та системності. Використані загальнонаукові та спеціальні методи дослідження: історіографічного аналізу, узагальнення, кількісний, хронологічний, ретроспективний. **Наукова новизна** роботи полягає у комплексному аналізі стану вивчення питання в сучасній історіографії та співставлення наявних даних із доступними свідченнями того часу. **Висновки.** Протягом майже 70 років, з середини XIX до початку XX століття, Галичина як частина імперії Габсбургів пройшла шлях від жорсткого адміністрування з Відня до широкої автономії. Водночас змінився характер відносин між основними національними групами (поляками, євреями та українцями). Ці групи, використовуючи можливості, передбачені конституцією, розвивались і представляли себе перед владою, окреслювали символічні межі «1 свій-чужий» та взаємодіяли між собою. Вони також мобілізували своїх членів на певні масові заходи, такі як візити імператора чи національні демонстрації. До середини XIX століття ритуал візитів імператора до провінції вже був відшліфованим до дрібниць, як і символічні ролі правителя. Цісар був меценатом, воєначальником, суддею, «батьком» тощо. Галичина та Львів (як столиця провінції) спочатку просто переймали ці ритуали і символи. Однак з часом місцеві еліти почали формувати власні програми, підкреслювати власну символіку, тобто активно брати участь в процесі. А імперські ритуали стали зразком, на якому місцеві еліти будували деякі національні традиції масової політики. Традиції демонстрацій, святкової ілюмінації, будівництва тріумфальних арок, військових оркестрів та багато іншого були запозичені з імперського ритуалу та адаптовані місцевими елітами до своїх потреб. Якщо ми зрозуміємо, як це працювало на рівні «вірні піддані вітають справедливого монарха», ми можемо по-іншому поглянути на масову політику початку XX століття, коли вулиці Львова стали сценою для політичної драми сучасності.

Ключові слова: візит, масова політика, репрезентація, ритуал, символічна роль, цісар.

Постановка проблеми. Цісар Франц Йосиф відвідував місто Львів п'ять разів [Кісь, 2020]. Кожного разу це була не лише нагода для Відня продемонструвати свою владу, але й можливість для підданих засвідчити свою лояльність, незамінність, вірність, успішність тощо. А парадельно – заманіфестувати оточуючим своє існування як національної спільноти.

Аналіз джерел та останніх досліджень. У сучасній українській науковій літературі досліджувана проблема знайшла часткове відображення у статті М. Осередчука, присвяченій висвітленню візитів Франца Йосифа в пресі [Осередчук, 2013], та в працях про Крайову виставку 1894 р. [Головата, 2020]. Однак більшість текстів на цю тематику складають публіцистичні або краєзнавчі роботи [Гор, 2000; Гуменний, 2016; Мандзюк, 2010]. Водночас тема власної репрезентації під час візитів імператора для розуміння тогочасних процесів є надзвичайно важливою і може пролити додаткове світло на проблему міжнаціональних стосунків у Галичині другої половини XIX – початку XX ст. Працею, що дає добре розуміння описуваних в статті процесів, є книга Даніеля Уновського «The pomp and politics of patriotism: imperial celebrations in Habsburg Austria, 1848-1916» [Unowsky, 2005]. У ній показано загальноімперську традицію урочистостей, яку на основі місцевої преси можна детально проаналізувати на прикладі Львова.

Мета статті. Висвітлити те, як головні національні групи Галичини (поляки, євреї, українці) використовували візити імператора в столицю краю, щоб показати себе владі та «іншим», а також для власної мобілізації.

Виклад основного матеріалу. Важливою у цьому контексті є не лише фізична присутність «біля цісаря», але й спосіб свого позиціонування. Імператорські відвідини дуже показові, адже дають змогу простежити зміни в маніфестаціях від 50-х років XIX ст. до початку XX ст., тобто від епохи неоабсолютизму до часів широкої автономії. Особливістю правління Франца Йосифа є те, що він, серед іншого, був «великим емансипатором», тобто сам виступав гарантом свобод для різних етнічних та релігійних спільнот своїх підданих. Тому культ імператора був актуальним навіть в епоху поширення націоналізмів.

Простежуючи, як описувалися візити різних років, важливо звертати увагу на деталі. Наприклад, на кунтуші – «становий одяг» для 50-х років XIX ст., які після отримання автономії стають «польськими національними костюмами». Або на використання кольорів при декоруванні будинків: поєднання білого і червоного у 1851 р., після поразки повстання вважалося мало не надзвичайною подією. Натомість на початку XX століття біло-червоні штандарти майже витіснили кольори краю (червоний та синій) з міського публічного простору. Важливим маркером є театральні програми – чим далі, тим більше твори польських драматургів та народні танцювальні номери зайняли місце нейтральних постановок.

Метою першого інспекційного візиту Франца Йосифа у 1851 р. було представити підданам нового імператора – переможця повстанців, визволителя селян, справедливого монарха. У такій ситуації місцеві еліти мали просто виконати написану у Відні програму, а бунтівні аристократи – не дратувати цісаря своєю присутністю [Unowsky, 2005 : 38]. Натомість селяни могли продемонструвати свою вдячність, при чому особисто, без посередництва чиновників.

Окремо варто згадати русинів, для яких візит 1851 р. став можливістю нагадати про свою відданість під час революції 1848 р. і ще раз показати себе – «тирольців Сходу», як протизвагу «ненадійним полякам». Саме з 1851 роком пов'язана напівлегендарна фраза Франца Йосифа: «Тут я між своїми русинами», – яка ще довго використовувалася як аргумент для проведення українськими діячами проавстрійської політики [Осередчук, 2013 : 95].

У 1851 р. актуальною була ідея формування локальної позанаціональної спільноти. На Високому Замку цісарю продемонстрували два варіанти «селянського весілля» – «в руському та латинському обрядах», тобто йшлося про станові чи релігійні відмінності. А села Зубра, Голоско, Брюховичі і Сихів трактувалися як «підльвівські», а не «польські» чи «українські» [[Б.а.]. Przegląd. 1851. *Gazeta Lwowska*. Nr. 246; [Б.а.]. Sprawy krajowe. 1851. *Gazeta Lwowska*. Nr. 234].

У цю концепцію вписувалися і відвідини «станового балу» чи Оссолінеуму – бібліотеки, заснованої польськими аристократами [Unowsky, 2005 : 43], а також прийом «делегатії від Станів краю» в палаці намісника. При цьому польські кунтуші описувалися в пресі як «становий одяг», без прив'язки до національної традиції [[Б.а.]. Przegląd. 1851. *Gazeta Lwowska*. Nr. 241; [Б.а.]. Przegląd. 1851. *Gazeta Lwowska*. Nr. 242].

Проте ознаки національної саморепрезентації були помітні вже в 1851 р. Серед прикрас, які декорували Оссолінеум під час балу, крім гербів земель монархії, двоголових орлів і тому подібного, розмістили і менш нейтральні речі. Наприклад, картину із зображенням Вісли та кораблем «Краків» з написом «вітай, королю, на землі наших батьків». Або зображення в'їзду Казимира Великого до стародавньої польської столиці Гнезна, на якій помістили рядок пісні «Witaj nam, witaj, miły gospodynie» [[Б.а.]. Przegląd. 1851. *Gazeta Lwowska*. Nr. 243]. У театрі імператор насолоджувався мазуром як «найбільш польською мелодією», полонезом, а також коломийкою, яка йшла під виглядом «народної пісні південно-східних земель краю» [[Б.а.]. Przegląd. 1851. *Gazeta Lwowska*. Nr. 248]. Преса розділяла становий бал, як ініціативу аристократів, та театральний репертуар – як «вираз почуттів молодого покоління» [[Б.а.]. Przegląd. 1851. *Gazeta Lwowska*. Nr. 245].

Стрілецьке товариство, яке приймало Франца Йосифа у Стрільниці, позицінувалося як міська організація з довгою історією лояльності до монархів – від короля Речі Посполитої Сигізмунда Августа до імператора Франца I. Хоча і тут не обійшлося без «правильних» наголосів, бо, як йшлося в урядовій газеті, «члени Товариства боронили місто від литвинів, татар, волохів та шведів» [[Б.а.]. Przegląd. 1851. *Gazeta Lwowska*. Nr. 242].

Національною маніфестацією для русинів стали закладання наріжного каменю Народного дому [[Б.а.]. Przegląd. 1851. *Gazeta Lwowska*. Nr. 241] та відвідання собору Святого Юра. І хоча урядова «*Gazeta Lwowska*» писала, що біля греко-католицької церкви Франца Йосифа зустрічали віряни «обох визнань», більшість складали руські священники, семінаристи та селяни, які вітали імператора окликами «Многая літа».

До фундаментів Народного дому цісар прибув на коні прямо з військових виправ на Янівському плацу. Тут, на руїнах зруйнованого в 1848 році університету, в оточенні гренадерів, на нього чекали представники духовенства, інтелігенції, чиновники, офіцери та прості глядачі. Після короткого богослужіння імператор «укріпив камінь поданими йому інструментами» та

.....
оглянув плани будови. Закінчилось дійство традиційним співом «Многая літа» [[Б.а.]. Przegląd. 1851. *Gazeta Lwowska*. Nr. 250].

У 1855 р. Франц Йосиф відвідав Львів під час Кримської війни. Ситуація була напруженою, адже Австрія висунула вимогу вивести російську армію з Молдовського князівства та Валахії, йшла мова про контроль над гирлом Дунаю та експортом зерна. Тому важливою стала підтримка місцевої еліти. Відповідно політика Відня стосовно польських аристократів пом'якшала і останні змогли скористатися цим шансом [[Б.а.]. *Monarchya Austriacka. Sprawy krajowe*. 1855. *Gazeta Lwowska*. Nr. 140; [Б.а.]. *Podział czasu Jego ces. i król. Apostolskiej Mości we Lwowie dnia 22 czerwca 1855*. 1855. *Gazeta Lwowska*. Nr. 142; [Б.а.]. *Monarchya Austriacka. Sprawy krajowe*. 1855. *Gazeta Lwowska*. Nr. 143].

Свідченням цього потепління стало «чаювання зі шляхтою» (власне, так і писала преса, уже про «шляхту» а не «представників Станів краю») на горі Франца Йосифа (Високому Замку). Сам візит припав на період, коли багато аристократів перебували поза межами краю. Так, хтось терміново повертався з курортів, хтось – з Паризької виставки. Лише з-під Кракова, зі своїх маєтків, прибуло близько 140 осіб, щоб особисто привітати монарха.

Крім традиційного уже напису «Вітай нам, вітай милий Господине», імперських орлів і штандартів, двох тріумфальних арок, Високий Замок прикрашали алегоричні постаті Діяльності та Ласкавості, оливкові гілки та сюжет розбивання кайданів. Цісаря Франца Йосифа з братом Карлом Людвігом в одностроях уланів, у супроводі свити, теж одягненої у військові мундири, зустрічали представники шляхти в «станових кунушах». Усього чаювання зібрало близько 400 учасників [[Б.а.]. *Monarchya Austriacka. Sprawy krajowe*. 1855. *Gazeta Lwowska*. Nr. 148], не рахуючи численних глядачів, які зібралися тут на фестини [[Б.а.]. *Podział czasu Jego ces. i król. Apostolskiej Mości we Lwowie dnia 23 czerwca 1855*. 1855. *Gazeta Lwowska*. Nr. 143; [Б.а.]. *Monarchya Austriacka. Sprawy krajowe*. 1855. *Gazeta Lwowska*. Nr. 144].

Після привітання Намісника (як Президента Станового сейму) в оточенні шляхти, духовенства, представників цивільної та військової влади, а також «видатних львів'ян», Франц Йосиф випив чаю у спеціально приготованих апартаментах (під супровід музики у виконанні філармонійного товариства). А потім з балкону оглянув міську ілюмінацію [[Б.а.]. *Monarchya Austriacka. Sprawy krajowe*. 1855. *Gazeta Lwowska*. Nr. 145].

Візит цісаря Франца Йосифа до Львова у 1880 р. відбувся в рамках великої інспекційної подорожі. На той час Галичина вже отримала широку автономію, відповідно місцеві аристократи мали можливість продемонструвати свої успіхи в управлінні краєм. Також у 1880 р. на повну силу проявився культ імператора, який робив з Франца Йосифа центральну, єднаючи постать держави. Водночас національне не суперечило імперському, навпаки – національна ідентичність була частиною ширшої, імперської/династичної, з батьком-цісарем на вершині. Імператор був символом «традиційного» патріотизму (династичного), на противагу «новочасному», націоналістичному. Де батьківщина – це землі, де правлять Габсбурги [Unowsky, 2005 : 6]. У 1880 р. не мобілізували армію, порядок у Львові мала забезпечити «громадянська варта», що складалася з міщан. Порівняно з 50-ми роками ХІХ ст. відбулися і суто технологічні зміни. Вже функціонувала залізниця, тож відпала потреба пересуватися в супроводі двору і значної кількості прислуги.

Якщо візити 1851 та 1855 рр. були бюрократичними і мілітарними, то відвідини 1880 р. стали «виразом всенародної любові». Принаймні так про це писала тогочасна місцева преса, орієнтована переважно на польських аристократів чи польський демократичний табір, а вони схвалювали конституційну угоду і вважали її причиною потепління стосунків між Віднем і провінцією [Unowsky, 2005 : 48].

Загалом місцеві газети активно включилися в процес «самопрезентації» для різних груп впливу. Так, руський комітет через газети закликав українців прикрашати будинки синьо-жовтими кольорами і вітати цісаря окликами «Слава» та «Многая літа». До Львова русини мали їхати в народному одязі, щоб не дати полякам показати Галичину як виключно польський край. Як йшлося в народовецькому часописі «Діло», «живемо в Австрії, а не в Польщі» [Осередчук, 2013 : 96]. Були, звісно, і розходження між українофілами та русофілами. Русофіли говорили, що потрібно скласти список скарг, українофіли – що треба зустріти цісаря як захисника свободи, з ентузіазмом і без нарікань. Довести всім, що українці існують, що вони лояльні до Габсбургів, а не до царя, як пише польська преса. Головне – не допустити думки, ніби репрезентантом їхніх інтересів є поляки [Unowsky, 2005 : 68].

Польські консервативні видання, трактуючи польськість як підсилювач до габсбурзького патріотизму, пропагували ідею «органічної праці». Особливо після невдалого повстання проти Росії у 1863 р. та отримання конституційних свобод у результаті компромісу 1867 р. [Unowsky, 2005 : 58]. Це візуально втілювалося, наприклад, через спосіб прикрашання Галицької ощадної каси з приводу приїзду імператора – з одного боку будівлі висів транспарант, що символізував Польщу, з іншого – Австрію [[Б.а.]. *Najjaśniejszy Pan we Lwowie*. 1880. *Gazeta*

Lwowska. Nr. 211]. Навіть демократичні польські часописи «Gazeta Narodowa» та «Dziennik Polski», які, очевидно, не підтримували консерватистів-станьчиків, теж виступали за широку автономію [Unowsky, 2005 : 59].

Наскільки складних форм набувала місцева лояльність можна уявити з матеріалів урядового часопису «Gazeta Lwowska». У дайджесті з повідомлень різних газет, присвячених приїзду цесаря, йшлося, з одного боку, про «поляків як співтворців крайової політики» чи про «львів'ян та решту поляків» [[Б.а.]. Najjaśniejszy Pan we Lwowie. 1880. *Gazeta Lwowska*. Nr. 209], а з іншого – про «старовинну столицю князя Льва» і «Галицьку Русь» [[Б.а.]. Najjaśniejszy Pan we Lwowie. 1880. *Gazeta Lwowska*. Nr. 210].

У 1880 р. цесар вже був дуже популярною фігурою, а ритуали його появи на публіці – відшліфованими до дрібниць. Головні елементи повторювалися від міста до міста: гарматні залпи, церковні дзвони, натовпи селян, школярі, дівчата з квітами, ілюмінація, походи зі смолоскипами, багаття на вершинах гір, серенади, звані вечери, бали, вранішні богослужіння тощо. Новинкою стало те, що місцевим елітам дозволили проявити себе і зайнятися прийомом. Отож, Сейм виділив кошти на організацію зустрічі, був створений спеціальний комітет, «щоб цесар міг побачити народ, а народ міг побачити цесаря». Міські ради Кракова і Львова створили місцеві комітети, що займалися декоруванням будинків, ілюмінацією, будівництвом тріумфальних арок. Організували також «громадянську варту», щоб не заводили в міста армію і продемонструвати взаємну довіру. Селяни організовано, під керівництвом парохів, прибували до залізничних станцій, через які проїжджав імператорський потяг (на це Сейм також виділив кошти). Оскільки поїзд з цесарем міг пригальмувати чи навіть зупинитися, рекомендовано мати приготовану коротеньку вітальну промову (текст якої слід було заздалегідь узгодити з органами влади) [Unowsky, 2005 : 57].

Особливістю львівської ситуації стало те, що місто уособлювало прогрес під владою Габсбургів, тоді як Краків – королівське минуле. За короткий час населення Львова виросло в 5 разів (до 100 тисяч), тут жили переважно польськомовні та німецькомовні мешканці, окремо варто згадати юдеїв, навколо розташовувалися руські села. Відповідно і політична ситуація була не така, як у Кракові, де безроздільно домінували станьчики – консерватисти. Соціальний поділ міста, що динамічно зростало, ще більше підсилював національний. Сюди ще слід додати присутність давньої вірменської громади та роль Львова як центру культурного і політичного життя українців. Тому, якщо в Кракові все відбулося так, як це уявляли собі польські консерватисти, то у Львові слід було врахувати думки польських національних демократів, русинів і юдеїв [Unowsky, 2005 : 66].

Так, у 1880 р. Франц Йосиф в супроводі чиновників і місцевих аристократів відвідав дві синагоги (у 50-х не був у жодній). На вулицях його вітала єврейська молодь (німецькою мовою) і супроводжували натовпи підданих [[Б.а.]. Najjaśniejszy Pan we Lwowie. 1880. *Gazeta Lwowska*. Nr. 211].

Русини у 1880 р. традиційно згадували скасування панщини, наголошували на рівноправності народів і верховенстві закону в монархії. Не маючи власної аристократії, вони апелювали до історії, так у пресі з'явилися повідомлення на кшталт «Столиця Галицької Русі вітає монарха» чи «Русь віддає поклон в місті князя Льва» [[Б.а.]. Їго Величество Цесарь Францъ Іосифъ І во Львовѣ. 1880. *Діло*. Ч. 67].

Не обійшлося в руських газетах і без критики поляків. Так, на дзвіниці Домініканського монастиря помітили білого орла, хоча загалом «місто і його мешканці» виявилися толерантними до української символіки – на багатьох будинках майоріли синьо-жовті хоругви. Гіршою, на думку редакції часопису «Діло», була ситуація з представниками крайової влади. Зокрема, маршалок у вітальній промові у Львові взагалі не вживав руської мови, хоча мав би як представник краю. Більше того, він заявив, що лояльність «народу» з'явилася «віднедавна». У «Ділі» зауважили, що «віднедавна» лояльними стали польські аристократи, заявивши своє «при тобі стоїмо і стояти хочемо» після конституційного компромісу. Тоді як лояльність русинів має набагато довшу історію. До того ж, коли маршалок вітав Франца Йосифа на кордоні провінції, його промова була більш нейтральною, тому таких зауважень не виникало [[Б.а.]. «Привіть цесаря» через краевого Маршалка. 1880. *Діло*. Ч. 69].

Чіткий поділ на українську і польську громади краю продемонстровано уже в перший вечір цесарських відвідин, коли окремі хори виконали для Франца Йосифа дві окремі вітальні кантати різними мовами. В обох йшлося про те, що вірний народ зустрічає свого монарха на землі своїх предків.

У наступні дні цесар відвідав ще два знакові українські об'єкти у Львові – собор Святого Юра і Народний Дім (з Академічною гімназією). Характерними ознаками цих візитів була масова присутність духовенства і селянства з провінції (на подвір'ї церкви Юра самих лише парафіяльних священників було близько 400 осіб), маніфестування себе через мову (вітальні оклики «Слава!» та «Многая літа!»), а також демонстрація лояльності і вдячності. Зокрема, в

Народному Домі встановили хоругву русинів-добровольців 1848 р., подаровану архикнягинєю Софією, матір'ю царя. У вітальних промовах (в яких німецька мова періодично розбавлялася руською) під імператорську опіку «передали» народність, обряд, мову, письмо і «все тисячолітнє наслідіє» [[Б.а.]. Его Величество Царь Францъ Іосифъ І во Львовѣ. 1880. *Діло*. Ч. 68]. Зрештою, під час відвідин гімназії Францу Йосифу дякували за можливість навчати дітей рідною мовою і продемонстрували шкільні підручники, як доказ того, що руська мова є мовою науки [[Б.а.]. Е.В. Царь Францъ-Іосифъ І въ русской академической гимназии. 1880. *Діло*. Ч. 69].

Звичайно, польська присутність у Львові була більш відчутною. Цар теж «інспектував» навчальні і культурні заклади, був в Оссолінеумі [[Б.а.]. *Najjaśniejszy Pan we Lwowie*. 1880. *Gazeta Lwowska*. Nr. 212]. Але відвідини Сейму (де йому продемонстрували полотно Матейка «Люблінська унія»), як представницького органу цілого краю, безумовно, важко порівнювати із відвідинами руського Народного Дому [[Б.а.]. *Najjaśniejszy Pan we Lwowie*. 1880. *Gazeta Lwowska*. Nr. 213].

Крім того, польська шляхта мала змогу представити себе в театрі чи на балах. У Ратуші коштом громади міста організовано «Міщанський бал», на якому були присутні близько 2000 гостей і де українців було не більше 20 осіб, включно з митрополитом і єпископами. Танцювальна програма складалася з польських полонеза та мазура і нейтрального вальсу, а багато гостей були вдягнені в «національні польські кунтуші» [[Б.а.]. Е.В. Царь во Львовѣ. День другій. – Недѣля дня 31 серпня (12 вересня). 1880. *Діло*. Ч. 69]. Аналогічно, хоч і не так масштабно, виглядав і «шляхетський бал» у міському касині. Так само і вечір в театрі Скарбка мав продемонструвати імператору «польськість краю» – програма включала польську драму і польські танцювальні номери [[Б.а.]. Е.В. Царь Францъ-Іосифъ І во Львовѣ. День четвертий. – Вовторокъ дня 2 (14) вересня. 1880. *Діло*. Ч. 71].

За результатами відвідин Львова Францом Йосифом у 1880 р. більшість залишилася задоволеною. Українці і євреї змогли заявити про свою присутність, поляки – продемонструвати свою ефективність в управлінні краєм. Більш далекосяжним наслідком стало те, що всі згадані суб'єкти використали мобілізацію прихильників для зустрічі імператора, а надалі – задля досягнення своїх політичних цілей. Зокрема, участь селян узаходах українських політиків у Львові стане звичною у наступні роки [Unowsky, 2005 : 70].

У 1894 р. цар Франц Йосиф відвідав Львів під час Крайової виставки (яка проводилася під його патронатом). Виставка мала засвідчити прогрес у розвитку краю, а також успіхи місцевої влади. Але візит 1894 р. був і традиційною інспекційною поїздкою імператора, що включала перевірку військових частин, закладів освіти, оцінку розвитку міста.

1894 рік – це останній рік політики «Нової ери», польсько-українського компромісу в Галичині. Польські аристократи і українські консерватисти намагалися продемонструвати, що ця політика приносить реальні позитивні зміни. Крім демонстрації успіхів, поляки мали на меті закріпити статус Галичини як польського краю. Через це навіть сама виставка багатьма сприймалася не як крайова промислова, а радше як національно-культурна польська, як «маніфестація єдності і життєвої сили польського народу». Ще й приурочена до повстання Костюшка, куди школярів-русинів возили на екскурсії дивитися на Рацлавіцьку панораму [Головата, Р. 2020]. Польські еліти і цього разу, як і в 1880 р., розробили програму, забезпечували порядок за допомогою «громадянської варти». Але, порівнюючи з 1880 р., більшою була роль армії.

Відень у цей час, після урядової кризи 90-х років, потребував порозуміння з польськими аристократами. Цар відвідував аристократів, бував на раутах і званих вечорах, чого не було в період неоабсолютизму. Відень підтримував політику «патріотичної співпраці», яка б мала замінити національне протистояння в провінції. Хоча і демонстрація зв'язку царя безпосередньо з підданими була важливою. Тим більше, що кінець XIX століття характеризувався появою масової політики, коли ритуали за участі Габсбургів мали уже конкурувати з національними чи робітничими маніфестаціями. Габсбургам було складніше, якщо порівнювати із національно-орієнтованою політикою Берліна чи Санкт-Петербурга, тому акцент робився на дотриманні громадянських прав і на стабільності [Unowsky, 2005 : 78].

Хоча преса і писала про те, що польським консерватистам знову вдалося продемонструвати свою незамінність, українці та польські соціал-демократи вже почали підважувати монополію консерватистів. Адміністрація краю небезпідставно побоювалася, що «політика» може зіпсувати святкову атмосферу візиту. Наприклад, польські соціал-демократи заявили про намір провести мітинг на площі Ринок 9 вересня 1894 року. Аби спитати присутніх у Львові міністрів про хід виборчої реформи. Поліція прогнозовано таке зібрання проводити не дозволила, але сам намір свідчить про колосальні політичні зміни. Польські ліві під проводом Болеслава Вислоуха і ксьондза Стояловського використовували патріотичний запал у своїх інтересах. Повстанці Костюшка, відповідно, трансформувалися в їхніх публікаціях у повстанців-селян. А самих сучасних селян вони закликали створювати власні товариства і каси

взаємодопомоги, а не чекати допомоги від аристократів. Агітуючи польських селян відвідувати Виставку і оглянути Рацлавницьку панораму, ліві анонсували проведення у Львові великих зборів, щоб утворити спільну, антиаристократичну селянську організацію [Unowsky, 2005 : 74]. Простіше кажучи, так легко консерватистам, як у 1880 році, вже не було. І хоча лояльність населення до династії залишалася сильною, консерватисти вже не могли її конвертувати лише на свою користь.

Як і в 1880 р., організація візиту передбачала створення спеціальних комітетів в органах влади та інституціях, які мав відвідати цісар. А також тісну співпрацю між міською радою, крайовим віділом, залізницею Карла Людвіга та військовим командуванням. У 1894 р. до цього переліку додався ще й комітет Крайової виставки.

На львівському пероні Франца Йосифа зустріли вигуками «Niech żyje! Cesarz i Król nasz, Franciszek Józef I niech żyje! Mnohaja lita!», що, мабуть, мало свідчити про успіхи українсько-польського порозуміння в рамках «Нової ери». Так само і промова маршалка Євстахія Сангушка, в якій він говорив «від імені всіх без винятку мешканців краю», була виголошена польською та українською мовами. Цісар німецькою відповів, що задоволений співпрацею народів, які населяють край [[Б.а.]. *Podróż Najjaśniejszego Pana z Rzeszowa do Lwowa. 1894. Gazeta Lwowska. Nr. 206*].

Проте «національне» почало проявлятися ще в дорозі поїздом. Наприклад, преса писала, що «в Кракові поїздом почне опікуватися «служба польська», як машиніст, так і кондуктори» [[Б.а.]. *Przygotowania na przyjęcie Najjaśniejszego Pana. 1894. Gazeta Lwowska. Nr. 204*]. А «роздинкою» подорожі мав стати кавалерійський супровід потяга. На залізничних станціях по дорозі з Кракова до Львова цісаря зустрічали імпровізовані «кавалеристи» в костюмах польських повстанців-«кракусів» чи «селянської бандерії»¹ (від 300 до 900 учасників) [[Б.а.]. *Podróż Najjaśniejszego Pana z Rzeszowa do Lwowa. 1894. Gazeta Lwowska. Nr. 206*].

Публічний простір Львова теж більше тяжів до національної символіки. Наприклад, напис «Witaj nam, witaj miły gospodynie» тепер вінчав не якусь прикрасу на окремому заході, а головну міську триумфальну арку.

Під час прийому в Намісництві цісар особливу увагу приділив власне шляхті. При чому маршалець Сейму Євстахій Сангушко заявив, що в нових часах, коли шляхта перестала бути «військовою силою свого народу і захисником християнської цивілізації», вона не перестала працювати задля добра суспільства і залишається вірною трону. А цісар у відповідь сказав, що династія розраховує на «галицьку шляхту». Особливо промовистим є це ставлення на фоні прийому української делегації – не в перший день, і в товаристві різних професійних і культурних інституцій [[Б.а.]. *Przyjazd Monarchy. 1894. Gazeta Lwowska. Nr. 206*].

На самій Виставці концепція «українсько-польського порозуміння» була головною. Князь Адам Сапега говорив про солідарність «братніх народів». Член крайового віділу Дем'ян Савчак промовляв українською, запевняючи у вірності від імені українських товариств і «всього руського народу» [[Б.а.]. *Przyjazd Monarchy. 1894. Gazeta Lwowska. Nr. 206*]. Музична програма включала польські та українські композиції [[Б.а.]. *Najjaśniejszy Pan we Lwowie. 1894. Gazeta Lwowska. Nr. 207*]. Цісар зустрівся, зокрема, з селянами Жовківського повіту, а вїт села Крехова (і ветеран 30-го полку піхоти) вітав його українською мовою – говорив про братерство з поляками, про свободу, яку гарантує цісар [[Б.а.]. *Najjaśniejszy Pan we Lwowie. 1894. Gazeta Lwowska. Nr. 208*].

Переважно це виглядало як старосвітська ідилія, коли польські аристократи Семенські-Левицькі зустрічають імператора в національних костюмах на порозі палацу, руські селяни в народних строях дякують за свободу, а рабини благословляють на івриті під час відкриття єврейського сиротинця [[Б.а.]. *Najjaśniejszy Pan we Lwowie. 1894. Gazeta Lwowska. Nr. 208*]. Однак були і ознаки «нових часів», коли національне домінувало над династичним – Стрільниця з «міської» організації стає все більш «польською». Поряд із погруддями Габсбургів з'явився пам'ятник Яну III Собеському, а крім львівських «стрільців» були делегати з Кракова і Познаня [[Б.а.]. *Najjaśniejszy Pan we Lwowie. 1894. Gazeta Lwowska. Nr. 207*].

За відгукami віденської преси, полякам вдалося представити політику «Нової ери» як свій успіх (а заразом і тезу про власну цивілізаційну місію). З іншого боку, згадки про «баламутів і агітаторів, які не зіб'ють з вибраного шляху», свідчать про дещо складнішу ситуацію. Національна політика була скрізь – від прикрас балконів до шкіл, які трактувалися як твердині національного шкільництва [[Б.а.]. *Głosy prasy wiedeńskiej o robocie Najjaśniejszego Pana we Lwowie. 1894. Gazeta Lwowska. Nr. 209*]. Українці, які не належали до консервативного табору, критикували виставку за польськість (а не декларовану «крайовість»), і за те, що українці на ній

¹ Про вигляд подібного супроводу можна скласти уявлення за цим матеріалом: https://www.abebooks.com/servlet/BookDetailsPL?bi=20022293754&searchurl=an%3Dtadeusza%2Brybkowski%26sortby%3D17&cm_sp=snippet-_-srp1-_-image11.

.....
були представлені, власне, як «галичани», а не частина великого народу з обох імперій [Осередчук, 2013 : 93-110].

Візит 13 вересня 1903 року був останнім і найкоротшим (близько 4 годин). Цісар перебував неподалік на військових маневрах і вирішив відвідати Львів. Програма відображала нові політичні реалії – гостре українсько-польське протистояння після сільськогосподарського страйку і початку боротьби за український університет у Львові. Лише урядова «Gazeta Lwowska» продовжувала писати про «різні верстви народу», тоді як польська преса наголошувала на позитивній ролі Франца Йосифа «після розборів Польщі» [[Б.а.]. Witaj nam, witaj miły Hospodynie! 1903. *Wiek Nowy*. Nr. 663].

Церква Юра, куди імператор запланував приїхати лише за особистим наполяганням митрополита Андрея Шептицького [[Б.а.]. Cesarz we Lwowie. 1903. *Wiek Nowy*. Nr. 663], була прикрашена переважно австрійськими і синьо-жовтими прапорами. Зрідка траплялися прапори Ватикану, а от польських чи прапорів краю не було взагалі. Натомість більшість споруд у місті (Галицька ощадна каса, готель «Жорж», Іпотечний банк) декоровано в біло-червоних польських кольорах. Багато присутніх у місті «щасливих підданих» були не львів'янами, при чому цього разу це були не лише руські селяни. Цього разу, крім звичної вже «громадянської варти», на площі Святого Юра була і окрема варта українців зі синьо-жовтими кокардами [[Б.а.]. Cesarz Franciszek Józef I we Lwowie. 1903. *Kuryer Lwowski*. Nr. 255].

Єврейська молодь так само організовано збиралася біля шкіл у святковому одязі, щоб привітати імператора, не розчинившись у загальному натовпі [[Б.а.]. Przygotowania na przyjazd Najj. Pana. 1903. *Gazeta Lwowska*. Nr. 209; [Б.а.]. Echa z pobytu Najjaśniejszego Pana we Lwowie. 1903. *Gazeta Lwowska*. Nr. 210].

Якщо на подвір'ї церкви Святого Юра цісаря вітали члени греко-католицьких церковних братств, товариств «Зоря» і «Сокіл», вище духовенство, то біля Латинської катедрі – Рада міста Львова, члени Стрілецького товариства, вище римо-католицьке духовенство. Так, можна говорити і про те, що головний католицький храм міста поступово стає «національним» [[Б.а.]. Cesarz Franciszek Józef I we Lwowie. 1903. *Kuryer Lwowski*. Nr. 255].

Висновки. Як бачимо на прикладі п'яти візитів цісаря Франца Йосифа до Львова, культ імператора не втрачав актуальності навіть у часи поширення націоналізму і національних конфліктів в імперії. У 1880 р., коли неоабсолютизм змінився конституційною монархією, а вплив польських аристократів на політику виріс, Франц Йосиф постав у ролі гаранта міжнаціонального і суспільного порозуміння в краї. Ближче до кінця XIX століття, коли національне і соціальне напруження зростало, акцент почали робити на дотриманні громадянських прав і на стабільності (тим більше, що цісар не міг презентувати якоїсь національної ідеї, на відміну від російського імператора чи німецького кайзера).

Однією із ролей цісаря, який відвідував хворих, інспектував будівництва, допомагав нужденним, було те, що він емансипував своїх підданих. Українці та євреї були такими самими громадянами, як і польські аристократи. І протягом його правління вони ставали «видимими», зокрема, під час його візитів до Львова.

Історія цісарських візитів до Львова є одним із ключів до розуміння національного питання в Галичині. Наприклад, роль локальних (фактично польських) еліт у підготовці і проведенні візиту 1851 р. і пізніших, після отримання автономії – це непорівнювані речі. Якщо початково навіть функція намісника зводилася до того, щоб виконати написану у Відні програму, то пізніші візити ілюструють справжню самостійність місцевої влади у багатьох питаннях.

Українські еліти, які після «Весни народів» намагалися закріпити успіх, зі встановленням «шляхетської автономії» змушені були балансувати між демонстрацією максимальної лояльності до династії з одного боку та несприйняттям польського «стану посідання» (культурної та економічної гегемонії поляків у краї) з іншого. Наприклад, кожен візит – це відкрите питання щодо відвідин імператором церкви Святого Юра. На відміну від Латинської катедрі, теоретично наднаціональної, головний собор українців не був обов'язковим пунктом програми візитів Франца Йосифа. Та й сама українська репрезентація теж змінилася – після загострення російсько-австрійських стосунків русофілів відсунули вбік. І якщо місцева адміністрація ще пробувала грати на їхньому протистоянні з українофілами, то на такому рівні, як цісарський візит, їх не було помітно.

Репрезентація єврейської громади, практично непомітної у 50-х роках XIX століття, стала обов'язковим елементом пізніших цісарських візитів. Це і відвідини синагог, і аудієнції в намісництві.

Подяка. Висловлюю щиру вдячність членам редколегії журналу за конструктивні поради, надані в процесі підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження і публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Unowsky, D.** (2005). *The pomp and politics of patriotism: imperial celebrations in Habsburg Austria, 1848-1916*. Purdue University Press, West Lafayette, Indiana. 2005. 270 p.
- Головата, Р.** (2020). Загальна крайова виставка Галичини [онлайн]. *Центр міської історії. Інтерактивний Львів*. Режим доступу: <https://lia.lvivcenter.org/uk/storymaps/exhibition-after-m/>
- Гор, І.** (2000). Візит Найяснішого цісаря. 120-та річниця приїзду Франца Йосифа I до Львова [онлайн]. *Поступ*. Режим доступу: http://postup.brama.com/000912/151_9_1.html
- Гуменний, В.** (2016). Як цісар у Львові гостював [онлайн]. *Фотографії старого Львова*. Режим доступу: <https://photo-lviv.in.ua/yak-tsisar-u-lvovi-hostyuvav/>
- Кісь, Н.** (2020). Цісар прибуває! Візити Франца Йосифа до Львова [онлайн]. *Центр міської історії. Інтерактивний Львів*. Режим доступу: <https://lia.lvivcenter.org/uk/themes/kaiser-visits/>
- Мандзюк, Д.** (2010). Жебраків вивезли з міста на таку відстань, щоб за три дні пішки не дійшли назад [онлайн]. *Газета по-українськи*. Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/history-journal/_zebrakiv-vivezli-z-mista-na-taku-vidstan-schob-za-tri-dni-pishki-ne-dijshli-nazad/354212.
- Осередчук, М.** (2013). Львів – Відень у кінці XIX – початку XX століття: візити представників Габсбурзької династії до Львова та їх відображення у пресі. *Архіви України, Вип. 4 (286)*. 93–110.
- [Б.а.]**. (1903). Cesarz Franciszek Józef I we Lwowie. *Kuryer Lwowski*. Nr. 255. 1-2.
- [Б.а.]**. (1903). Cesarz we Lwowie. *Wiek Nowy*. Nr. 663. 5–6.
- [Б.а.]**. (1903). Echa z pobytu Najjaśniejszego Pana we Lwowie. *Gazeta Lwowska*. Nr. 210. 3.
- [Б.а.]**. (1894). Glosy prasy wiedeńskiej o pobycie Najjaśniejszego Pana we Lwowie. *Gazeta Lwowska*. Nr. 209. 1-2.
- [Б.а.]**. (1903). Kronika. *Gazeta Lwowska*. Nr. 209. 1-2.
- [Б.а.]**. (1855). Monarchya Austriacka. Sprawy krajowe. *Gazeta Lwowska*. Nr. 140. 1.
- [Б.а.]**. (1855). Monarchya Austriacka. Sprawy krajowe. *Gazeta Lwowska*. Nr. 143. 1.
- [Б.а.]**. (1855). Monarchya Austriacka. Sprawy krajowe. *Gazeta Lwowska*. Nr. 144. 1.
- [Б.а.]**. (1855). Monarchya Austriacka. Sprawy krajowe. *Gazeta Lwowska*. Nr. 145. 1.
- [Б.а.]**. (1855). Monarchya Austriacka. Sprawy krajowe. *Gazeta Lwowska*. Nr. 148. 1-2.
- [Б.а.]**. (1880). Najjaśniejszy Pan we Lwowie. *Gazeta Lwowska*. Nr. 209. 1-3.
- [Б.а.]**. (1880). Najjaśniejszy Pan we Lwowie. *Gazeta Lwowska*. Nr. 210. 1-2.
- [Б.а.]**. (1880). Najjaśniejszy Pan we Lwowie. *Gazeta Lwowska*. Nr. 211. 1-3.
- [Б.а.]**. (1880). Najjaśniejszy Pan we Lwowie. *Gazeta Lwowska*. Nr. 212. 1-3.
- [Б.а.]**. (1880). Najjaśniejszy Pan we Lwowie. *Gazeta Lwowska*. Nr. 213. 1-3.
- [Б.а.]**. (1894). Najjaśniejszy Pan we Lwowie. *Gazeta Lwowska*. Nr. 207. 1-3.
- [Б.а.]**. (1894). Najjaśniejszy Pan we Lwowie. *Gazeta Lwowska*. Nr. 208. 1-3.
- [Б.а.]**. (1894). Podróż Najjaśniejszego Pana z Rzeszowa do Lwowa. *Gazeta Lwowska*. Nr. 206. 2-3.
- [Б.а.]**. (1855). Podział czasu Jego ces. i król. Apostolskiej Mości we Lwowie dnia 22 czerwca 1855. *Gazeta Lwowska*. Nr. 142. 1.
- [Б.а.]**. (1855). Podział czasu Jego ces. i król. Apostolskiej Mości we Lwowie dnia 23 czerwca 1855. *Gazeta Lwowska*. Nr. 143. 1.
- [Б.а.]**. (1851). Przegląd. *Gazeta Lwowska*. Nr. 241. 1-2.
- [Б.а.]**. (1851). Przegląd. *Gazeta Lwowska*. Nr. 242. 1-2.
- [Б.а.]**. (1851). Przegląd. *Gazeta Lwowska*. Nr. 243. 1-3.
- [Б.а.]**. (1851). Przegląd. *Gazeta Lwowska*. Nr. 245. 1-2.
- [Б.а.]**. (1851). Przegląd. *Gazeta Lwowska*. Nr. 246. 1-2.
- [Б.а.]**. (1851). Przegląd. *Gazeta Lwowska*. Nr. 248. S. 1.
- [Б.а.]**. (1851). Przegląd. *Gazeta Lwowska*. Nr. 250. 1.
- [Б.а.]**. (1903). Przygotowania na przyjazd Najj. Pana. *Gazeta Lwowska*. Nr. 209. 3-4.
- [Б.а.]**. (1894). Przygotowania na przyjęcie Najjaśniejszego Pana. *Gazeta Lwowska*. Nr. 204. 1-2.
- [Б.а.]**. (1894). Przyjazd Monarchy. *Gazeta Lwowska*. Nr. 206. 3-5.
- [Б.а.]**. (1851). Sprawy krajowe. *Gazeta Lwowska*. Nr. 234. 1-2.
- [Б.а.]**. (1903). Witaj nam, witaj miły Hospodynie! *Wiek Nowy*. Nr. 663. 2.
- [Б.а.]**. (1880). Е.В. Цѣсарь во Львовѣ. День другій. – Недѣля дня 31 серпня (12 вересня). *Діло*. Ч. 69. 2.
- [Б.а.]**. (1880). Е.В. Цѣсарь Франць-Іосифъ I во Львовѣ. День четвертый. – Вовторокъ дня 2 (14) вересня. *Діло*. Ч. 71. 2-3.
- [Б.а.]**. (1880). Е.В. Цѣсарь Франць-Іосифъ I въ русской академичной гимназіи. *Діло*. Ч. 69. 1–2.
- [Б.а.]**. (1880). Его Величество Цѣсарь Франць Іосифъ I во Львовѣ. *Діло*. Ч. 67. 1.
- [Б.а.]**. (1880). Его Величество Цѣсарь Франць Іосифъ I во Львовѣ. *Діло*. Ч. 68. 1–3.
- [Б.а.]**. (1880). «Привѣтъ цѣсаря» через краєвого Маршалка. *Діло*. Ч. 69. 1.

Назар Кись

Институт украиноведения им. И. Крипьякевича НАН Украины,
кандидат исторических наук, научный сотрудник (Украина)

«Лояльность верных народов». Манифестация национального патриотизма во время визитов императора Франца Иосифа во Львов

Аннотация. Цель статьи – на конкретных примерах (визитах императора Франца Иосифа) показать, как различные группы представляли город Львов, как это представление менялось со временем (от неоабсолютизма 50-х годов XIX века к широкой автономии начала XX века), какие социальные группы доминировали, как национальные общины боролись за право быть услышанным и как они выстраивали символические отношения между императором и подданными. **Методологическую основу исследования** составляют принципы историзма, объективности, системности. Используются общенаучные и специальные методы исследования: историографического анализа, обобщения, количественный, хронологический, ретроспективный. **Научная новизна** работы заключается в комплексном анализе состояния изучения вопроса в современной историографии и сопоставлении имеющихся данных с доступными свидетельствами того времени. **Выводы.** В течение почти 70 лет, с середины XIX до начала XX века, Галичина как часть империи Габсбургов прошла путь от жесткого администрирования из Вены к широкой автономии. В это время изменился характер отношений между основными национальными группами (поляками, евреями и украинцам). Эти группы, используя возможности, предусмотренные конституцией, развивались, презентовали себя перед властями, очерчивали символические границы «свой-чужой» и взаимодействовали между собой. Они также мобилизовали своих членов на определенные массовые мероприятия, такие как визиты императора или национальные демонстрации. К середине XIX века ритуал визитов императора в провинцию уже был отшлифованным до мелочей, как и символические роли правителя. Император был меценатом, военачальником, судьей, «отцом» и так далее. Галичина и Львов (как столица провинции) сначала просто перенимали эти ритуалы и символы. Однако со временем местные элиты начали формировать собственные программы, подчеркивать собственную символику, то есть активно участвовать в процессе. А имперские ритуалы стали образцом, на котором местные элиты строили свои традиции массовой политики. Традиции демонстраций, праздничной иллюминации, строительства триумфальных арок, военных оркестров и многое другое были заимствованы из имперского ритуала и адаптированы местными элитами к своим потребностям. Если мы поймем, как это работало на уровне «верные подданные приветствуют справедливого монарха», мы можем по-другому взглянуть на массовое политическое начало XX века, когда улицы Львова стали сценой для политической драмы нового времени.

Ключевые слова: визит, массовая политика, репрезентация, ритуал, символическая роль, император.

Nazar D. Kis'

I.Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies National Academy of Sciences of Ukraine
PHD (History), Research Officer (Ukraine)

«Loyalty of Faithful Peoples». Manifestation of National Patriotism During the Visits of Emperor Franz Joseph to Lviv

Abstract. The article focuses on concrete examples - the visits of Emperor Franz Joseph, and how the city of Lviv presented itself. And how this representation has changed over time - from the neo-absolutism of the 50s of the XIX century to the broad autonomy of the early XXth century. What social groups dominated, how national communities fought for the right to be heard. How they built a symbolic relationship between the emperor and his subjects. **The methodological basis of the study** comprises the principles of historicism, objectivity and systematics. General scientific and special research methods were used in solving the set tasks: historiographical analysis, generalization, quantitative, chronological, retrospective. **The scientific novelty** of the work lies in a comprehensive analysis of the state of study of the issue in modern historiography and comparison of existing data with the available evidence of the time. **Conclusions.** For almost 70 years, from the mid-nineteenth to the early twentieth century, Galicia as part of the Habsburg Empire went from brutal rule from Vienna to broad autonomy. At the same time, the nature of relations between the main national groups (Poles, Jews and Ukrainians) changed. These groups, using the opportunities provided by the constitution,

developed and represented themselves to the authorities, delineated symbolic boundaries, interacted with each other. They also mobilized their members for certain mass events, such as the emperor's visits or other national demonstrations. By the middle of the nineteenth century, the ritual of emperor's visits to the province had already been practiced, as had the symbolic roles of the emperor. He was a philanthropist, military leader, judge, "father" etc. Galicia and Lviv (as the capital city of the province) in the beginning were simply recipients of these rituals and symbols. However, over time, local elites began to form their own programs, emphasize their own symbols, that is, actively involved in this process. And this activity is important for understanding the history of the region at that time. Especially when you consider that imperial rituals have become a model on which local elites built some national traditions of mass politics. The traditions of demonstrations, festive illumination, construction of triumphal arches, military orchestras and much more were borrowed from the imperial ritual and adapted by local elites to their needs. If we understand how it worked at the level "faithful subjects greet a just monarch", we can look differently at the mass politics of the early twentieth century, when the streets of Lviv became a stage for the political drama of modern times.

Key words: emperor, visit, ritual, mass politics, representation, symbolic role.

References:

- Unowsky, D.** (2005). *The pomp and politics of patriotism: imperial celebrations in Habsburg Austria, 1848-1916*. Purdue University Press, West Lafayette, Indiana. 2005. 270 p. [in English].
- Holovata, R.** (2020). Zahal'na kraiova vystavka v Halychyni [The General Regional Exhibition of Galicia (in Ukrainian)] [Online]. *Center for Urban History. Lviv Interactive*. Available from: <https://lia.lvivcenter.org/uk/storymaps/exhibition-after-m/> [Accessed: 30.11.2020]. [in Ukrainian].
- Hor, I.** (2000). Vizyt Naiiasnishoho tsisaria. 120-ta rachnetsia pryizdu Frantsa Yosyfa I do L'vova [Visit of the Emperor. 120th anniversary of the arrival of Franz Joseph I in Lviv (in Ukrainian)] [Online]. *Postup - Progress*. Available from: http://postup.brama.com/000912/151_9_1.html [Accessed: 30.11.2020]. [in Ukrainian].
- Humennyi, V.** (2016). Yak Tsisar u L'vovi hostiuvav [How the emperor visited Lviv (in Ukrainian)] [Online]. *Fotografii staroho L'vova – Old Lviv Photos*. Available from: <https://photo-lviv.in.ua/yak-tsisar-u-lvovi-hostiuvav/> [Accessed: 30.11.2020]. [in Ukrainian].
- Kis', N.** (2020). Tsisar prybuvaie! Vizyty Frantsa Yosyfa do L'vova [The Emperor is coming! Franz Joseph's Visits to Lviv (in Ukrainian)] [Online]. *Center for Urban History. Lviv Interactive*. Available from: <https://lia.lvivcenter.org/uk/themes/kaizer-visits/> [Accessed: 30.11.2020]. [in Ukrainian].
- Mandziuk, D.** (2010). Zhebrakiv vyvezly z mista na taku vidstan', shchob za try dni pishky ne diishly nazad [The beggars were taken out of the city at such a distance that in three days they could not walk back (in Ukrainian)] [Online]. *Hazeta po-ukrains'ky – Newspaper in Ukrainian*. Available from: https://gazeta.ua/articles/history-journal/_zebrakiv-vivezli-z-mista-na-taku-vidstan-schob-za-tri-dni-pishki-ne-dijshli-nazad/354212. [Accessed: 30.11.2020]. [in Ukrainian].
- Oseredchuk, M.** (2013). L'viv – Viden' u kintsi XIX – na pochatku XX stolittia: vizyty predstavnykiv Habsburz'koi dynastii do L'vova ta yikh vidobrazhennia u presi. [Lviv - Vienna in the late 19th and early 20th centuries: visits of representatives of the Habsburg dynasty to Lviv and its reflection in the press (in Ukrainian)]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, Vyp. 4 (286). 93-110. [in Ukrainian].
- [B.a.]** (1903). Cesarz Franciszek Józef I we Lwowie. *Kuryer Lwowski – Lviv Courier*. Nr. 255. 1–2. [in Polish].
- [B.a.]** (1903). Cesarz we Lwowie. *Wiek Nowy – New Age*. Nr. 663. 5–6. [in Polish].
- [B.a.]** (1903). Echa z pobytu Najjaśniejszego Pana we Lwowie. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr. 210. 3. [in Polish].
- [B.a.]** (1894). Głosy prasy wiedeńskiej o pobycie Najjaśniejszego Pana we Lwowie. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr. 209. 1-2. [in Polish].
- [B.a.]** (1903). Kronika. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr. 209. 1–2. [in Polish].
- [B.a.]** (1855). Monarchya Austriacka. Sprawy krajowe. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr. 140. 1. [in Polish].
- [B.a.]** (1855). Monarchya Austriacka. Sprawy krajowe. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr. 143. 1. [in Polish].
- [B.a.]** (1855). Monarchya Austriacka. Sprawy krajowe. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr. 144. 1. [in Polish].
- [B.a.]** (1855). Monarchya Austriacka. Sprawy krajowe. 1855. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr. 145. 1. [in Polish].
- [B.a.]** (1855). Monarchya Austriacka. Sprawy krajowe. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr. 148. 1–2. [in Polish].
- [B.a.]** (1880). Najjaśniejszy Pan we Lwowie. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr. 209. 1–3. [in Polish].

- [B.a.]. (1880). Najjaśniejszy Pan we Lwowie. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr.210. 1–2. [in Polish].
- [B.a.]. (1880). Najjaśniejszy Pan we Lwowie. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr.211. 1–3. [in Polish].
- [B.a.]. (1880). Najjaśniejszy Pan we Lwowie. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr.212. 1–3. [in Polish].
- [B.a.]. (1880). Najjaśniejszy Pan we Lwowie. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr.213. 1–3. [in Polish].
- [B.a.]. (1894). Najjaśniejszy Pan we Lwowie. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr. 207. 1–3. [in Polish].
- [B.a.]. (1894). Najjaśniejszy Pan we Lwowie. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr. 208. 1–3. [in Polish].
- [B.a.]. (1894). Podróż Najjaśniejszego Pana z Rzeszowa do Lwowa. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr. 206. 2–3. [in Polish].
- [B.a.]. (1855). Podział czasu Jego ces. i król. Apostolskiej Mości we Lwowie dnia 22 czerwca 1855. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr. 142. 1. [in Polish].
- [B.a.]. (1855). Podział czasu Jego ces. i król. Apostolskiej Mości we Lwowie dnia 23 czerwca 1855. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr. 143. 1. [in Polish].
- [B.a.]. (1851). Przegląd. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr. 241. 1–2. [in Polish].
- [B.a.]. (1851). Przegląd. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr. 242. 1–2. [in Polish].
- [B.a.]. (1851). Przegląd. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr. 243. 1–3. [in Polish].
- [B.a.]. (1851). Przegląd. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr. 245. 1–2. [in Polish].
- [B.a.]. (1851). Przegląd. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr. 246. 1–2. [in Polish].
- [B.a.]. (1851). Przegląd. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr. 248. S. 1. [in Polish].
- [B.a.]. (1851). Przegląd. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr. 250. 1. [in Polish].
- [B.a.]. (1903). Przygotowania na przyjazd Najj. Pana. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr. 209. 3–4. [in Polish].
- [B.a.]. (1894). Przygotowania na przyjęcie Najjaśniejszego Pana. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr. 204. 1-2. [in Polish].
- [B.a.]. (1894). Przyjazd Monarchy. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr. 206. 3–5. [in Polish].
- [B.a.]. (1851). Sprawy krajowe. *Gazeta Lwowska – Lviv Newspaper*. Nr. 234. 1–2. [in Polish].
- [B.a.]. (1903). Witaj nam, witaj miły Gospodyni! *Wiek Nowy – New Age*. Nr. 663. 2.
- [B.a.]. (1880). Y.V. Tsisar vo L'vovi. Den' druhyi. – Nedilia dnia 31 serpnia (12 veresnia) [H.M. Caesar in Lviv. Day 2. – Sunday, August 31 (September 12)]. *Dilo - Deed*. Ch. 69. 2. [in Ukrainian].
- [B.a.]. (1880). Y.V. Tsisar Frants Yosyf I vo L'vovi. Den' chetvertyi. – Vivtorok dnia 2 (14) veresnia [H.M. Caesar Franz Josef I in Lviv. Day 4. – Tuesday, September 2 (14)]. *Dilo - Deed*. Ch. 71. 2–3. [in Ukrainian].
- [B.a.]. (1880). Y.V. Tsisar Frants Yosyf I v ruskoj akademichnoi hymnazii [H.M. Caesar Franz Josef I in ruthenian academic gymnasium]. *Dilo - Deed*. Ch. 69. 1-2. [in Ukrainian].
- [B.a.]. (1880). Yeho Vekychestvo Tsisar Frants Iosyf I vo L'vovi [His Majesty Caesar Franz Josef I in Lviv]. *Dilo - Deed*. Ch. 67. 1. [in Ukrainian].
- [B.a.]. (1880). Yeho Vekychestvo Tsisar Frants Iosyf I vo L'vovi [His Majesty Caesar Franz Josef I in Lviv]. *Dilo - Deed*. Ch. 68. 1-3. [in Ukrainian].
- [B.a.]. (1880). "Pryvit tsisaria" cherez rhaievoho Marshalka ["Caesar's greeting" by regional speaker of the Diet]. *Dilo - Deed*. Ch. 69. 1. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 06.01.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 10.02.2021 р.

Ярослав Цецик

Національний університет водного господарства та природокористування

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: slavatsetsik@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2527-2155>Researcher ID : E-8054-2019 <http://www.researcherid.com/rid/E-8054-2019>**Діяльність органів місцевого самоврядування щодо забезпечення життєдіяльності населення Волині під час Першої світової війни**

Метою статті є з'ясування ролі органів місцевого самоврядування Волині у забезпеченні населення регіону товарами першої необхідності та паливом під час Першої світової війни. Автором проаналізовано комплекс заходів, що здійснювалися органами місцевого самоврядування для вирішення життєво важливих питань. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукових методів (аналізу, синтезу й узагальнення), статистичного методу, спеціальних історичних (хронологічного та історико-системного) у поєднанні з принципами історизму, об'єктивності та поліфакторності. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що автор з'ясовує різні напрями діяльності органів місцевого управління Волині у забезпеченні населення краю продуктами, паливом та товарами першої необхідності під час Першої світової війни. Окрему увагу приділено висвітленню їх ролі у відбудові інфраструктури звільнених у 1916 р. прифронтових населених пунктів регіону. **Висновки.** Під час Першої світової війни органи міського самоврядування вирішували багато не притаманних їм завдань. Прифронтовий, а пізніше фронтовий, статус Волинської губернії змусили їх активно включитися у роботу із забезпечення жителів міст продуктами харчування, протидіяти вивезенню з прифронтових повітів продовольства, організовувати закупівлю й доставку до міст палива, надавати допомогу евакуйованим і біженцям. У звільнених у 1916 р. від австро-угорських і німецьких військ містах вони зіштовхнулися зі складною епідеміологічною ситуацією, браком коштів на вирішення найважливіших питань, проблемами, пов'язаними з доставкою до регіону продуктів та товарів першої необхідності, палива. З огляду на те, що у регіоні дислокувалась величезна кількість військових частин, виконання поставлених завдань значно ускладнювалося. Найбільше, на що місцеві органи могли розраховувати від імперської влади, це отримання позик на забезпечення життєдіяльності міст регіону. Зазначені вище обставини у сукупності призвели до погіршення рівня життя населення, насамперед незаможних верств. Незважаючи на активну діяльність органів місцевого самоврядування, наприкінці 1916 р. на Волині соціально-економічна ситуація різко погіршилася.

Ключові слова: Волинь, органи місцевого самоврядування, війна, бюджет.

Постановка проблеми. Неупереджене дослідження різних напрямів діяльності органів місцевого самоврядування у Волинській губернії під час Першої світової війни дають змогу проаналізувати їхню роль у забезпеченні регіону товарами першої необхідності, наданні допомоги біженцям та евакуйованим, висвітлити процес відновлення мирного життя, з'ясувати їх взаємодію з військовим командуванням та органами виконавчої влади при вирішенні ключових завдань, визначити, які заходи вони виживали для відбудови зруйнованої війною інфраструктури у звільнених населених пунктах регіону.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Незважаючи на те, що останніми роками з'явилося чимало наукових праць, присвячених діяльності органів самоврядування на Волині на початку ХХ ст., питання щодо їх ролі у забезпеченні жителів регіону товарами першої необхідності та продовольством під час Першої світової війни висвітлені недостатньо. Формування бюджетів повітових міст проаналізувала Т. Кароєва (Кароєва : 2016). Боротьбу з епідеміологічними захворюваннями (зокрема, й органів міського самоврядування) в Україні висвітлили В. Шандра та О. Карліна (Шандра & Карліна, 2020). Окремі питання досліджуваної теми проаналізовано у статті Я. Цецика (Цецик, 2020) та інших вчених.

Для розкриття питань, пов'язаних із діяльністю органів місцевого самоврядування на Волині у досліджуваний період, автором використано комплекс архівних джерел, що зберігаються у фондах Державного архіву Житомирської області (далі ДАЖО) (Ф. 70. Канцелярія волинського губернатора та Ф. 112. Уповноважений голови особливої наради по забезпеченню деревним паливом Волинської губернії). У цих документах міститься інформація про забезпечення цивільного населення продуктами та паливом під час Першої світової війни.

Окрему групу архівних документів складають рішення органів міського самоврядування, аналіз яких дає змогу дослідити їх діяльність щодо відродження інфраструктури звільнених міст, забезпечення їх жителів продовольством і паливом, які зберігаються у Державному архіві Волинської області (далі ДАВО) (Ф. 3. Луцька міська управа) та Державному архіві Рівненської області (далі ДАРО) (Ф. 359. Дубенське міське спрощене громадське управління). Значний обсяг інформації отримано при аналізі публікацій, вміщених на сторінках газети «Жизнь Волини» за 1915–1916 рр., дослідження та систематизація яких дали змогу проаналізувати різні напрями діяльності органів самоврядування.

Мета статті. У запропонованому дослідженні автор поставив за мету на основі першоджерел та наукових праць окреслити основні напрями діяльності органів місцевого самоврядування на Волині, спрямовані на забезпечення жителів регіону товарами першої необхідності та продовольством під час Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Під час Першої світової війни у Волинській губернії виникли складнощі із забезпеченням населення товарами першої необхідності. Це зумовлено тим, що з початку ведення воєнних дій регіон був прифронтовим, а з весни–літа 1915 р. став місцем боїв. Військове командування російської армії задовольняло потреби чинної армії за рахунок придбання, а пізніше й реквізицій необхідних товарів у прифронтових губерніях, що негативно позначилося на соціально-економічній ситуації на Волині.

Так, у грудні 1914 р. ціни на товари першої необхідності у містах щоденно зростали. Це у «більшості випадків» спричинено «надмірними апетитами» торговців та бездіяльністю міських самоуправлінь, яких зобов'язали вжити заходів щодо врегулювання питання. В іншому разі це мало зробити міністерство внутрішніх справ [К-в, 1914 : 1].

Згідно з позицією волинського губернатора боротьба зі спекуляцією була ефективною лише «за участі міських громадських управлінь, які могли б, витративши незначні кошти», організувати на місцях оптову закупівлю необхідного для населення продовольства й продавати його за заготівельними цінами. Це сприяло б зниженню цін, адже торговці – головні постачальники продовольства населенню – отримавши серйозного конкурента, змушені були б продавати продукти за нижчою ціною [ДАВО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1458. Арк. 1 зв.].

У відповіді на наведений вище циркуляр губернатора від 28 лютого 1915 р. зазначалося, що з метою протидії спекуляції з боку торговців ще на початку війни видано обов'язкову постанову командуючого Київським військовим округом, а органи міського самоуправління періодично «встановлювали максимально нормальні ціни» на продукти харчування [ДАВО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1458. Арк. 3].

4 квітня 1915 р. комісія гласних Луцької міської думи дійшла висновку, що у зв'язку зі «спекуляцією торговців» необхідно вжити «радикальні заходи», бо попередні заходи не дали бажаного результату. Найдоцільнішим і найрадикальнішим заходом протидії «дорожнечі було б відкриття у Луцьку магазину органу міського самоврядування під керівництвом людей з трудової артілі». Необхідні населенню продукти планували купувати за готівку «з перших рук» і продавати за заготівельною ціною з незначною надбавкою. Названий вище магазин потребував продуктів першої необхідності, а саме: цукру-рафінаду 1-го вагона вартістю близько 6 000 руб.; 1-го вагона цукру-піску – 4 750 руб.; борошна пшеничного 2-х вагонів, борошна житнього і пшеничного нижчих сортів по 1,5 вагони – 4, 2 тис. руб.; борошна картопляного – 100 пудів, близько 240 руб.; крупи гречаної, ячної, перлової, пшоняної, манної й рису близько 500 пудів – 1,5 тис. руб.; гороху та квасолі близько 150 пудів – 300 руб. Також планували придбати 5 пудів кави нижчих сортів, близько 50 пудів свинячого сала, 3 бочки олії тощо. На відкриття торговельного закладу Луцької міської управи необхідно було витратити 30 000 руб. За умови придбання продуктів у виробників за готівку вони мали бути «відмінної якості». Комісія звернула увагу й на ту обставину, що могли виникнути ускладнення з пошуком прикажчика для магазину. Це зумовлювалося реаліями воєнного часу, тому до роботи планували залучити кооперативних діячів, яких було неважко знайти у містах регіону [ДАВО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1458. Арк. 5-6].

Отже, зважаючи на ситуацію з продовольством, органи адміністративної влади запропонували органам місцевого самоуправління відкрити торговельні заклади, в яких планували продавати товари першої необхідності за значно нижчими цінами, ніж торговці. Це робилося з метою посилення конкуренції, у результаті якої мали знизитися ціни. Однак такі плани так і не вдалося реалізувати через наступ австро-угорської та німецької армій, унаслідок чого частину Волині було окуповано.

Вивезення продуктів, насамперед зерна та борошна, з Кременецького повіту для потреб чинної армії та у Галичину могло призвести до продовольчої кризи. На спільному засіданні Кременецької міської та земської управ прийняли рішення звернутися до губернатора про заборону їх вивезення за межі міста та повіту, а також просили міське та повітове відділення продовольчого комітету надати інформацію про наявні запаси товарів першої необхідності. Для своєчасної доставки товарів першої необхідності їх потрібно направляти до залізничних

станцій Кременець та Радзівілів, попередньо підготувавши списки торговців та кооператорів, узгодивши зі «списком тих предметів, які необхідно виписати у першу чергу» [ДАЖО. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 47].

Згідно з рішенням продовольчого комітету Кременецькому повіту на червень 1915 р., для забезпечення населення продовольством, необхідно привезти 3 вагони цукру, 15 пудів чаю, вагон бакалії, вагон олії, 30 вагонів борошна різних сортів, 4 вагони круп, 5 вагонів зерна, 50 пудів свічок, 1 вагон вина, вагон мила тощо. Визначили станції, звідки планували їх доставляти, та оптових торговців, що мали виписувати продукти, – загалом 9 осіб [ДАЖО. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 64зв.-65].

Отже, повіт, з якого ще недавно експортувалося продовольство, опинився у надзвичайно складній ситуації, а органи місцевого самоврядування та адміністративної влади просили губернатора про допомогу. Насамперед про заборону вивозу товарів першої необхідності за його межі. Така ситуація була спровокована не лише діяльністю військових інтендантів, а й тим, що величезна кількість продовольства вивозилася у Галичину, де продавалася за значно вищою ціною. Але унаслідок наступу німецьких та австро-угорських військ влітку 1915 р. ці плани не було реалізовано.

Навесні–влітку 1915 р. губернське земство для потреб тодішньої армії та біженців щоденно закуповувало велику рогату худобу у м. Корець Новоград-Волинського повіту, в Овруцькому, Острозькому, Старокостянтинівському повітах та інших місцевостях, визначених закупівельною комісією, а саме тих, що знаходилися поряд із шляхами, якими рухалося населення. Худоба мала бути не молодшою 2-х р. і не старшою 10 р., вагою не менше 14 пудів. З місцевостей, вражених епізоотією, худобу не приймали. Розраховувалися відразу за встановленою ціною [На основани, 1915:1].

На початку серпня 1915 р. на Волині розпочався рух біженців, губернське земство вжило ряд заходів щодо надання їм допомоги. У Житомирському, Новоград-Волинському, Кременецькому, Ізяславському, Острозькому, Овруцькому, Старокостянтинівському та Рівненському повітах організували багато пунктів харчування, відкрили ізоляційно-пропускні та санітарно-епідеміологічні пункти. Значну допомогу надавав і комітет Південно-Західного фронту, що відкрив 8 пунктів харчування. 4 пункти харчування для біженців відкрив Київський комітет союзу міст [Земство, 1915 : 2].

Під час війни у чайній та їдальні Ковельського благодійного товариства харчувалися біженці з Галичини та Польщі. Через брак коштів товариство не мало змоги закуповувати значну кількість продуктів. Воно потребувало позики й пілг для отримання продуктів [По губернии, 1915 : 4].

Станом на 10 серпня 1915 р. на житомирському пункті харчування для біженців перебувало 359 осіб, зокрема 94 чоловіка, 126 жінок та 149 дітей. 32-х відправили на роботу, а 3-х позбавили харчування за відмову працювати [Движение, 1915а : 3; Цецик & Залужна & Буравський, 2019 : 26]. 11 серпня 1915 р. на пункті вже перебувало 406 осіб, з них 100 чоловіків, 144 жінок та 162 дитини до 10 років. 35 відправили на роботу, а 3-х позбавили харчування за відмову працювати [Движение, 1915b : 3]. 22 вересня на обліку перебувало вже 2 339 осіб: 892 чоловіки, 816 жінок, 630 дітей, 26 вчителів та 48 учнів. 110 осіб відправили на роботу, а 7-х позбавили харчування за відмову працювати [Движение, 1915с : 4; Цецик & Залужна & Буравський, 2019 : 27].

У вересні 1915 р. на засіданні Житомирської міської думи розглядали пропозицію губернатора з надання допомоги біженцям, які прибували до міста. З цього приводу міський голова І. О. Доманевський зазначив, що органи міського самоуправління звинуватили у ненаданні допомоги біженцям, становище яких було вкрай складним, але «ми нічого зробити не можемо». Про цих «нещасних, які йдуть по шосе та залізничних коліях, турбуються уряд, особливі організації й земства». Враховуючи дефіцит бюджету міста, він вважав недоцільним «втручатися у чужі справи», а піклуватися лише про тих, хто залишився у Житомирі, де місцеві організації відкрили «дешеві їдальні та притулки для інтелігентних біженців». Щодо організації будинків, де могли б ночувати біженці, то це завдання вважали непосильним у зв'язку з тим, що до міста прибували військові частини, які потрібно було розквартирувати. Частина міських гласних вважала, що необхідно надати допомогу біженцям, інші підтримали міського голову [Заседание, 1915 : 3].

Влітку 1916 р. волинський губернатор П. Скаржинський звернувся до губернського земства щодо отримання ним кредитів для забезпечення продовольством звільнених повітів. До прибуття продовольства він отримав дозвіл генерала Ермана, щоб військові щоденно відпускали 15 голів великої рогатої худоби: 10 – для жителів Луцька і 5 – для Дубно, а також запропонував (під опікою агрономічного відділу губернського земства) відкрити розплідник на 2 тис. телят, придбати 2 тис. свиноматок тощо. Земство мало порушити клопотання про отримання безвідсоткових позик на рік для закупівлі 10 тис. коней по 100 руб., 5 тис. возів по

.....
120 руб., на придбання сільськогосподарського реманенту тощо. Порушив питання про першочергове відправлення вантажів для звільнених повітів [Обеспечение, 1916 : 3].

Щодо ситуації у Дубно писалося, що місто «страшно постраждало від воєнної грози, що пронеслася над ним», а найбільших руйнувань зазнала вул. Набережна, на якій не вцілів жоден будинок. У місті були неймовірні злидні. Подив викликало те, як міщани змогли під час окупації австро-угорськими військами вижити. Хліб коштував дорожче ніж у Луцьку – 40 коп. за фунт, м'ясо – 1,5 руб., пуд картоплі – 3 руб., 10 яєць – 4 руб., склянка молока, що відпускалося лише з дозволу коменданта малолітнім дітям – 50 коп. [В Дубно, 1916 : 3-4].

10 червня 1916 р. на засіданні Дубенських міських уповноважених, що відбулося за участі голови повітової земської управи Д. Н. Інглезі, констатовано, що місто зазнало величезних збитків. У зв'язку з цим звернулися з клопотанням до повітового предводителя дворянства створити особливу міську підкомісію, щоб встановити збитки, завдані місту, та з'ясувати реальну ситуацію в повітовому центрі з метою видачі потерпілим відповідних посвідчень [ДАРО. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 3].

На названому вище засіданні міських уповноважених відзначили, що під час дев'ятимісячної окупації міста ворогом «вигрібні ями очевидно не очищалися» й були переповненими. З метою «оздоровлення міста» необхідно негайно приступити до їх очищення, але засобів для їх перевезення не було. Оскільки у Дубно перебували штаб армії та велика кількість військових, необхідно було негайно вжити заходів для «очищення та дезінфекції міста». Міські уповноважені ухвалили рішення приступити до очищення вулиць та площ після придбання необхідних засобів дезінфекції вартістю 6 853 руб., але у міста не було коштів. Тому перед волинським губернатором порушили клопотання щодо виділення їх «з коштів протичумної Комісії для придбання асенізаційного обозу» [ДАРО. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 7-10]. Водогони і каналізація убезпечували жителів міст від вживання неякісної води, тому міська влада займалася і цим питанням [Шандра & Карліна, 2020 : 50].

Більшість жителів Дубно або евакуювалися, або були вислані окупаційною владою в Австрію: ті ж хто залишився, зазнали величезних збитків. Їх рухоме та нерухоме майно було знищене або розграбоване. Так, майже всі міщани виявилися неплатоспроможним й не мали можливості нести майнові повинності. З цього приводу міські уповноважені порушили клопотання про звільнення власників нерухомого майна міста від сплати державного і квартирного податків та міського збору за 1916 р. (включно недоїмки названих вище платежів за попередні роки). Ухвалили клопотати перед волинським губернатором, щоб він підтримав це рішення. Також клопотали перед місцевими земськими зборами, щоб їх майно не обкладали земським збором [ДАРО. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 7-8]. Варто зазначити, що податки були головним джерелом наповнення бюджету міст. Упродовж тривалого часу оціночний збір з нерухомості був основним податком [Кароева, 2016 : 164].

Так, орган міського самоврядування, незважаючи на величезні фінансові проблеми, з якими він зіштовхнувся, прийняв ризиковане рішення про зменшення податків для жителів міста. Міські уповноважені розуміли, що абсолютна більшість містян просто неспроможна їх заплатити.

Ще однією проблемою, яку довелося вирішувати органам самоврядування, став брак досвідчених та кваліфікованих працівників. Частина з них евакуювалася у 1915 р., а частина перебувала у чинній армії [Цецик, 2020 : 41].

У вересні 1916 р. міський голова Житомира звернув увагу гласних, що місту не вистачало 90 тис. пудів зерна. За перемел пуда жита власники млинів отримували 20 коп., пшениці – 50 коп., включно з доставкою зі складу, але вони не мали змоги придбати зерно у поміщиків. Його продавали військовим інтендантам та уповноваженим по забезпеченню населення продовольством. Тому прийняли рішення: у випадку відмови мукомелів перемелювати зерно за «твердими цінами» звернутися до губернатора й просити уповноваженого організувати забезпечення міста борошном. Міські мукомели могли щомісячно перемелювати 235 000 пудів зерна, відповідно ж до угоди вони мали перемелювати 90 тис. пудів пшениці й 45 тис. пудів жита [Мучной, 1916 : 5-6].

Отже, як бачимо, міста регіону зіштовхнулися з проблемою забезпечення населення борошном, більшість якого скуповували військові інтенданти для потреб армії. Така ситуація ускладнювала роль органів міського самоврядування у забезпеченні продовольством.

Восени 1916 р. встановили «максимальні нормальні ціни за «відчужену чи полеглу худобу» та знищення шкіри, а саме: однорічний кінь і старший – до 112 р.; молодняк у віці до 1-го року: коні – до 37 руб. 50 коп.; бик чи віл – до 87 руб. 50 коп.; корова – до 62 руб. 50 коп.; бичок молодняк – до 37 руб. 50 коп.; молодняк (телиці) до 1-го року – до 18 руб. 70 коп., свиня чи кабан добре вгодовані від 1-го року й старші – до 43 руб. 70 коп.; свиня чи кабан худі від 1-го року й старші – до 25 руб. 70 коп.; поросля (підсвинок) від півроку до року – до 12 руб.; поросля – до 6 руб.; баран, коза чи вівця від 1-го року й старші – до 7 руб.; ягня чи козеня до року – до 3 руб. 10 коп.; шкіра великої рогатої худоби – до 9 руб. 36 коп.; молодих коней до 2-х років –

3 руб. 10 коп. Винагороду за шкіру виплачували лише у тих випадках, коли тварину закопали без огляду ветеринарним лікарем чи представником ветеринарного закладу, що з поважних причин не мали змоги виїхати на місце. Місцевим начальником у присутності двох понятих посвідчувалося, що шкіру не здерто. Пізніше його мав засвідчити ветеринарний лікар [ДАВО Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1580. Арк. 97].

Втім, органи влади встановили компенсації за конфісковану для потреб армії чи «полеглу» худобу. Окремо визначили вартість шкіри. Значний обсяг роботи для отримання коштів покладался на земства.

Ще одним надзвичайно важливим питанням, яке вирішували органи місцевого самоуправління, стало забезпечення жителів міст паливом на зиму. Через складнощі з його перевезенням залізницею і різке подорожчання, частина міст Волині опинилися у складному становищі.

Так, 15 січня 1916 р. волинський губернатор отримав від голови особливої наради документ, у якому увага зверталася на те, що з метою забезпечення паливом шляхів сполучення, державних та громадських установ і підприємств, що працювали на оборону держави, у тих районах, де реквізували ліс, необхідно визначити його вартість. У січні 1916 р. головам особливих губернських комісій надіслали циркуляр, у якому наголошувалося, що реквізицію з метою забезпечення паливом необхідно здійснювати згідно з розпорядженням губернської адміністрації та складати акти про кількість та якість матеріалів [ДАЖО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1-3].

30 квітня 1916 р. Новоград-Волинська міська управа порушила клопотання про отримання позики на суму 10 тис. руб. для заготівлі та придбання палива. Приватні банки погодилися надати її під 6–7 % річних. Кошторис прибутків міста станом на 1916 р. мав складати 77 737,12 руб. На таку суму запланували видатки. Станом на 1 травня 1916 р. у міській касі було 4 681,29 руб. Місто заборгувало 56 885,51 руб. На його погашення із відсотками щорічно перераховувалося 3 467 руб. 11 лютого 1916 р. місту дозволили взяти позику в 100 тис. руб. «на продовольчі операції». Міська влада планувала забезпечити жителів паливом за доступною ціною, щоб вони не страждали від «спекулятивних прагнень лісопромисловців», котрі спільно з торговцями намагалися отримати «недобросовісну наживу» [ДАЖО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 2-3]. Лише у серпні орган міського самоврядування отримав довгоочікувану позику [ДАЖО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 12].

12 листопада 1916 р. відбулася термінова нарада під головуванням волинського губернатора. На ній розглянули питання стосовно забезпечення державних установ та жителів Острозького повіту паливом. Для придбання деревини за пільговими цінами повітова земська управа мала взяти позику у 150 тис. руб. у державному та приватних банках [ДАЖО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2-2зв.]. Ситуацію ускладнювало те, що значну кількість деревини заготовляли військові інтенданти. У лісах повіту дозволялося заготовити 30 кубічних сажнів з 1 десятини. На момент проведення засідання повітова управа не отримала позики. Петроградські приватні банки були готові кредитувати волинське земство за умови надання гарантій Державним казначейством під 6–7% річних для проведення «продовольчих операцій». Земства ж намагалися отримати кредит у Державному банку. Фінансовий стан Острозького земства був складним. Станом на перше січня 1916 р. сума недоїмок по зборах становила 71 984,73 руб. У кошторисі на 1916 р. заклали 162 913 руб., а станом на 1 жовтня надійшло лише 90 825 руб. 19 коп. Воно мало також і боргові зобов'язання [ДАЖО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2зв.-3].

Лише 20 січня 1917 р. особлива нарада прийняла рішення надати йому 100 тис. руб. позики, але повітова управа нею не скористалася. Їй вдалося придбати 24 дес. лісу за пільговою ціною, чого мало вистачити для забезпечення паливом упродовж року. Частина жителів купували деревину у приватних власників на місці [ДАЖО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2зв.-3].

Паливо вивозили підводами, що впливало на його ціну. Вартість перевезення 1 кубічного сажня дров до 10 верст – 32 руб., до 20 верст – 37–50 руб., до 30 верст – 50 руб., 40 верст – 62,5 руб. Заготівля дров у лісі коштувала земству 40 руб. за кубічний сажень, не враховуючи вартості доставки. Ще однією проблемою стала дорожнеча «робочих рук і перевізних засобів». Міська управа розраховувала використати працю військовополонених, партію яких очікували. Щодо доставки, то «розраховували виключно» на місцевих селян [ДАЖО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 12].

Відтак органи місцевого самоврядування під час Першої світової війни були змушені часто виконувати до того не властиві для них функції. Надзвичайно складно вирішувалося питання із забезпеченням міст паливом. І не лише через його різке подорожчання, а й через відсутність робітників. Адже більшість чоловіків перебували у чинній армії, тому оплата праці найманих робітників різко зростала.

Отже, під час Першої світової війни органи місцевого самоврядування на Волині були змушені задовольняти низку нагальних потреб місцевих жителів. Насамперед оперативно вирішувати комплекс питань, пов'язаних із забезпеченням мешканців міст товарами першої необхідності, протидіяти зростанню цін на них, докладати значних зусиль з організації й надання допомоги величезній кількості біженців. Ще одним важливим питанням, яке вони були змушені вирішувати, стало забезпечення міст регіону паливом. Незважаючи на величезну кількість лісових масивів, у 1916 р. відбулося різке зростання його вартості, що зумовлено труднощами у заготівлі, діяльністю військових інтендантів і, найголовніше, неможливістю доставити його залізницею.

Подяка. Висловлюю щире вдячність працівникам архівних установ та бібліотек за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

В Дубно (1916). В Дубно. *Жизнь Волыни*. 4 июня. 3–4.

ДАВО – Державний архів Волинської області.

ДАЖО – Державний архів Житомирської області

ДАРО – Державний архів Рівненської області

Движение (1915). Движение беженцев на Житомирском питательном пункте Саноцкий пер., № 3. *Жизнь Волыни*. 11 августа, 3.

Движение (1915). Движение беженцев на Житомирском питательном пункте Саноцкий пер., № 3. *Жизнь Волыни*. 12 августа. 3.

Движение (1915). Движение беженцев на Житомирском питательном пункте Саноцкий пер., № 3. *Жизнь Волыни* 22 сентября. 4.

Заседание (1915). Заседание Житомирской городской Думы. *Жизнь Волыни*. 18 сентября. 3.

Земство (1915). Земство и беженцы. *Жизнь Волыни*. 27 сентября. 2.

Кароєва, Т. Р. (2016). Бюджет повітового міста як індикатор його розвитку (на прикладі Вінниці 1880–1916 рр.) *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць*. 24. 163–168.

К-вь (1914). К-вь А. Борьба с дороговизной. *Жизнь Волыни*. 18 декабря. 1.

Мучной (1916). Мучной кризис в Житомире. (Экстренное заседание думы – 25 сентября). *Жизнь Волыни*. 27 сентября. 5–6.

На основании (1915). На основании соглашения с ведомством землеустройства и земледелия. *Жизнь Волыни*. 6 сентября. 1.

Обеспечение (1916). Обеспечение населения освобождённых уездов Волыни продовольствием. *Жизнь Волыни*. 4 июня. 1916. 3.

По губернии (1915). По губернии. Ковель. Дешёвая столовая. *Жизнь Волыни*. 19 мая. 1915. 4.

Цецик, Я. П., Залужна А. Є. & Буравський О. А. (2019). Соціально-економічні процеси на Волині у 1915–1916 рр. *Сторінки історії*. 48. 17–31. DOI: 10.20535/2307-5244.48.2019.176377

Цецик, Я. П. (2020). Соціально-економічна ситуація у Волинській губернії напередодні та під час Першої світової війни. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць*. 31. 27–34. DOI:10.31652/2411-2143-2019-31-37-44

Шандра В. & Карліна О. (2020). Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 5. 37–54. DOI: DOI: 10.15407/uhj2020.05.037.

Ярослав Цецик

Национальный университет водного хозяйства и природопользования
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Деятельность органов местного самоуправления по обеспечению жизнедеятельности населения Волыни во время Первой мировой войны

Целью статьи является выяснение роли органов местного самоуправления Волыни в обеспечении населения региона товарами первой необходимости и топливом во время Первой мировой войны. Автором проанализирован комплекс мероприятий, осуществлявшихся земствами и органами городского самоуправления для решения жизненно важных вопросов. **Методология исследования основана** на использовании общенаучных методов (анализа, синтеза и обобщения), статистического метода, специальных исторических (хронологического и историко-системного) в сочетании с принципами

историзма, объективности и полифакторности. **Научная новизна** работы заключается в том, что автор выясняет различные направления деятельности органов местного управления Волыни по обеспечению населения края продуктами, топливом и товарами первой необходимости во время Первой мировой войны. Особое внимание уделено деятельности в этом направлении административной власти и военного командования. **Выводы.** Во время Первой мировой войны органы городского самоуправления и земства решали много не присущих им задач. Прифронтовой, а позже фронтовой, статус Волынской губернии заставили их активно включиться в работу по обеспечению жителей городов продуктами питания, противодействовать вывозу из прифронтовых уездов продовольствия, организовывать закупку и доставку в города топлива, оказывать помощь эвакуированным и беженцам. В освобожденных в 1916 г. от австро-венгерских и немецких войск населенных пунктах они столкнулись со сложной эпидемиологической ситуацией, отсутствием средств на решение важнейших вопросов. Учитывая, что в регионе дислоцировалось огромное количество военных частей, выполнение поставленных задач значительно усложнялось. Самое большое, на что местные органы могли рассчитывать от имперской власти, это получение займов на обеспечение жизнедеятельности городов региона.

Ключевые слова: Волынь, органы местного самоуправления, война, бюджет.

Yaroslav P. Tsetsyk

National University of Water and Environmental Engineering
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Activities of Local Government Bodies to Ensure the Liveliness of the Volyn Population During the World War I

The aim of the article is clarification of the role of local self-government bodies of Volyn in providing the population of the region with basic necessities and fuel during the World War I. The author analyzes a set of measures taken by Zemstvos and municipal authorities to address vital issues. **Methodology of the research** is based on the use of general scientific methods (analysis, synthesis, and generalization), statistical method, special historical (chronological and historical and systemic) in combination with the principles of historicism, objectivity, and multifactorial. **The scientific novelty** of the work is that the author finds out the different directions of activity of the local authorities of Volyn to provide the population of the region with food, fuel, and basic necessities during the World War I. Particular attention is paid to highlighting their role in rebuilding the infrastructure of the frontline settlements of the region liberated in 1916. **Conclusions.** During the World War I the city self-government bodies and Zemstva solved many tasks not inherent in them. The front-line and later front-line status of the Volyn province forced them to become actively involved in providing food to the townspeople to oppose the export of food from the front-line counties in order to purchase and deliver fuel to the cities, and to provide assistance to evacuees and refugees. In the settlements liberated in 1916 from the Austro-Hungarian and German troops they faced with a difficult epidemiological situation, lack of funds to address important issues. The fact that a huge number of military units were stationed in the region the implementation of the tasks became much more difficult. The most local authorities could count on from the imperial authorities was to obtain loans to support the livelihoods of the region's cities. The above circumstances together have led to a deterioration in the living standards of the population, especially the poor. Despite the active work of local governments at the end of 1916 in Volhyn, the socio-economic situation deteriorated sharply. In 1916, the frontline settlements of the region.

Key words: Volyn, local self-government bodies, war, budget.

References:

- V Dubno** (1916). V Dubno [V Dubno]. *Jizn Volyini – Volyn life*. 4 iyunya. 3-4. [in Russian].
DAVO – Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti [State Archive of Volyn Region]. [in Ukrainian].
DAZO – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archive of Zhytomyr Region]. [in Ukrainian].
DARO – Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti [State Archive of Rivne Region]. [in Ukrainian].
Dvijenie (1915). Dvijenie bejentsjev na Jitomirskom pitatelnom punkte Sanotskiy per., № 3. [Refugee movement at Zhytomyr feeding point Sanotskiy per., No. 3]. *Jizn Volyini – Volyn life*. 11 avgusta, 3. [in Russian].
Dvijenie (1915). Dvijenie bejentsjev na Jitomirskom pitatelnom punkte Sanotskiy per., № 3. [Refugee movement at Zhytomyr feeding point Sanotskiy per., No. 3]. *Jizn Volyini – Volyn life*. 12 avgusta, 3. [in Russian].

-
- Dvijenie** (1915). Dvijenie bejntsev na Jitomirskom pitatelnom punkte Sanotskiy per., № 3. [Refugee movement at Zhytomyr feeding point Sanotskiy per., No. 3]. *Jizn Volyini – Volyn life*. 22 sentyabrya. 4. [in Russian].
- Zasedanie** (1915). Zasedanie jtomirskoy gorodskoy Dumy [Meeting of the Zhytomyr City Duma]. *Jizn Volyini – Volyn life*. 18 sentyabrya. 3. [in Russian].
- Zemstvo** (1915). Zemstvo i bejentsyi [Zemstvo and refugees.]. *Jizn Volyini – Volyn life*. 27 sentyabrya. 2. [in Russian].
- Karoieva, T. R.** (2016). Biudzhet povitovoho mista yak indykator yoho rozvytku (na prykladi Vinnytsi 1880-1916 rr.). [The budget of the county town as an indicator of its development (on the example of Vinnytsia 1880-1916)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istorii. Zbirnyk naukovykh prats – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*. 24. 163-168. [in Ukrainian].
- K-v** (1914). K-v A. Borba s dorogoviznoy [Fighting high prices.]. *Jizn Volyini – Volyn life*. 18 dekabrya. 1. [in Russian].
- Muchnoy** (1916). Muchnoy krizis v Jitomire. (Ekstrennoe zasedanie dumy – 25 sentyabrya) [Flour crisis in Zhitomir. (Emergency meeting of the thought - September 25)]. *Jizn Volyini – Volyn life*. 27 sentyabrya. 5-6. [in Russian].
- Na osnovanii** (1915). Na osnovanii soglasheniya s vedomstvom zemleustroystva i zemledeliya [Based on an agreement with the Department of Land Management and Agriculture]. *Jizn Volyini – Volyn life*. 6 sentyabrya. 1. [in Russian].
- Obespechenie** (1916). Obespechenie naseleniya osvobojdënniyh uezdov Volyini prodovolstviem [Providing the population of the liberated districts of Volyn with food]. *Jizn Volyini – Volyn life*. 4 iyunya. 1916. 3. [in Russian].
- Po gubernii** (1915). Po gubernii. Kovel. Deshëvaya stolovaya [In the province. Kovel. Cheap canteen]. *Jizn Volyini – Volyn life*. 19 maya. 1915. 4. [in Russian].
- Tsetsyk, Ya. P. & Zaluzhna A. Ye. & Buravskyi O.A.** (2019). Sotsialno-ekonomichni protsesy na Volyni u 1915 – 1916 rr. [Socio-economic processes in Volhynia in 1915 - 1916]. *Storinky istorii – History pages*. 48. 17–31. [in Ukrainian]. DOI: 10.20535/2307-5244.48.2019.176377
- Tsetsyk, Ya. P.** (2020). Sotsialno-ekonomichna sytuatsiia u Volynskii hubernii naperedodni ta pid chas Pershoi svitovoi viiny [Socio-economic situation in Volyn province on the eve and during the First World War]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istorii. Zbirnyk naukovykh prats – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*. 31. 27-34. [in Ukrainian]. DOI: 10.31652/2411-2143-2019-31-37-44.
- Shandra V. & Karlina O.** (2020). Epidemii ta borotba z nymy v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.) [Epidemics and the fight against them in Ukraine (late eighteenth - early twentieth century)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. 5. 37-54. [in Ukrainian]. DOI: 10.15407/uhj2020.05.037.

Статтю надіслано до редколегії 12.01.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 24.02.2021 р.

Ірина БатиукНаціональний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
аспірантка (Україна)e-mail: irynabatiuk@ukr.netORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2381-3269>ResearcherID: <https://publons.com/researcher/4274574/iryna-batiuk>**Масова безпритульність дітей України в роки Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.**

Анотація. Мета статті. На основі комплексного аналізу архівних джерел, опублікованих документів і матеріалів, а також сучасних досліджень істориків, висвітлити явище масової дитячої безпритульності в Україні в роки Голодомору-геноциду, організованого російським комуністичним режимом у 1932–1933 роках. Проаналізувати діяльність органів держаної влади та створених ними комісій у наданні допомоги безпритульним дітям і подоланні цього трагічного соціального явища. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу і синтезу), спеціально-історичних (проблемно-хронологічного, історико-системного) методів та принципів науковості й історизму. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що автором вперше здійснено спробу системного аналізу організованих владою масової дитячої безпритульності й смерті в роки Голодомору-геноциду. **Висновки.** Можемо стверджувати, що практично вся діяльність державних органів щодо подолання масового голоду й безпритульності дітей та підлітків у роки Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. зводилась до подолання вуличної безпритульності як соціального явища, шляхом вилучення дітей з вулиці, розміщення їх в непристосованих приміщеннях (майже не було інтернатних установ), повернення до родин, чи передачі на колективний та індивідуальний патронат. Лише частково такі заходи сприяли поліпшенню становища мізерної частини дітей, але докорінно вирішити цю проблему не могли. Окрім того, сталінський режим і не ставив перед собою таких першочергових завдань. Адже головною причиною зростання безпритульності були масовий голод селян України, спричинений його антилюдською політикою, спрямованою на ліквідацію українського селянства масовими репресіями й терором, пограбуванням продовольства, так званім розкуркуленням, що передбачало фізичне знищення селянина-господаря і його нащадків.

Ключові слова: діти, Голодомор-геноцид, безпритульність, бездоглядність.

Постановка проблеми. Тема Голодомору-геноциду з роками не втрачає своєї актуальності, а навпаки знаходяться все нові аспекти, які потребують комплексного й неупередженого дослідження. Зокрема, проблема безпритульних дітей, їх смертність у цей трагічний період життя українського народу не отримала свого самостійного дослідження, а побіжно розглядалася або у вивченні історії Голодомору загалом, або в контексті висвітлення політики комуністичного режиму щодо дітей упродовж 1920–1930-х рр. Ми ж акцентуємо увагу на становищі тих дітей, які не перебували в закладах державної соціальної опіки, а опинилися на вулиці у розпал сталінської політики винищення українських селян голодом.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Проблема дитячої безпритульності є важливою складовою вивчення державної політики вищого комуністичного керівництва СРСР стосовно українців. Варто зазначити, що досліджень з проблем безпритульності й бездоглядності дітей у 1932–1933 рр. не так багато, більшість із наукових праць присвячені періоду утвердження радянської влади в Україні в 1919–1920 рр. Основне місце у вивченні становища безпритульних дітей передусім займають документи і матеріали Державного архіву міста Києва (ДАК), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) та Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ). Зокрема, у ЦДАВОВУ важливими для вивчення були справи фондів: Ф.166 – Народний Комісаріат освіти УСРР, Ф.264 – Всеукраїнське правління товариства «Друзі Дітей» при ВУЦВК, Ф.342 – Народний Комісаріат Охорони Здоров'я УРСР, у яких знаходимо важливу інформацію про становище безпритульних дітей, а також заходи місцевої влади, спрямовані на боротьбу з цим соціальним явищем, спровокованим московською владою. Важливим джерелом інформації є збірники опублікованих документів і матеріалів [Брицький, 2013; Герасименко, Удовиченко, 2014; Кресіна, 1997; Пиріг, 1990; Пиріг, 2007; Сергійчук, 2016; Шаповал, 2007], а також комплексні праці з історії Голодомору та соціально-економічного становища українців у 1920–1930-х рр. [Конквест, 1993; Кульчицький, 2012; Марочко, 2008; Ревеґук, 2016; Хорошевський, 2008]. Окрему

.....
увагу варто приділити науковій праці С. Кульчицького та Є. Шаталіної [Кульчицький, Шаталіна, 1989], в якій здійснено огляд становища українських дітей напередодні та в роки Голодомору-геноциду. Серед дослідників масової дитячої безпритульності в Радянській Україні у 1920–1930-х рр. слід виділити А. Зінченко, яка у своїй дисертаційній роботі розглянула сутність безпритульності як соціального явища в історичному контексті [Зінченко, 2002]. Питання створення та функціонування Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» вивчав Т. Букреєв [Букреєв, 2013]. Шляхи подолання дитячої безпритульності в роки Голодомору-геноциду та роль у цьому процесі всеукраїнської громадської організації «Друзі дітей» спробувала визначити І. Шугальова [Шугальова, 2019].

Метою статті є вивчення причин і масштабів поширення дитячої безпритульності й смертності, спричинених організованим сталінським режимом – Голодомором-геноцидом українського народу в 1932–1933 роках, та аналіз діяльності органів влади у їх подоланні.

Виклад основного матеріалу. Комуністичний режим вбачав дитячу безпритульність в Україні виключно наслідком діяльності царизму та розв'язаної ним Першої світової війни, ігноруючи при цьому війну більшовицького режиму за повалення влади УНР, масовий терор, репресії і депортації, пограбування продовольчих і матеріальних ресурсів України. Саме такий підхід зумовлював впровадження відповідних заходів боротьби з таким соціальним явищем – ліквідацію самої безпритульності, а не причин, які її породжували [Зінченко, 2002 : 7]. У середині 20-х років унаслідок репресивної політики й продовольчого терору, злиденного життя населення збільшилася кількість безпритульних дітей, які мали батьків, але ті не мали змоги їх утримувати.

Наприкінці 1920-х рр., за даними соціологічного опитування, проведеного Народним комісаріатом освіти (НКО) Української РСР, серед 1100 вилучених з вулиці безпритульних – діти робітників, складали 35,4%, селян – 47%, службовців – 5,6%, інших (кустарів, непрацюючих тощо) – 10,8% [Артамонов, 1929 : 80]. Аналіз статистичних даних свідчить, що переважну більшість у середовищі безпритульних становили діти селян, яких влада винищувала Голодомом 1921–1923 рр. і репресіями за спротив запровадженню комуністичним методам господарювання. Упродовж перших десятиліть функціонування радянської влади на території України більшість безпритульних накопичувалась у містах, що було обумовлено вище названими причинами і втечами родин, дітей і підлітків до міст, де вони могли знайти застосування своєї праці й вижити. Окрім того, проблему безпритульності влада намагалася вирішити переважно у містах і практично зовсім не торкнулася села, яке було постійним джерелом поповнення її чисельності. В офіційних документах Одеської області на початок 30-х років спостерігається значне зростання відсотка безпритульних дітей за рахунок голодного вимираючого села (на 50%) та відсотка розкуркулених дітей (від 10 до 15%) [ЦДАВОУ. Ф.166. Оп.10. Спр.444. Арк.97; ЦДАВОУ. Ф.264. Оп.1. Спр.479. Арк.127].

Голодування населення України, що розпочалося наприкінці 20-х – початку 30-х років, за офіційними документами трактувалося тільки як «харчові труднощі», хоч вже на початку 1930-х рр. закритими матеріалами ДПУ та ЦК КП(б)У визнавалися: голодування селян, підвищення смертності, випадки людодства і труподства, епідемії, катастрофічне зростання дитячої бездоглядності й безпритульності. Архівні матеріали містять безліч документів, в яких відображені реальні факти становища українських селян і їх дітей [Панібудьласка, 1997 : 211-215, 220-221, 224-225; Пиріг, 1990].

Голодні селяни, намагаючись врятувати своїх дітей від смерті, різними шляхами доправляли їх у міста, де залишали у людних місцях, вокзалах, поблизу держустанов, житлових будинків або просто на вулиці, з надією, що дітей підберуть добрі люди, або міліція та передадуть до притулку. Також багато дітей, переважно підлітків, після смерті батьків тікали у місто, де жебракували, займалися крадіжками, ставали жертвами розбою і канібалів, помирали від голоду. Яскраво змальовує ситуацію свідчення вчителя І. Ткаченко з с. Пальчик, Тальнівського району Черкащини, який повідомляє: «У селах Тальнівського району є чимало родин, які не мають хліба, харчуються різними сурогатами... У більшості випадків так бідують одноосібні селянські господарства. Діти в цих родинах стають тягарем, не мають сил відвідувати школи. Місцеві організації не хочуть, а часто й не можуть допомогти цим дітям. Діти залишають батьків і йдуть жебраками. Цей рух дітей-жебраків зростає. Діти-жебраки не дістають допомоги від населення і цілими днями харчуються сурогатами, ходять кволі. Не можна спокійно дивитися як учні стають жебраками, вихованцями вулиці, безпритульними» [ЦЦАГОУ. Ф.1. Оп.20. Спр.5249. Арк.30.].

Голодомор-геноцид спричинив потужний спалах вуличної безпритульності, яка наприкінці 1920-х рр. за безпідставними висновками державних органів і громадських організацій почала потроху зникати. Зокрема, ЦК ЛКСМ України у рішенні від січня 1931 р. констатував, що безпритульність майже ліквідовано, а «... контингент сучасної вуличної безпритульності складається за рахунок втікачів з дитбудинків...» [ЦДАВОУ. Ф.264. Оп.1. Спр.267. Арк.65]. Насправді, інформація не відповідала дійсності. Вже за перше півріччя 1932 р. виявлено понад

4,9 тис. бездомних підлітків, а наприкінці року їх було вже понад 6,3 тис. [Кульчицький, Шаталіна, 1991 : 22]. За соціальним складом переважну більшість безпритульних (понад 75%) на початку 1930-х рр., за підрахунками Р. Конквеста, складали селянські діти [Конквест, 1993 : 230].

У серпні 1931 р. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) ухвалив програму боротьби з дитячою безпритульністю, поставивши завдання ліквідувати її до кінця 1932 р. Вона передбачала: розширення мережі інтернатних установ та забезпечення їх стабільного фінансування; поліпшення виробничої бази дитячих будинків шляхом прикріплення їх до промислових підприємств, шкіл фабрично-заводського учнівства (ФЗУ), машинно-тракторних станцій (МТС) та радгоспів; використання децентралізованих фондів для поліпшення постачання дитячих будинків; забезпечення 20 тис. школярів гарячими сніданками; для профілактики безпритульності впровадити систему прийняття до дитячих будинків бездоглядних дітей робітників та селян [ЦДАВОУ. Ф.264. Оп.1. Спр.547. Арк.76]. Проте, не дивлячись на затвердження програми, для її практичного втілення не вистачало не лише коштів, а й бажання державного керівництва, яке не враховувало реальної трагічної ситуації, що склалася в республіці внаслідок «будівництва соціалізму» засобами жорстокої боротьби з його «ворогами» – селянами.

Безпритульність набувала в країні величезних масштабів, що не рахуватися з цим стало вже неможливим, а в умовах Голодомору вона набула соціально загрозливого характеру. Для подолання її при Наркоматі освіти УСРР у квітні 1932 р. був створений Центральний штаб з ліквідації безпритульності, до складу якого увійшли представники Наркомздоров'я, Наркомзабезпечення, Наркомпраці, Укрколгоспцентру, міліції, груп стрілецької охорони на транспорті, головував член колегії Наркомату освіти (НКО) Братун [ЦДАВОУ. Ф.166. Оп.10. Спр.426. Арк.38.]. Такі штаби діяли при відділах народної освіти в містах, обласних і районних центрах та керували обліком і виявленням безпритульних дітей.

Бригади, за участі представників міліції, вилучених на вулицях дітей тимчасово розміщували у так званих ізоляційних пунктах, у яких вони (через непристосованість, антисанітарний стан і перевантаженість) голодні, без медичної допомоги масово помирили [Марочко, 2008 : 40]. Зокрема, жакливі умови утримання дітей, їх голодне становище й поширення різних епідеміологічних хвороб були виявлені 19 лютого 1932 р. у процесі обстеження тимчасового притулку для безпритульних у Києві на Вознесенському узвозі, 4. В акті обстеження зазначалося наступне: «Безпритульні в кількості 160 дітей розташовані в двох кімнатах колишнього кінотеатру: одна кімната – балкон, інша – зал для глядача. У приміщеннях немає природного освітлення, воно освітлюється невеликими електричними лампочками, недостатніми для такого приміщення. У передній вибито шибки у вікнах, а в деяких немає і луток. Безпритульні скупчені по темних кутках, роздягнені, босі, брудні, не стрижені, завошивлені. Їм не проводили санобробку. Частина безпритульних лежить на брудній підлозі, а для іншої є спільні нари без постільних речей. Повітря таке важке, що не можна дихати. Причиною є те, що під сценою кутки забруднені людськими екскрементами (кал і сеча), крім того під стіною є багато сміття. Каналізаційна мережа зіпсована» [ДАК. Ф.Р.323. Оп.1. Спр.67. Арк.38.]. Після проходження карантину безпритульних віком до 4-х років, хто залишився живим, передавали до будинків дитини, а старших направляли до дитячих будинків Наросвіти УСРР [ЦДАВОУ. Ф.342. Оп.14. Спр.215. Арк.29,33].

Важливим завданням було вилучення безпритульних з транспорту, яке ще у 1930 р. покладене на Стрілецьку охорону, працівники якої проводили перевірку потягів, вилучували безпритульних на вокзалах, направляли їх до місцевих штабів з ліквідації безпритульності. Останні, спільно з органами міліції направляли їх у вагони-приймальники, місцеві біржі праці, дитячі будинки, а тих, хто мав родини, відправляли до батьків. Так, на Південно-Західній та Катеринославській залізницях впродовж червня–липня 1932 р. вилучено 3121 безпритульних дітей, з яких 1456 мали батьків [ЦДАВОУ. Ф.264. Оп.1. Спр.479. Арк.124.]. Через постійне зростання динаміки чисельності безпритульних на залізницях і транспортних шляхах місцеве керівництво застосовувало антилюдські методи їх утримання. Зокрема, на станції Полтава – Південна дітей зачиняли у спецвагоні, розташованому на запасній колії, що фактично був перетворений на дитячу в'язницю. У ньому утримували близько 75 безпритульних дітей, яких іноді годували рідкою баландою. Як наслідок, більшість із них не витримували подібних умов і помирили [Ревеук, 2016 : 277].

У травні 1933 р. за постановою ЦК КП(б)У «Про боротьбу з дитячою безпритульністю» розпочала свою діяльність Всеукраїнська комісія по боротьбі з безпритульністю, яку очолив О. Броневой [Піріг, 2007 : 836-838]. Вона мала займатися організацією дитячих притулків у селах, притягати до відповідальності осіб, які не допомагали голодуючим, стримувати наплив безпритульних дітей до міст.

Інформація про функціонування подібних комісій навпаки стимулювала селян направляти своїх дітей у великі міста Донбасу, Наддніпрянщини й особливо Харків і Київ з надією, що їх врятує від голодної смерті. Натомість там їх вилловлювали спеціальні групи за участі працівників міліції і органів ДПУ й відправляли в бараки смерті. Зокрема, на Холодній Горі в Харкові, на соломі під навісами, організували пристанище для 8000 осіб, значна частина з яких – діти. Щоденно там помирали від 80 до 100 осіб [Шаповал, 2007 : 158-165]. У Цитовських і Салтовських бараках розміщували дітей віком до чотирьох років. Міський відділ охорони здоров'я у доповідній записці вказував, що діти у бараках надзвичайно виснажені, щомісяця їх помирає більше третини. Не зважаючи на це, кількість дітей, які перебували в бараках, невпинно зростала. Зокрема, у Салтовських бараках, станом на 14 травня 1933 р., знаходилося 450 дітей, а вже на 1 червня того ж року – 900 [Кульчицький, 2012 : 329-330]. У листі голові ДПУ УСРР В. Балицькому від 5 червня 1933 р. начальник Харківського обласного відділу ДПУ З. Кацнельсон інформував про стрімке і масове поширення голоду, що спричинив розмах дитячої безпритульності в Харкові й області. Як зазначається в листі, унаслідок значного посилення напливу в місто безпритульних, бездоглядних і голодних, за січень–лютий з вулиць підібрано 373 дітей і підлітків, відповідно за березень–квітень – 1806, у травні – 6378, за три дні червня – 606 [Хорошевський, 2008 : 923]. Окрім того, комісією Бронєвого на вокзалах вилловлено 10 тис. дітей. Лише 657 із них були направлені до дитячих будинків, інші – у спеціальні розподільники й назад на села, що свідчило про катастрофічний стан системи охорони дитинства в радянській Україні [Герасименко, Удовиченко, 2014 : 196-197].

У травні 1933 р. у розподільниках, бараках і дитбудинках Харкова чекали смерті понад 27 тис. дітей. ЦК КП(б)У замість того, щоб рятувати їх, 1 серпня 1933 р. ухвалив постанову про масове повернення безпритульних дітей з міст у голодні вимираючі 55 тис. сіл, селяни яких уже з весни 1931 р. до зими 1934 р. масово голодували [Веселова, Марочко, Мовчан, 2000 : 128-129]. Не менш жакливим було становище дітей на Запоріжжі. Лише впродовж травня 1932 – жовтня 1933 рр. у Запоріжжі, в невеликому будинку немовлят, що складався з двох палат, одна – для дівчаток і друга – для хлопчиків, померло майже 800 безпритульних дітей віком від двох до трьох років. Поряд з сиротинцем були розташовані міський комітет КПП(б)У, міськвиконком, ДПУ, всі органи так званого правосуддя, інші державні установи, будинки, де жила найзабезпеченіша частина населення міста і області. У пайки службовців та їх родин, які перебували на державному забезпеченні, входили, м'ясо, жири, свіжа риба, оселедці, цукор, яйця, молоко, чай та інші продукти. До того ж, їх постійно збільшували. Натомість ніхто з них, знаючи про трагічний стан немовлят, не допомогли їм. Хіба це не геноцид? [Бернарде Шоу..., 2015].

Становище дітей в дитячих будинках, інтернатах, колекторах-розподільниках, колоніях було жакливим. Після виявлення й вилловлювання безпритульних дітей на Чернігівщині у 1933 р. в Бахмачському районі в розподільнику райцентра налічувалося 146 дітей, із них 47 перебували в лікарні, а в Густинській дитячій колонії 155 безпритульних. Начальник районного управління ДПУ Британ характеризував їх стан як «надзвичайно жакливий»: «простирадл, рушників немає зовсім, ковдр вісім, солом'яних матраців мало (сплять на них упоперек четверо), стіл один на 20 – 40 дітей... Дітям дають 200 г. хліба на добу... Крупи, цукру, жирів, риби, молока немає». Голодні, напівроздягнені, завошивлені, вони блукали по городах селян і міщан, об'ївшись зелені, помирали [Шкварук, 1999 : 77].

Блокада московською владою 180 районів України ще в 1931 р. спричинила катастрофічне становище й дитячих установ, що і так не мали жодних запасів продовольства. Дніпровський райвиконком у телеграмі до президії ВУЦВК УСРР просив дати хліба голодуючим дітям колонії містечка Кам'янка: «... 230 дітей зняті з централізованого продовольства, децентралізоване постачання заборонено, місцевих резервів немає. Діти лишаються зовсім без хліба...» [Улянич, 2004 : 63]. Звичайно, не було в дитячій колонії й інших продуктів харчування. Переповнені дитячі установи відмовлялися приймати безпритульних, а ті, кого повертали до батьків, часто не заставляли їх живими, або вони були не в змозі прогодувати своїх дітей. За таких умов ці діти знову йшли до міста, поповнюючи лави жебраків та безпритульних, вимушені були вчиняти дрібні крадіжки в селах і містах, за що їх жорстоко карали.

Свідоме, масове й дике пограбування селян кремлівським режимом спричинило збільшення крадіжок, насильства й вбивств у селах і містах, поширилися самосуди та людодіство, зокрема і дітей. У селі Івангород Бахмачського району Чернігівської області 10-річному хлопчику на городі Уляни Мухи відрубали обидві ноги, іншого вбили. Кандидат у члени ВКП(б) Кузьма Тарасенко, мешканець села Комарівка Ніжинського району, зарубав сокирою 14-річного Женю Сидорка, запідозривши його у крадіжці п'ятьох курей. Такі злочини були в кожному селі і, як правило, смерть грабіжників не реєстрували, а вбивць не судили [Шкварук, 1999 : 76].

Становище дітей в Україні набуло ще більше трагічного характеру після прийняття ЦВК і РНК СРСР 7 серпня 1932 р. закону про охорону державного майна, написаного власноручно

Й. Сталінім, згідно з яким за розкрадання урожаю, худоби й іншого майна розстрілювали, а за незначні крадіжки (пригорщі зерна, збирання колосків) позбавляли волі на 10 років навіть дітей віком від 12 років [Марочко, Мовчан, 2008 : 120].

Збільшення кількості правопорушень серед неповнолітніх стало прямим наслідком появи та поширенням масової вуличної безпритульності, викликаній Голодомором-геноцидом. За матеріалами комісії у справах неповнолітніх при Київському відділі освіти на середину 1933 р. правопорушення неповнолітніх розподілялися наступним чином: проти майна – 981, проти особи – 14, проти держави – 6 справ [ЦДАВОУ. Ф.166. Оп.11. Спр.297. Арк.1]. У загальній чисельності неповнолітніх правопорушників значно зріс відсоток дітей селян: з 5% на початок 1931 р. до 17,5% на 1933 р. Поширилася також тенденція, що набувала стійкого характеру – зростання відсотку правопорушень серед дітей, які мали обох батьків (46,5%), що стало наслідком голоду і зростання дитячої бездоглядності [ЦДАВОУ. Ф.166. Оп.10. Спр.438. Арк.6]. Голодомор-геноцид на Київщині охопив усі 42 райони, де за далекими від реальності даними голодували селяни 829 сіл, із них понад 112,2 тис. дітей [Пиріг, 1993 : 57-59].

Перевантаженість дитячих будинків підлітками гальмувала процес вилучення безпритульних з вулиці, кількість яких постійно збільшувалась. Під керівництвом Центрального штабу до 1 грудня 1932 р. у Донецькій, Київській, Харківській областях та в Молдавській АСР виявлено й вилучено з вулиці ще 6334 безпритульних дітей та працевлаштовано 3 тис. підлітків з дитячих будинків [ЦДАВОУ. Ф.166. Оп.10. Спр.426. Арк.38].

На початку 1932 р. державна влада провела реорганізацію структури органів, які займалися ліквідацією безпритульності та бездоглядності дітей і допомогою сиротам. У листопаді 1932 р. Центральна комісія допомоги дітям (ЦКДД) була ліквідована, а її функції перейшли до товариства «Друзі дітей» [Про організацію..., 1932 : 2–4]. Згідно з постановою вся оперативна робота з ліквідації безпритульності покладалася на Наркомат освіти, в системі якого діяв Центральний штаб з ліквідації безпритульності. У кожному районі міста штаби з громадськими ударними бригадами, керовані органами міліції й ДПУ, вилучували бездоглядних дітей на вулицях та направляли їх до карантинних бараків, колекторів, а тих, хто вижив – до притулків, дитбудинків й назад до села. Варто зазначити, що на активну допомогу «Друзів дітей» у роки Голодомору не доводилось розраховувати, бо робітники та селяни неспроможні були прогодувати свої родини, а саме з їх внесків складалася переважна частина коштів товариства. Ці організаційні хиби, безумовно, тільки ускладнювали вирішення ситуації з безпритульністю та бездоглядністю дітей в Україні.

Всеукраїнська громадська організація «Друзі дітей» на чолі з почесним головою Г. Петровським, що розподілялася на обласні та районні правління з доволі однотипною структурою, намагалася організувати грошову допомогу безпритульним голодуючим дітям Вінницької та Київської областей, зокрема зібрала для них 290 тис. крб. (з них 150 тис. з власних коштів і 140 тис. з фонду ім. Леніна) [ЦДАВОУ. Ф.264. Оп.1. Спр.546. Арк.24]. За неповними даними, силами товариства у 1932 р. вилучено з вулиці 1412 безпритульних дітей, із них: у Києві – 350, Умані – 240, АМСРР – 180, Дніпропетровську – 472, Сталіно – 167 [ЦДАВОУ. Ф.264. Оп.1. Спр.479. Арк.193].

Процес ліквідації дитячої безпритульності на початку 1930-х рр. був ускладнений організаційними змінами в органах боротьби з безпритульністю. Відповідно до постанови ЦК КП(б)У «Про боротьбу з дитячою безпритульністю» від 6 травня 1933 р. при РНК УСРР утворено Всеукраїнську, а при облвиконкомах – місцеві надзвичайні комісії боротьби з безпритульністю та жебрацтвом, які мали організувати допомогу осиротілим та покинутим дітям через створення сільських дитячих приймальників, організацію харчпунктів при школах тощо. Постанова зобов'язувала комісію здійснити рішучі дії для очистки Харкова, Києва, Одеси та інших міст від «бродяжнических елементів» [Пиріг, 1990 : 505-507]. Вже наприкінці липня 1933 р. голова Всеукраїнської комісії звітував РНК УСРР про виконану роботу. За даними обласних комісій, загальна кількість вилучених із вулиці безпритульних в Україні на 5 липня 1933 р. становила 158090 осіб, з них повернено до батьків – 20143, влаштовано до сільських дитячих установ – 83016, до міських інтернатних установ – 54921 дитину [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.20. Спр.6263. Арк.24].

У липні 1933 р. товариство «Друзі дітей» провело місячник збору коштів на боротьбу з безпритульністю. Передбачалося зібрання ще додаткових 5 млн. крб., натомість на 20 липня 1933 р. вдалося зібрати лише біля 1,7 млн. крб. [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.20. Спр.6263. Арк.12, 25]. За підрахунками дослідників, Всеукраїнське товариство «Друзі дітей» у 1929 р. із різними формами соціально-профілактичних заходів охопило 48 тис. безпритульних дітей, у 1932 р. – 82 тис., у 1933 р. – 120 тис. дітей [Букреєв, 2013 : 27-34.]. Можемо чітко простежити стрімке збільшення чисельності безпритульних у роки Голодомору-геноциду, що фактично призупинило діяльність товариства, оскільки воно вже не було спроможним подолати катастрофічні соціальні й демографічні прояви його наслідків.

Намагання влади протистояти розмаху дитячої безпритульності ускладнювало те, що не було централізованої установи, яка б опікувалася порушенням питань, тому статистика також була роздрібнена, розмита й необ'єктивна [Шугальова, 2019 : 213]. Діти віком до чотирьох років перебували під відповідальністю Наркомздоров'я, дошкільного та шкільного віку – юрисдикцією Наркомосвіти, підлітки 15–18 років – Наркомпраці, на транспорті боротьбу з безпритульністю проводив транспортний Червоний Хрест «Друзів дітей» [ЦДАВОУ. Ф.264. Оп.1. Спр.546. Арк.15]. Питаннями щодо захисту дітей в областях займалася низка інших організацій, зокрема, відділи охматдиту та органи міської допомоги дітям, нескордированість дій яких призводила до численних непорозумінь й незначних результатів.

Місцеві органи влади намагалися власними зусиллями врятувати дітей від голоду. Так, при відділі народної освіти Київської міськради ще у листопаді 1931 р. був створений комітет, районні штаби й організовано 45 бригад, які займалися ліквідацією безпритульності [Досвід боротьби..., 1932 : 19]. Київський облвиконком на початку 1933 р. за рахунок власних коштів відкрив харчові пункти для 9350 дітей області [Панібудьласка, 1997 : 238]. Проте вже у червні 1933 р. Київська міська рада заборонила всім підпорядкованим сільським і селищним радам направляти безпритульних дітей до міста, а залишати в дитячих установах села, використовуючи для цього продовольчу допомогу, яка надавалася селу від міськради, а також попереджувала, що надіслані діти будуть повернуті назад, при цьому голів сільських рад буде притягнуто до адміністративної відповідальності [ЦДАВОУ. Ф.1. Оп.9. Спр.148. Арк.116]. Насправді ізолювані сталінським режимом села України ніякої допомоги від міськрад не отримували.

Масова дитяча безпритульність стала яскравим виявом і доказом соціальної катастрофи українського суспільства, що спричинив геноцид московської комуністичної влади українських селян у 1932–1933 рр.. Як справедливо зазначає відомий дослідник Голодомору-геноциду В. Марочко, явище масової дитячої безпритульності виявилось «живим барометром» великої руїни генофонду нації, тому що переважна більшість дітей помирала, значна частина була вимушена вдатися до жебрацтва, деякі перетворювалися на людодів, деградували фізично і морально [Кульчицький, 2012 : 329]. Смертність дітей в Україні віком 5–15 років, яких на початку 1933 р. налічувалося понад 8106 тис., становила понад 50 % від загальної кількості померлих [Сергійчук, 2018].

Радянська влада звернула увагу на проблему подолання безпритульності тільки у 1933 р., коли юрби дітей перетворилися на пряму загрозу для життєдіяльності міст, завдаючи відчутного удару по ідеологічно створеній брехливою пропагандою моделі «переваг і тріумфу» соціалістичного ладу в очах іноземців. Проте реальне становище українського населення, зокрема селян, все ж знайшло правдиве висвітлення серед світової громадськості. Так, італійський консул у Харкові С. Граденіго у своїх листах 1933 р. повідомляв Амбасаді Італії в Москві про геноцид українців, зокрема, описував жахливе становище безпритульних дітей. В одному з багатьох повідомлень він пише: «Дитина смоктала молоко з груді мертвої матері, обличчя її було сірого кольору. Люди казали: це пуп'янки соціалістичної весни... Лише тиждень тому було організовано службу збору покинутих дітей. Адже, крім селян, які сунуть у міста, більше не маючи на селі жодної надії вижити, є також діти, яких батьки приводять сюди і кидають, а самі повертаються у своє село, щоб там померти. Вони сподіваються, що в місті про їхніх дітей хтось подбає. Але, ще тиждень тому вони лежали, плачучи, на кожному розі, на хідниках, повсюди. Можна було побачити десятирічних дівчаток, які няньчили дітей 4 або 3 років. Коли наставала ніч, вони накривали їх своєю шаллю чи пальтом або ж влягалися спати на землю, поставивши поруч бляшанку для милостині. Тиждень тому були мобілізовані двірники, які у білих фартухах ходять містом, збирають дітей і приводять їх до найближчого відділка міліції, що часто-густо супроводжується розпачливими сценами, криками і плачем: «Не хочу у бараки смерті, залиште мене спокійно вмерти». Десять близько півночі їх починають вантажівками перевозити на товарну станцію Северодонецька, туди звозять також дітей підібраних у селах, знайдених у поїздах... Розпухлих везуть товарним поїздом за місто і залишають за 50-60 км, щоб вони там померли, не на очах у всіх... По прибутті на місце викопують великі ями і виносять з вагонів усіх мертвих. Мене запевняють, що до трупів не дуже придивляються і буває, що той, кого кинули в яму, приходить до тями і в останньому сплескові життєвих сил починає ворухитися, але це не перериває праці гробарів. Ці подробиці я почув від санітарів і можу гарантувати їх автентичність» [Шаповал, 2007 : 161-163]. Фактично С. Граденіго всього на декількох аркушах листа відтворив усе жахіття років Голодомору-геноциду, організованого комуністичним режимом в Україні.

Висновки. Отже, боротьба з безпритульністю, що стала наслідком навмисно організованого Голодомору-геноциду, продовжувалася такими традиційними заходами, як вилучення безпритульних з вулиці та розміщення їх у розподільниках, бараках, частково – у дитячих будинках, поверненням у села, звідкіля вони втекли від голодної смерті. Незначну

кількість їх влаштовували до державного й індивідуального патронатів. У процесі вирішення цієї важливої проблеми влада вдавалася до адміністративних і каральних дій: ізоляції областей і районів, що не виконали планів хлібозаготівлі, трудової мобілізації підлітків, примусового патронату дітей на селі, а в містах – відлову і розміщення їх у спеціальних колекторах, де вони масово вимирали. Нечисленні дитячі будинки не були забезпечені ні матеріально-побутовими речами, ні продуктами харчування, прирікаючи тим самим дітей на смерть.

Натомість сталінський режим продовжував проголошувати на весь світ брехню про «... досягнення соцбудівництва, піднесення матеріального й культурного стану робітників, колгоспників, широке запровадження дошкільного виховання, запровадження загального обов'язкового навчання, що забезпечують значне поліпшення стану дитинства й створюють всі умови для остаточної ліквідації безпритульності, широкої роботи серед дітей і боротьби з бездоглядністю» [ЦДАВОУ. Ф.166. Оп.10. Спр.438. Арк.5].

Так, на початок 1930-х рр. в Україні з'явилася нова хвиля безпритульних дітей, що була породжена жорстокою політикою сталінського комуністичного режиму, зокрема масовими репресіями, колективізацією, піком якої став Голодомор-геноцид українських селян. Саме діти з селянських родин вже у 1931 р. наповнювали вулиці міст з надією отримати порятунок від голодної смерті. Коли ж дитяча безпритульність набула серйозних масштабів, ситуація вийшла з-під контролю й стала загрожувати функціонуванню міської інфраструктури, влада почала вирішувати проблему. Заборона відправляти дітей до міст, підбір безпритульних на вулицях і розподіл їх по ізоляційних пунктах, які перетворювалися на розплідники епідеміологічних хвороб, фактично позбавляли шансів величезну частину дітей дочекатися на переведення до закладів соціальної опіки і тільки підвищували показники дитячої смертності. Створені державою спеціальні комісії та благодійні товариства не могли впоратися із таким загрозливим соціальним явищем, адже голодні 1932–1933 рр. тільки ускладнювали становище дітей та породжували загрозливі масштаби безпритульності.

Подяка. Висловлюю щирю вдячність членам редакційної колеги журналу за конструктивні консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для проведення досліджень й публікації статті.

Джерела та література:

Артамонов, П. (1929). Задачи борьбы с детской беспризорностью и детдом (К партсовещанию по вопросам народного образования). *Народное просвещение*, 1, 78–89.

Бернарде Шоу... (2015). Бернарде Шоу, ласкаво просимо у пекло! До 82-х роковин відвідання Бернардом Шоу СРСР. *День*, 31 липня – 1 серпня.

Брицький, П. П. (2013). *Голодомори в радянській Україні*. Чернівці: Чернівецький національний університет, 310 с.

Букрєєв, Т. Б. (2013). Створення та функціонування Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» у 1920-ті роки. *Науково-дослідна робота молодих учених: стан, проблеми, перспективи*: матеріали всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (сс. 27–34). Херсон.

Веселова, О. М., Марочко, В. І., Мовчан, О. М. (2000). *Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу*. 2-е вид., доп. Київ, Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 274 с.

Герасименко, М., Удовиченко, В. (Упоряд.). (2014). *Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475*. Київ: ТОВ Друкарня «Бізнесполіграф», 560 с.

ДАК – Державний архів м. Києва.

Досвід боротьби... (1932). Досвід боротьби з дитячою безпритульністю. *Друг дітей*, 17, С. 19.

Зінченко, А. Г. (2002). *Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: автореферат дисертації кандидата історичних наук: 07.00.01*. Одеса, 17 с.

Конквест, Р. (1993). *Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор: пер. з англ.* Київ: Либідь, 280 с.

Кульчицький, С. В. (відп. ред.). (2012). *Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя*. Київ: Інститут історії України НАН України, 786 с.

Кульчицький, С. В., Шаталіна, Є. П. (1989). *Становище дітей на Україні у 1931–1933 роках. Документальна розповідь*. Київ: Ін-т історії АН УРСР, 26 с.

Марочко, В., Мовчан, О. (2008). *Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 294 с.

Марочко, В.І. (відп. ред.). (2008). *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ*. Київ: Фенікс, 584 с.

Панібудьласка, В. Ф. (ред.). (1997). *Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали: довідник (Ч.2)*. Київ: Вища школа, 704 с.

- Пиріг, Р. Я. (1993). Наслідки тоталітаризму початку 1930-х років на Київщині. *Золоті ворота*, 4, 46–67.
- Пиріг, Р. Я. (Упоряд.). (1990). *Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів*. Київ: Політвидав України, 605с.
- Пиріг, Р. Я. (Упоряд.). (2007). *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали*. Київ: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 1128 с.
- Про організацію... (1932). Про організацію системи роботи у справі допомоги дітям. Постанова ВУЦВК і РНК УРСР. *Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*, 33, С. 2–4.
- Ревежук, В. (2016). *Полтавщина. Протибільшовицький Рух опору 20–30-х років ХХ століття: Нариси історії*. Полтава: Полтавський літератор, 306 с.
- Сергійчук, В. І. (2016). *Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства*. Видання четверте, доповнене. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 320 с.
- Сергійчук, В. І. (2018). Ушанувати всіх невинних убійчених. *Голос України*, 88.
- Улянич, В. І. (2004). *Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1923–1933 роках*. Київ: ДП «Експрес-Поліграф», 82 с.
- Хорошевський, А. Ю. (відп. ред.). (2008). *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Харківська область*. Харків: Фоліо, 1023 с.
- ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
- ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України.
- Шаповал, Ю. (наук. ред.). (2007). *Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 роки*. Харків: Фоліо, 255 с.
- Шкварук, В. (1999). *Голодомор 1932–1933 годов на Черниговщине (Историко-публицистическое исследование)*. Из. второе доп. Чернігів: Нова хвиля, 98 с.
- Шугальова, І. (2019). «Друзі» із каменем за пазухою (до історії створення та діяльності в роки Голодомору Всеукраїнського товариства «Друзі дітей»). *Scriptorium nostrum*, 1. С. 205–222. Режим доступу: <http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/23/24>

Ірина Батюк

Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова
аспирантка (Украина)

Массовая беспризорность детей Украины в годы Голодомора-геноцида 1932–1933 гг.

Аннотация. Цель статьи. На основе комплексного анализа архивных источников, опубликованных документов и материалов, а также современных исследований историков, осветить явление массовой детской беспризорности в Украине в период Голодомора-геноцида, организованного российским коммунистическим режимом в 1932–1933 гг. Проанализировать деятельность органов государственной власти и созданных ими комиссий в оказании помощи беспризорным детям в процессе преодоления данного трагического социального явления. **Методология исследования** основана на сочетании общенаучных (анализа и синтеза), специально-исторических (проблемно-хронологического, историко-системного) методов и принципов научности и историзма. **Научная новизна** работы заключается в том, что автором впервые предпринята попытка системного анализа организованных властью массовой детской беспризорности и смерти в годы Голодомора-геноцида. **Выводы.** Можем утверждать, что практически вся деятельность государственных органов по преодолению массового голода и беспризорности детей и подростков в период Голодомора-геноцида 1932–1933 гг. сводилась к преодолению уличной беспризорности, как социального явления, путем изъятия детей с улицы, размещение их в непригодных помещениях (отсутствие интернатных учреждений), возвращение к семьям или передачи на коллективный и индивидуальный патронат. Частично такие меры способствовали улучшению положения мизерной части детей, но в корне решить эту проблему не могли, кроме того сталинский режим и не ставил перед собой таких первоочередных задач. Ведь главной причиной роста беспризорности были массовый голод крестьян Украины, вызванный его античеловеческой политикой, направленной на ликвидацию украинского крестьянства массовыми репрессиями и террором, ограблением продовольствия так называемым раскулачиванием, которое предусматривало физическое уничтожение крестьянина-хозяина и его потомков.

Ключевые слова: дети, Голодомор-геноцид, беспризорность, безнадзорность.

Iryna V. Batiuk

National Pedagogical Dragomanov University
postgraduate (Ukraine)**Mass Homelessness of Ukrainian Children during the Holodomor-Genocide in 1932–1933s**

Abstract. The aim of the article. Based on a comprehensive analysis of archives, published documents, and materials, as well as current historical studies, the phenomenon of mass child homelessness in Ukraine during the Holodomor-Genocide which organized by the Russian communist regime in 1932–1933s is highlighted. The aim of the article is to analyze the activities of state authorities and their commissions in assisting homeless children in the process of overcoming this tragic social phenomenon. **The research methodology** is based on a combination of general scientific (analysis and synthesis), special and historical (problem-chronological, historical-systematic) methods and principles of scientificity and historicism. **The scientific novelty** of the study lies in the fact that the author first attempted a systematic analysis of the mass child homelessness and death caused by the authorities for the first time in the history of Ukraine during the Holodomor-Genocide. **Conclusions.** We can state that almost all of the activities of state authorities to overcome mass starvation and homelessness of children and adolescents during the Holodomor-Genocide of 1932–1933s consisted in overcoming street homelessness as a social phenomenon by removing children from the streets, placing them in unsuitable premises due to a lack of residential care facilities, returning them to families or placing them under collective and individual foster care. Such measures only partially served to improve the situation of a tiny proportion of children, but could not address the issue fundamentally, since it was not a primary concern of the Stalin's regime itself. After all, the main reason for the growth of homelessness was the mass starvation of the Ukrainian peasants caused by his anti-human policy of liquidating the Ukrainian peasantry through mass repression and terror and plundering food by the so-called "dekulakization", which implied the physical destruction of the peasant and his descendants and further enslavement of those who remained, and driving them into collective farms.

Key words: children, Holodomor-Genocide, homelessness, child negligence.

References:

- Artamonov, P.** (1929). Zadachi borby s detskoy besprizornostyu i detdom (K partsoveshchaniyu po voprosam narodnogo obrazovaniya) [The tasks of combating homeless children and the orphanage (To the party meeting on public education)]. *Narodnoe prosveshchenie – Public education*, 1, 78-89. [in Russian].
- Bernarde Shou...** (2015). Bernarde Shou, laskavo prosymo u peklo! Do 82-kh rokovyn vidvidannja Bernardom Shou SRSR [Bernard Shaw, welcome to the hell! To the 82nd anniversary of Bernard Shaw's visit to the USSR]. *Denj – Day*, 31 lypnja – 1 serpnja. [in Ukrainian].
- Brycjkyj, P.P.** (2013). *Gholodomory v radjansjkij Ukrajinі* [Famines in the Soviet Ukraine]. Chernivci: Chernivcjkij nacionalnjy universytet, 310 p. [in Ukrainian].
- Bukrjejev, T.B.** (2013). Stvorennja ta funkcionuvannja Vseukrajinskogho tovarystva «Druzi ditej» u 1920-ti roky [Establishment and functioning of the All-Ukrainian Society «Friends of Children» in the 1920s]. *Naukovo-doslidna robota molodykh uchenykh: stan, problemy, perspektyvy: materialy vseukrajinskoji naukovo-praktychnoji internet-konferenciji* (pp. 27-34). Kherson. [in Ukrainian].
- CDAGHOU** – Centralnjy derzhavnyj arkhiv ghromadsjkykh ob'ednanj Ukrajinj [Central State Archives of Public Organizations].
- CDAVOU** – Centralnjy derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady i upravlinnja Ukrajinj [Central State Archive of the highest authorities and administration]
- DAK** – Derzhavnyj arkhiv m. Kyjeva [State Archive of Kyiv].
- Dosvid borotjby...** (1932). Dosvid borotjby z dytjachoju bezprytulnistju [Experience in combating child homelessness]. *Drugh ditej – Friend of children*, 17, P. 19. [in Ukrainian].
- Gherasymenko, M., Udovychenko, V.** (Uporjad.). (2014). *Ghenocyd v Ukrajinі 1932-1933 rr. za materialamy kryminalnoji spravy № 475* [Genocide in Ukraine in 1932-1933 according to the materials of the criminal case № 475]. Kyiv: TOV Drukarnja «Biznespolighrafa», 560 p. [in Ukrainian].
- Khoroshevsjkyj, A.Ju.** (vidp. red.). (2008). *Nacionaljna knygha pam'jati zhertv Gholodomoru 1932-1933 rokiv v Ukrajinі. Kharkivjska oblastj* [National book of remembrance for the victims of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine. Kharkiv region]. Kharkiv: Folio, 1023 p. [in Ukrainian].
- Konkvest, R.** (1993). *Zhnyva skorboty: radjansjka kolektyvizacija i gholodomor: per. z anghl* [The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine]. Kyiv: Lybidj, 280 p. [in Ukrainian].
- Kuljchycjkyj, S.V.** (vidp. red.). (2012). *Ukrajinjsjke radjansjke suspiljstvo 30-kh rr. XX st.: narysy povsjakdennogho zhyttja* [Ukrainian Soviet society in the 1930s: essays on everyday life]. Kyiv: Instytut istoriji Ukrajinj NAN Ukrajinj, 786 p. [in Ukrainian].

-
- Kuljchyc'kyj, S.V., Shatalina, Je.P.** (1989). *Stanovyshhe ditej na Ukrajinі u 1931-1933 rokakh. Dokumental'na rozpovidj* [The situation of children in Ukraine in 1931-1933. Documentary story.]. Kyjiv: In-t istoriji AN URSS, 26 p. [in Ukrainian].
- Marochko, V., Movchan, O.** (2008). *Gholodomor 1932-1933 rokiv v Ukrajinі: Khronika* [The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: Chronicle]. Kyjiv: Vydavnychyj dim «Kyjevo-Moghyljansjka akademija», 294 p. [in Ukrainian].
- Marochko, V.I.** (vidp. red.). (2008). *Nacional'na knygha pam'jati zhertv Gholodomoru 1932-1933 rokiv v Ukrajinі. Misto Kyjiv* [National book of remembrance for the victims of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine. The city of Kyiv]. Kyjiv: Feniks, 584 p. [in Ukrainian].
- Panibudjlaska, V.F.** (red.). (1997). *Nacional'ni procesy v Ukrajinі: istorija i suchasnistj. Dokumenty i materialy: dovidnyk* (Ch.2) [National processes in Ukraine: history and modernity. Documents and materials: reference book]. Kyjiv: Vyshha shkola, 704 p. [in Ukrainian].
- Pro orghanizaciju...** (1932). Pro orghanizaciju systemy roboty u spravi dopomoghy ditjam. Postanova VUCVK i RNK URSS [About the organization of the system of work in the case of helping children. Resolution of the All-Ukrainian Central Executive Committee and the Radnarkom of the USSR]. *Zbirnyk zakoniv ta rozporjadzhenj robitnycho-seljansjkogho urjadu Ukrajinі* – Collection of laws and orders of the workers and peasants government of Ukraine, 33, P. 2-4. [in Ukrainian].
- Pyrigh, R.Ja.** (1993). Naslidky totalitaryzmu pochatku 1930-kh rokiv na Kyjivshhyni [Consequences of totalitarianism of the early 1930s in Kyiv region]. *Zoloti vorota* – The Golden Gate, 4, P/ 46-67. [in Ukrainian].
- Pyrigh, R.Ja.** (Uporjad.). (1990). *Gholod 1932-1933 rr. na Ukrajinі: ochyma istorykiv, movoju dokumentiv* [The famine of 1932-1933 in Ukraine: through the eyes of historians, in the language of documents]. Kyjiv: Polityvdav Ukrajinі, 605 p. [in Ukrainian].
- Pyrigh, R.Ja.** (Uporjad.). (2007). *Gholodomor 1932-1933 rokiv v Ukrajinі: dokumenty i materialy* [The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: documents and materials]. Kyjiv: Vyd. dim «Kyjevo-Moghyljansjka akademija», 1128 p. [in Ukrainian].
- Reveghuk, V.** (2016). *Poltavshhyna. Protybilshovyc'kyj Rukh oporu 20 – 30-kh rokiv XX stolittja: Narysy istoriji* [Poltava region. Anti-Bolshevik resistance movement of the 1920s and 1930s: Essays on history]. Poltava: Poltavskij literator, 306 p. [in Ukrainian].
- Serghijchuk, V.I.** (2016). *Gholodomor 1932-1933 rokiv jak ghenocyd ukrajinstva* [The Holodomor of 1932-1933 as a genocide of Ukrainians]. Vydannja chetverte, dopovnene. Vyshghorod: PP Serghijchuk M.I., 320 p. [in Ukrainian].
- Serghijchuk, V.I.** (2018). Ushanuvaty vsikh nevinnykh ubijennykh [Honor all innocent victims]. *Gholos Ukrajinі* – Voice of Ukraine, 88. [in Ukrainian].
- Shapoval, Ju.** (nauk. red.). (2007). *Lysty z Kharkova. Gholod v Ukrajinі ta na Pivnichnomu Kavkazi v povidomlennjakh italijs'kykh dyplomativ 1932-1933 roky* [Letters from Kharkov. Famine in Ukraine and the North Caucasus in the reports of Italian diplomats 1932-1933]. Kharkiv: Folio, 255 p. [in Ukrainian].
- Shkvaruk, V.** (1999). *Gholodomor 1932-1933 ghodov na Chernyghovshhynе (Ystoryko-publycystyckoe yssledovanye)* [The Holodomor of 1932-1933 in the Chernihiv Region (Historical and Publicistic Research)]. Yz. vtore dop. Chernihiv: Nova khvylya, 98 p. [in Russian].
- Shughal'jova, I.** (2019). «Druzi» iz kamenem za pazukhoju (do istoriji stvorennja ta dijalnosti v roky Gholodomoru Vseukrajinsjkogho tovarystva «Druzi ditej») [«Friends» with a stone in his bosom (To the history of creation and activity during the Holodomor of the All-Ukrainian Society «Friends of Children»)]. *Scriptorium nostrum*, 1. P. 205-222. Rezhym dostupu: <http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/23/24> [in Ukrainian].
- Uljanich, V.I.** (2004). *Teror gholodom i povstansjka borotjba proty ghenocydu ukrajinciv u 1923-1933 rokakh* [The famine terror and the insurgent struggle against the genocide of Ukrainians in 1923-1933]. Kyjiv: DP «Ekspres-Polighraf», 82 p. [in Ukrainian].
- Veselova, O.M., Marochko, V.I., Movchan, O.M.** (2000). *Gholodomory v Ukrajinі: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Zlochyny proty narodu* [The Famines in Ukraine: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Crimes against the people]. 2-e vyd., dop. Kyjiv, Njju-Jork: Vyd-vo M.P. Kocj, 274 p. [in Ukrainian].
- Zinchenko, A.Gh.** (2002). *Dytjacha bezprytulnistj v radjansjkij Ukrajinі v 20-kh – pershij polovyni 30-kh rokiv XX stolittja: avtoreferat dysertaciji kandydata istorychnykh nauk: 07.00.01.* [Child homelessness in Soviet Ukraine in the 1920s and the first half of the 1930s of the XX century: the dissertation author's abstract of the candidate of historical sciences]. Odesa, 17 p. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 03.01.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 11.02.2021 р.

Андрій Павлишин

Національний університет «Львівська політехніка»

асистент (Україна)

andrii.m.pavlyshyn@lpnu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7127-2340>**Богдан Дороцький – активіст студентського руху і меценат української культури**

Анотація. Метою статті є з'ясування і систематизація фактів біографії випускника Львівської політехніки, активіста українського студентського руху, громадського діяча Богдана-Володимира Дороцького (1909–1945). **Методологія дослідження** ґрунтується на засадах об'єктивності, історизму, із застосуванням загальнонаукових методів аналізу, синтезу та узагальнення, а також порівняльному й біографічному методах. **Наукова новизна** статті полягає у тому, що на підставі критичного аналізу джерел і опублікованих матеріалів здійснено спробу опрацювання біографії випускника Львівської політехніки, активного члена українського студентського руху, громадського діяча Б. Дороцького на тлі трагічних подій 30–40-х рр. XX ст. До наукового обігу введено матеріали з рукописних джерел і періодики, що розкривають маловідомі факти з життя і діяльності Б. Дороцького.

Висновки. Б.-В. Дороцький – представник генерації українських діячів, які в умовах відсутності української державності у 1930–40-х рр. зосереджували свою працю на розвитку українського студентського руху та підтримці культури. На такий напрямок його зацікавленість мали істотний вплив як патріотичні традиції родини, так і навчання в українських гімназіях, участь в українському скаутському русі, а також переслідування родини польською владою. Під час навчання у Львівській політехніці активно працював у керівних органах студентських організацій: товариства «Основа», Союзу українських студентських організацій під Польщею, Товариства прихильників освіти, кооперативу «Студентський лихвар». Особливою місією Б. Дороцького була його участь у виданні друкованого органу СУСОП – «Студентського шляху», а також творів молодих поетів. Активна діяльність Б. Дороцького привертала увагу польських, радянських та німецьких органів безпеки. Кілька разів був арештований польською владою. Трагічно загинув у 1945 р. від рук членів польської націоналістичної організації.

Ключові слова: Богдан Дороцький, Львівська політехніка, Студентський шлях, Союзу українських студентських організацій під Польщею, студентський рух.

Постановка проблеми. Період 20–30 рр. XX ст. є однією із найскладніших сторінок української історії. Поразка Української революції 1917–1921 рр. мала трагічні наслідки для усіх українських земель, зокрема і Східної Галичини, що опинилися у складі Польської держави. Українці на своїх етнічних територіях були змушені відстоювати своє право на власну культуру, освіту, церкву. Активними учасниками цього процесу стала студентська молодь – нове покоління українських діячів, які активно включилися у захист і просування національної ідеї. Одним із найбільших осередків студентського життя цього періоду була Львівська політехніка, де попри різноманітні перешкоди навчалося значне число українців. Студентам цього навчального закладу за відносно короткий період часу вдалося створити власні організації, заснувати й видавати часописи, а також згуртувати довкола себе українських студентів з інших університетів і країн. Вивчення постатей цього середовища допомагає не лише краще дослідити історію Львівської політехніки, а й природу національно-визвольних змагань українців. Яскравим прикладом студентського середовища Львівської політехніки міжвоєнного періоду є малодосліджена постать Б. Дороцького.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Життєвий шлях Богдана Дороцького, попри певну зацікавленість серед дослідників, досі не був об'єктом спеціального наукового дослідження. Одним з перших, хто систематизував інформацію про нього, був Маркіян Кульчицький, який опублікував у науково-популярній розвідці про Сокальську гімназію невеликий нарис «Доля Богдана Дороцького» [Кульчицький, 2001]. Ця стаття цінна передовсім тим, що написана на підставі матеріалів архіву і спогадів членів родини Дороцьких, які зараз недоступні для дослідників. Однак вона не позбавлена неточностей, а також відносно поверхнево висвітлює окремі періоди життя і діяльності Б. Дороцького. Іншим важливим дослідженням, що однак залишається у рукописі, був невеликий нарис «Генеалогія моєї родини» Ігоря Селівончука [Селівончук, 2003]. Він містить важливі дані родинного архіву, фотоматеріали та генеалогічне дерево родини Дороцьких. Невеликі інформаційні повідомлення

.....
про Б. Дороцького опубліковані також у довідкових виданнях, зокрема Енциклопедії Львова [Мороз, 2008] та мартиролозії української скаутської організації «Пласт» [Гривул, Мороз, Муравський, Окаринський, 2003]. З огляду на об'єктивні причини матеріали державних архівів (ДАЛО) і приватний архів родини Дороцьких на сьогодні залишаються не доступними для дослідників. Головними джерелом для написання цієї статті, отже, були спогади членів родини, зокрема Тараса Дороцького, опубліковані джерела і дослідження та матеріали тогочасної преси (газети «Діло» і «Львівські вісті», журнал «Студентський шлях»).

Мета статті. Стаття присвячена дослідженню життєвого шляху випускника Львівської політехніки, активіста українського студентського руху, громадського діяча Богдана-Володимира Дороцького (1909–1945). Завдання дослідження полягає в аналізі рукописних та опублікованих джерел з метою висвітлення фактів із життя та діяльності Б. Дороцького та створення на їхній підставі узагальнюючого біографічного нарису.

Виклад основного матеріалу. Богдан-Володимир Дороцький народився 27 січня 1909 р. у м. Нижанковичі Перемишльського повіту у сім'ї Михайла і Олени Дороцьких. Батько – М. Дороцький (1881–1953), уродженець с. Улюч, після закінчення теологічного факультету Львівського університету був висвячений у 1906 р. на священника [Жеплинський, 2008] і у цей час виконував обов'язки помічника пароха містечка Нижанковичі [Шематизм, 1909 : 275]. Матір – О. Тустанович – була донькою священника Петра Тустановича, який походив з Ялина, розташованого за 12 км на захід від Улюча [Кульчицький, 2001 : 445]. У родині плекали українські державотворчі традиції і культуру. У Дороцьких, дорогою в еміграцію, зупинялися члени уряду УНР; глава родини приятелював з відомим політиком і громадським діячем Михайлом Волошином (1877–1943). Окрім Богдана, у сім'ї Дороцьких було ще шестеро дітей: Надія (1907–1998), Мирон (1910–1941), Михайло (1912–1995), Євген (1915–1928) [Діло, 1928 : 4.], Володимир (1917–1945/1946), Олександр (1925–2019) [Селівончук, 2003: 4]. Початкову освіту Б. Дороцький здобув у школі с. Злоцьке на Лемківщині (гміна Мушина Малопольське воєводство), де у той час його батько був священником. Продовжив навчання у 1919 р. у Перемишльській гімназії з українською мовою навчання, де навчився наступних п'ять років [Канюк, Медицька, 2001 : 162]. Цей період у його житті був доволі не простим, бо на початку січня 1919 р. польська влада за активну проукраїнську діяльність на Лемківщині арештувала його батька і ув'язнила у концтаборі в Домб'є, поблизу Кракова [Horbal, 1997 : 116]. Під час навчання у Перемишлі був членом Пласту – шостого куреня імені полковника І. Богуна в Перемишлі [Гривул, Мороз, Муравський, Окаринський, 2003 : 40]. Упродовж 1925–1928 рр. завершив середню освіту у Сокальській державній гімназії, де здав екзамени зрілості [Селівончук, 2003 : 11]. Патріотичне виховання, події національно-визвольних змагань, арешт батька – усе це вплинуло на формування світогляду Богдана Дороцького.

У 1927 р. о. М. Дороцького переведено до с. Потелич біля Рави-Руської і з ним на нове місце переїхали й родина [Шематизм, 1928 : 252]. У 1928 р. Б. Дороцький вступив на сільськогосподарсько-лісовий факультет Львівської політехніки і розпочав свою активну роботу у різних студентських і освітніх організаціях. Зокрема, у 1929 р. Б. Дороцький сприяв створенню та очолив у Раві-Руській студентську секцію при повітовому осередку товариства «Просвіта» [Кульчицький, 2001 : 446]; брав участь у драматичному гуртку у Потеличі [Діло, 1929 (190) : 6].

Навчаючись у Львівській політехніці, Богдан Дороцький був активним членом українського студентського товариства «Основа», виконуючи обов'язки його економічного референта [Ковалюк, 2001 : 250]. Він також брав участь та був організатором різноманітних заходів, як наприклад, відзначення тридцятих роковин сецесії українських студентів із Львівського університету 1 грудня 1931 р. [Студентський шлях, 1932 (1) : 25], «краєвих» студентських конференцій і конгресів [Студентський шлях, 1932 (7–8) : 148]. 15 червня 1931 р. Б. Дороцького обрано членом правління Товариства прихильників освіти, заснованої у 1927 р. з ініціативи Наукового Товариства ім. Шевченка, організації для допомоги українським студентам [Діло, 1931 (133) : 4]. Товариство, зокрема, опікувалося Академічним домом у Львові, де мешкали студенти Львівської політехніки, і видавало позики потребуючим студентам. Також був членом управи кооперативу «Студентський лихвар» і підписав від його імені у 1931 р. відозву до українського студентства з закликом до тверезого способу життя [Діло, 1931 (250) : 3]. У 1932 р. Б. Дороцький виконував обов'язки секретаря Товариства прихильників освіти [Діло, 1932 (99) : 6]. Під час навчання у Львівській політехніці він також був членом Союзу українських студентських організацій під Польщею (СУСОП) і брав участь у виданні щомісячного журналу організації – «Студентського шляху». У номерах часопису зазначено, що Богдан Дороцький був його видавцем [Студентський шлях, 1931–1934]. Цікавим, однак не до кінця з'ясованим, залишається питання щодо іншої видавничої діяльності Б. Дороцького. Як видавець він вказаний, зокрема, у збірках «Сонети і строфи» (1933) авторства поета, члена Організації

українських націоналістів (ОУН) Богдана-Юрія Кравціва (1904–1975) [Кравців, 1933] та «Сім перстенів» (1934) Богдана-Ігоря Антонича (1909–1937) [Антонич, 1934], хоча відомо, що у цей період йому бракувало грошей навіть на одяг [Кульчицький, 2001 : 447]. Варто зазначити, що у цей же час активною видавничою діяльністю займався і батько Богдана – о. М. Дороцький, який впродовж 1928–1933 рр. видав п'ять власних книг [Жеплинський, 2008], а увесь прибуток від продажу однієї з них призначив на будівництво церкви св. Тройці у с. Потелич [Діло, 1933 (292) : 6]. Одну з найкращих характеристик періоду навчання Б. Дороцького у Львівській політехніці дав його колега з СУСОП і «Студентського шляху» – В.-М. Янів, який окреслив Богдана, як «одну з найбагатродніших, а одночасно найскромніших постатей тодішнього студентського життя» [Янів, 1983 : 210].

У 1933 р., за даними М. Кульчицького, Б. Дороцький завершив навчання і одержав диплом інженера лісового господарства [Кульчицький, 2001 : 446]. Проте, ймовірно, він не зміг закінчити навчання у Львівській політехніці у зв'язку із політичними переслідуваннями [Селівончук, 2003 : 11]. Активна суспільна та патріотична діяльність Богдана Дороцького не залишилася поза увагою польської поліції, котра підозрювала його у співпраці з ОУН. У кінці вересня 1933 р. у багатьох місцевостях на Львівщині з'явилися листівки ОУН із закликом до українців бойкотувати навчання у польських школах. Польська влада відреагувала масовими обшуками і арештами. У с. Потелич на початку жовтня поліція двічі проводила обшуки: у кооперативі «Єдність», читальні «Просвіта», товаристві «Сокіл», фабриці кахлів, а також у будинках родин Козаків, Мاستикашів і Дороцьких. Під час обшуку будинку о. М. Дороцького, 9 жовтня, арештували його сина – студента Б. Дороцького, тому, ймовірно, він не зміг завершити навчання у Львівській політехніці [Діло, 1933 (274) : 2].

Після повернення з арешту Б. Дороцький працював за фахом у лісництвах Волині і Поліссі [Канюк, Медицька, 2001 : 162]. Проте його переслідування не припинилися, а навпаки зросли: упродовж 1934–1939 рр. Дороцького неодноразово арештовували і утримували у львівських в'язницях «На Лонцького» та «Бригідки» [Діло, 1938 (78) : 5]. Востаннє його затримали у 1939 р. і він вийшов із в'язниці напередодні вступу до міста радянських військ [Кульчицький, 2001 : 446].

Перебуваючи вдома у Потеличі і передчуваючи репресії з боку радянської влади, Богдан вирішив виїхати до Німеччини. Перейшовши на окуповану німцями територію Польщі, він відвідав село Лубна, а звідти вирушив до Берліна, де у цей час перебували його знайомі, зокрема, В.-М. Янів та Б.-Ю. Кравців. Упродовж 1939–1941 рр., досконало володіючи німецькою мовою, Б. Дороцький продовжив навчання у Берліні, де отримав відповідний диплом, при чому заробляв на навчання працюючи поштарем. У 1940 р. Б. Дороцький одружився з фармацевтом Ольгою Копистянською (1909–1956). У подружжя народилося двоє дітей: старший син Георгій (Юрій) (1941–2020) та молодший, який помер немовлям [Селівончук, 2003 : 11].

Передчуття Б. Дороцького підтвердилися: зайнявши Львів радянські органи безпеки отримали у своє розпорядження матеріали польської поліції, з яких випливало, що він був референтом Рава-Руської управи ОУН. 21 грудня 1940 р. арештовано брата Богдана – Мирона Дороцького – під приводом його керівництва рава-руським повітовим проводом ОУН [Львівські вісті, 1941 (24) : 3]. 24 квітня 1941 р. Військовий трибунал Шостої армії Київського військового округу за статтями 54–10, 54–2 КК УРСР засудив Мирона Дороцького до найвищої міри покарання – розстрілу [Селівончук, 2003 : 11]. Натомість 20 травня 1941 р., на підставі рішення оперативної трійки Львівської області, о. М. Дороцького, його дружину Олену, а також сина Михайла, невістку Катерину (1914–1982), онука Богдана (1940 р. н.), сина Олександра, вислали на спецпоселення у с. Парабель Томської області РРФСР, а у травні 1944 р. вже реабілітованих переселили у Воронежську область [Селівончук, 2003 : 10]. У грудні 1945 р. о. М. Дороцький разом із родиною повернулися до Потелича [Прах, 2015 : XIV]. Питання правдивості даних польської поліції та радянських спецслужб про участі Б. Дороцького і його брата в лавах ОУН потребує більш ґрунтовного дослідження, оскільки такі факти не змогли підтвердити члени родини. З іншого боку, у період навчання Б. Дороцького на сільськогосподарсько-лісовому факультеті Львівської політехніки (1928–1933) тут навчався пізніший голова проводу ОУН-Б Степан Бандера (1909–1959), який також був активним учасником товариства «Основа» й Товариства прихильників освіти і, ймовірно, вони були знайомі [Посівнич, 2008 : 18, 34]. Варто також додати, що за даними М. Кульчицького, у 1941 р., після зайняття Львова німецькими військами, таємна державна політична поліція Гестапо розшукувала Б. Дороцького, проте жодної інформації про його місце перебування не отримала [Кульчицький, 2001 : 447–448].

У 1941 р. Б. Дороцький повернувся з Німеччини і у травні цього ж року влаштувався на роботу у Балигородське лісництво. Після того, як радянські війська у другій половині 1944 р. зайняли територію Польщі, разом з дружиною і сином переїхав до її родичів у с. Лубна. Завершення Другої світової війни для українців Лемківщини і Надсяння було особливо трагічним періодом, коли на цих територіях активізувала свою діяльність Армія Крайова і інші

польські націоналістичні збройні організації вороже налаштовані щодо українців. Жертвою таких організацій 5–7 березня 1945 р. стало с. Лубна, куди переселилася сім'я Дороцьких. За даними радянських органів безпеки, 5 березня близько п'ятої години ранку у село увірвалися вісім озброєних автоматами і гвинтівками вояків у польській військовій формі, які затримали шістьох місцевих мешканців, зокрема Богдана Дороцького. Як зазначали очевидці подій, напад був несподіваним і українське населення не встигло сховатися. Дороцького знайшли у stodolі будинку місцевого священника [Васильовський, 1986 : 488]. Затриманих чоловіків побили і до вечора утримували у підвалі, а з настанням темряви, зв'язавши руки, втопили у річці Сян [Сливка, 1996 : 480]. За іншими даними ці події відбулися 6 березня 1945 р. [Кульчицький, 2001 : 445]. 7 березня с. Лубна була змушена покинути, залишаючи усе майно, дружина Б. Дороцького із чотирьохрічним сином: на село напав польський відділ чисельністю близько 150 осіб, який, розстрілюючи місцеве українське населення, почав грабувати село [Сливка, 1996 : 480].

Висновки. Богдан-Володимир Дороцький був яскравим представником нового покоління українських діячів, які продовжували традиції визвольних змагань 1917–1921 рр., реалізуючи свою місію на ниві студентського життя та культури. На його формування, як особистості, вплинули багаті патріотичні і культурні традиції родини, навчання в українських гімназіях, участь у «Пласті», переслідування батька польською владою. Під час навчання у Львівській політехніці він був активним членом студентської громади, зокрема, виконував обов'язки економічного референта українського студентського товариства «Основа», був членом Союзу українських студентських організацій під Польщею, членом правління Товариства прихильників освіти, членом управи кооперативу «Студентський лихвар». Богдан Дороцький брав участь у виданні друкованого органу СУСОП – «Студентського шляху», а також творів молодих літераторів. Активна проукраїнська діяльність Б. Дороцького не залишилася поза увагою польської влади і спричинилася до його арештів, а в кінцевому результаті – до фізичного знищення членами польської націоналістичної організації. Симптоматично, що він зазнав переслідування і від радянської влади, котра репресувала членів його родини, зокрема засудила до розстрілу брата Мирона.

Подяка. Висловлюю щире вдячність працівникам бібліотек за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Horbal, B. (1997). *Działalność polityczna Łemków na Łemkowszczyźnie 1918–1921*. Wrocław: Arboretum. 187 s.
- Антонич, Б. І. (1934). *Три перстені*. Львів: Накладом Б. Дороцького, 80 с.
- Біографія Михайла Дороцького.** Режим доступу: <http://dds.edu.ua/ua/component/abook/author/29--.html> (дата звернення: 19.02.2021).
- Васильовський, Ф. (1986). Українське село Лубна і його трагедія. Ред. М. Семчишин, Ярославщина і Засяння 1031–1947 (сс. 481–490). Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Регіональне об'єднання ЯРОКЗА, 797 с.
- Гривул, Т., Мороз, В., Муравський, В., & Окаринський, В. (2003). *Матеріали до пластового мартиролога*. Львів [б.в.]. 120 с.
- Діло [газета], 1928, 1929, 1931, 1932, 1933.
- Жеплинський, Б. (2008). Дороцький Михайло. Ред. І. Дзюба, А. Жуковський, М. Железняк, *Енциклопедія Сучасної України: електронна версія*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=21013 (дата звернення: 19.02.2021).
- Канюк, Й., & Медицька, В. (2001). Біографічні довідки. Гімназисти 1906–1939 рр. Ред. О. Романів. *Сокальська гімназія: пропам'ятна книга* (сс. 158–175). Львів – Сокаль: [б.в.]. 504 с.
- Ковалюк, Р. (2001). *Український студентський рух на західних землях ХІХ–ХХ ст.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 420 с.
- Кравців, Б. (1933). *Сонети і строфи*. Львів: Накладом Б. Дороцького. 38 с.
- Кульчицький, М. (2001). Доля Богдана Дороцького. Ред. О. Романів. *Сокальська гімназія: пропам'ятна книга* (сс. 445–448). Львів – Сокаль: [б.в.]. 504 с.
- Львівські вісті [газета], 1941.
- Мороз, В. (2008). Дороцький Богдан. Ред. А. Козицький, *Енциклопедія Львова* (с. 137). Львів: Літопис. 608 с.

Посівнич, М. (2008). *Степан Бандера – життя, присвячене свободі*. Торонто – Львів: Літопис УПА. 112 с.

Прах, Б. (2015). *Духовенство Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини: у 2-х томах. Том 1: Біографічні нариси (1939 – 1989)*. Львів: Видавництво УКУ. LXXXVI + 722 с.

Селівончук, І. (2003). *Генеалогія моєї родини. Конкурсна робота міжнародного конкурсу «Мій рідний край»* [рук., приватний архів родини Селівончук]. 25 с.

Сливка, Ю. (відп. ред.). (1996). *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах (Т. 1)*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 480 с.

Студентський шлях [журнал], 1931, 1932.

Шематизм греко-католицького духовенства злучених єпархій Перемиської, Самбірської і Сяніцької на рік Божий 1928. Перемишль: Гр. кат. капітула. 420 с.

Шематизмъ всего клира греко-католического епархий соединенных Перемыской, Самборской и Сяноцкой на рокъ водъ рожд. Хр. 1909. Перемишль: Гр. кат. капітула. 535 с.

Янів, В. (1983). *Студії та матеріали до новішої української історії*. Мюнхен: Український вільний університет. 343 с.

Андрей Павлишин

Национальный университет «Львовская политехника»
ассистент (Украина)

Богдан Дороцкий – активист студенческого движения и меценат украинской культуры

Аннотация. Целью статьи является изучение и систематизация фактов биографии выпускника Львовской политехники, активиста украинского студенческого движения, общественного деятеля Богдана-Владимира Дороцкого (1909–1945).

Методология исследования основана на принципах объективности, историзма, с применением общенаучных методов анализа, синтеза и обобщения, а также на сравнительном и биографическом методах. **Научная новизна** статьи заключается в том, что на основании критического анализа источников и опубликованных материалов предпринята попытка воссоздания на фоне трагических событий 30–40 гг. XX в. биографии выпускника Львовской политехники, активного члена украинского студенческого движения, общественного деятеля Б. Дороцкого. В научный оборот введены материалы из рукописных источников и периодики, раскрывающие малоизвестные факты из жизни и деятельности Б. Дороцкого. **Выводы.** Богдан-Владимир Дороцкий – представитель поколения украинских деятелей, которые в условиях отсутствия украинской государственности в 30–40 гг. XX в. сосредоточили свою деятельность на развитие украинского студенческого движения и поддержку культуры. На такое направление его деятельности оказали существенное влияние как патриотические традиции семьи, так и обучение в украинских гимназиях, участие в украинском скаутском движении, а также преследования семьи польскими властями. Во время учебы во Львовской политехнике активно работал в руководящих органах студенческих организаций: общества «Основа», Союза украинских студенческих организаций под Польшей, Общества сторонников образования, кооператива «Студенческий ростовщик». Особой миссией Б. Дороцкого было его участие в издании печатного органа СУСОП – «Студенческого пути», а также произведений молодых поэтов. Активная деятельность Б. Дороцкого привлекала внимание польских, советских и немецких органов безопасности. Несколько раз он был арестован польскими властями. Трагически погиб в 1945 г. от рук членов польской националистической организации.

Ключевые слова: Богдан Дороцкий, Львовская политехника, Студенческий путь, Союз украинских студенческих организаций под Польшей, студенческое движение.

Andrii M. Pavlyshyn

Lviv Polytechnic National University
Assistant (Ukraine)

Bohdan Dorotskyi – the Student Movement Activist and a Patron of Ukrainian Culture

Abstract. The purpose of the article is to clarify and systematize the facts of the life of a graduate of Lviv Polytechnic, activist of the Ukrainian student movement, public figure Bohdan-Volodymyr Dorotsky (1909 – 1945). **The research methodology** is based on the principles of objectivity, historicism, using general scientific methods of analysis, synthesis and generalization, as

well as comparative and biographical methods. **The scientific novelty** of the article is to make an attempt to study the biography of a graduate of Lviv Polytechnic, an active member of the Ukrainian student movement, public figure Bohdan Dorotsky against the tragic events of 30 – 40 years of the twentieth century on the basis of a critical analysis of sources and published materials. Materials from manuscript sources and periodicals revealing little-known facts from the life and work of Bohdan Dorotsky have been introduced into the scientific circulation. **Conclusions.** Bohdan-Volodymyr Dorotskyi is a representative of the generation of Ukrainian figures who, in the absence of Ukrainian statehood in the 1930s and 1940s, focused their work on the development of the Ukrainian student movement and the support of culture. Both patriotic traditions of the family and studies in Ukrainian gymnasiums, participation in the Ukrainian scout movement, as well as persecution of the family by the Polish authorities had a significant influence on this area of his interests. While studying at Lviv Polytechnic, he actively worked in the governing bodies of student organizations: the student society "Osnova", the Union of Ukrainian student organizations in Poland, the Society of friends of education, the cooperative "Student Usurer". A special mission of Bohdan Dorotsky was his participation in the publication of the official magazine UUSOP - "Student Way", as well as books of young poets. Bohdan Dorotsky's active work attracted the attention of Polish, Soviet and German security agencies. He was arrested several times by the Polish authorities. Tragically died in 1945 having been killed by members of the Polish nationalist organization.

Key words: Bohdan Dorotsky, Lviv Polytechnic, Student Way, Union of Ukrainian Student Organizations in Poland, student movement.

References:

- Antonych, B.-I.** (1934). *Try persteni [Three Rings]*. Lviv: Nakladom B. Dorotskoho. [in Ukrainian].
- Biohrafiiia Mykhaila Dorotskoho** [Biography of Mykhailo Dorotsky]. Retrieved from: <http://dds.edu.ua/ua/component/abook/author/29---.html>. [in Ukrainian].
- Dilo** [newspaper], 1928, 1929, 1931, 1932, 1933.
- Horbal, B.** (1997). *Działalność polityczna Łemków na Łemkowszczyźnie 1918 – 1921*. Wrocław: Arboretum. [in Polish].
- Hryvul, T., Moroz, V., Muravskyi, V., & Okarynskyi, V.** (2003). *Materialy do plastovoho martyroloha [Materials to the Plast martyrology]*. Lviv [NM]. [in Ukrainian].
- Kaniuk, Y., & Medytska, V.** (2001). *Biohrafichni dovidky. Himnazysty 1906 – 1939 rr. [Biographical references. Gymnasium students]*. Red. O. Romaniv. *Sokalska himnaziia: propamiatna knyha* (pp. 158–175). Lviv – Sokal: [NM]. [in Ukrainian].
- Kovaliuk, R.** (2001). *Ukrainskyi studentskyi rukh na zakhidnykh zemliakh XIX – XX st. [Ukrainian student movement in the western lands in the XIX – XX c.]*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Kravtsiv, B.** (1933). *Sonety i strofy [Sonnets and stanzas]*. Lviv: Nakladom B. Dorotskoho. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, M.** (2001). *Dolia Bohdana Dorotskoho [The fate of Bohdan Dorotsky]*. Red. O. Romaniv. *Sokalska himnaziia: propamiatna knyha* (pp. 445–448). Lviv – Sokal: [NM]. [in Ukrainian].
- Lvivski visti** [newspaper], 1941.
- Moroz, V.** (2008). *Dorotskyi Bohdan*. Red. A. Kozytskyi, *Entsyklopediia Lvova* (p. 137). Lviv: Litopys. [in Ukrainian].
- Posivnych, M.** (2008). *Stepan Bandera – zhyttia, prysviachene svobodi [Stepan Bandera – a life dedicated to freedom]*. Toronto – Lviv: Litopys UPA. [in Ukrainian].
- Prakh, B.** (2015). *Dukhovenstvo Peremyskoj yeparkhii ta Apostolskoj administratsii Lemkivshchyny: u 2-kh tomakh. Tom 1: Biohrafichni narysy (1939 – 1989) [The Clergy of the Peremyszl Eparchy and the Apostolic Administration of Lemkivshchyna. Vol. 1: Biographical studies (1939 – 1989)]*. Lviv: Vydavnytstvo UKU. – [in Ukrainian].
- Shematyzm hreko-katolytskoho dukhovenstva zluchenykh eparkhii Peremyskoj, Sambirskoi i Sianitskoi na rik Bozhyi 1928. Peremyszl: Hr. kat. kapitula. [in Ukrainian].**
- Shematyzm vseho klyra hreko-katolycheskoho eparkhii soiedynenykh Peremyskoj, Samborskoj i Sianotskoi na rok vod rozhd. Khr. 1909. Peremyszl: Hr. kat. kapitula. [in Ukrainian].**
- Slyvka, Yu.** (Ed.). (1996). *Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady u trokh tomakh [Deportations. Western Ukraine at the end of the 1930s – 1950s. Documents and memoirs in 3 volumes. Vol. 1.]*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Studentskyi shliakh** [newspaper], 1931, 1932.
- Vasylovskyi, Ph.** (1986). *Ukrainske selo Lubna i yoho trahediia [The Ukrainian village of Lubna and its tragedy]*. Red. M. Semchyshyn, *Yaroslavshchyna i Zasiannia 1031-1947* (pp. 481–490). New York – Paris – Sydney – Toronto: Rehionalne ob'iednannia YaROKZA. [in Ukrainian].

Yaniv, V. (1983). *Studii ta materiialy do novishoi ukrainskoi istorii* [Studies and materials on recent Ukrainian history]. Munich: Ukrainskyi vilnyi universytet. [in Ukrainian].

Zheplynskyi, B. (2008). Dorotskyi Mykhailo. Red. I. Dziuba, A. Zhukovskyi, M. Zhelezniak, *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy: elektronna versii*a. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Retrieved from: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=21013 [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 06.02.2021 р.

Статтю рекомендовано до друку 13.03.2021 р.

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК 94(477.43/44)«1928–1933»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-35-56-68>

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: istpravo@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/C-9161-2019>

Scopus ID: 57212406873

Тетяна Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: tmelnychuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6814-142X>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3354965/tetiana-melnychuk/>

Утвердження більшовицького тоталітарного режиму в подільському селі наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр.: причини, технології та наслідки (на прикладі села Мельниківця на Вінниччині)

Анотація. *Метою статті є, на основі джерел, з урахуванням мікроісторичного підходу, простежити процес остаточного утвердження більшовицького тоталітарного режиму в подільському селі наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. через аналіз причин, технологій та наслідків. Методологія дослідження базується на поєднанні загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів мікроісторичного дослідження з урахуванням принципів історизму, системності, науковості та верифікації. Наукова новизна полягає у спробі автора, на основі аналізу широкої репрезентативної джерельної бази, з позицій конкретного мікроісторичного дослідження, проаналізувати процес насадження більшовицького тоталітарного режиму на Поділлі в умовах другого військово-комуністичного штурму. Висновки.* Аналіз різнопланових джерел, що відображають процес насадження більшовицького тоталітарного режиму в селі Мельниківцях на Вінниччині, дає змогу стверджувати, що активізація діяльності місцевих органів щодо усупільнення селянських господарств на Поділлі розпочалася ще з весни 1928 р. Якщо на початку об'єднання селян у колективи відбувалося здебільш добровільно, то із взяттям партією курсу на суцільну колективізацію, у листопаді 1929 р., переважають силові методи залучення до колективів. Придушення опору заможних селян пропонувалося здійснювати через експропріацію їх власності та висилки за межі постійного проживання. Відповіддю подільського селянства на безчинства влади стала активізація відкритого опору, унаслідок чого на весну 1930 р. в частині населених пунктів Поділля на короткий час навіть було повалено радянську владу. Появу статті Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів» частина селянства сприйняла як відверту критику вождем насильницьких методів органів влади на місцях, тому, в результаті так званих «волин» до травня 1930 р. із колективів вийшли майже 1/3 усіх членів колективних господарств. Під час другого етапу суцільної колективізації, що розпочався у вересні 1930 р., основним «аргументом», який мав переконати селян вступати до колективів, був податковий тиск. Вплив на селянство здійснювався і через систему хлібозаготівель. Встановлюючи непосильні норми здачі хліба для одноосібних господарств, влада таким чином змушувала їх вступати до колгоспів. Насильницька колективізація, що супроводжувалася експропріацією власності заможних селян, непосильні плани хлібозаготівель та примусове вилучення продовольчих запасів призвели до масового голодування частини подільського селянства вже навесні 1932 р. Унаслідок штучно спланованого Голодомору 1932–1933 рр., за підрахунками істориків, кількість населення тогочасної Вінницької області зменшилася більш як на 1 млн осіб. За задумом влади, геноцид голодом мав остаточно упокорити українське селянство. Знищуючи селян-власників, більшовицька влада свідомо та цілеспрямовано знищувала також соціальну базу українського націоналізму.

Ключові слова: більшовицький тоталітарний режим, Голодомор, колгоспи, колективізація, Поділля, розкуркулення, селянство, хлібозаготівлі.

Постановка проблеми. Насильницьке захоплення влади в Росії унаслідок жовтневого збройного перевороту у 1917 р. відкрило перед більшовиками широкі перспективи щодо впровадження в життя основних принципів комуністичної доктрини суспільного розвитку. У найкоротші терміни проведено експропріацію та націоналізацію основних об'єктів промисловості. Це не склало для представників нової влади особливих труднощів через відсутність серйозного опору їх колишніх власників, частина з яких втекла за кордон, а ті, що залишилися, були нейтралізовані надзвичайними органами. Набагато складніше було здійснити комуністичні перетворення на селі. Проголошуючи ліквідацію приватної власності на засоби виробництва, більшовики неминуче протиставляли себе селянству – класу, існування якого базувалося на цій формі власності. На території Росії, де населення сприймало більшовицьку владу як свою національну, а колективістські прагнення селянства упродовж століть зберігалися в умовах общинного землеволодіння, комуністичні експерименти мали певні успіхи. Однак спроби поширити цей досвід на національні окраїни колишньої Російської імперії не завжди були результативними.

Найбільш організований опір насадженню комуністичного режиму на селі більшовики зустріли в Україні, для переважної більшості населення якої – селян-власників, проголошенні перетворення були невластивими та неприйнятними за своєю природою та чужими для психології українського селянина. За особистим зізнанням вождя більшовиків, опір селянства був основною причиною поразки більшовиків в Україні у 1918–1919 рр. Тому із третім приходом в Україну місцевим активістам пропонувалося діяти обережніше та обачніше, завойовуючи до себе довіру з боку сільської бідноти та широких верств середнього селянства. Однак навіть менш радикальні аграрні перетворення викликали супротив українського селянства, що вилився у масовий повстанський рух по всій території республіки. Особливого розмаху селянський протест набув на території Поділля, перенаселеність якого значно загострила проблему забезпечення селян землею, а прикордонне становище сприяло консолідації антибільшовицьких сил.

Під загрозою втратити владу більшовики змушені були проголосити про перехід до нової економічної політики, яка покликана послабити примус у проведенні аграрних перетворень та заспокоїти українське селянство. Цілком очевидно, що відмова від втілення в життя доктринальних принципів комуністичної доктрини розглядалася керівництвом більшовицької партії як тимчасове явище, через неможливість провести аграрні перетворення за радикальним сценарієм. Взяття більшовиками курсу на модернізацію промисловості, реалізація якого потребувала значних капіталовкладень, поставило на порядок денний питання про необхідність відновлення наступу на позиції селян-власників та завершення аграрних перетворень на комуністичних принципах. Лише повне усупільнення селянських господарств дозволило б позбавити селян права розпоряджатися вирощеним врожаєм та перетворити їх у найману робочу силу в одержавлених колгоспах. Так, влада б отримувала кошти для розвитку промисловості через продаж зерна за кордон та робочі руки для будівництва індустріальних об'єктів. Приводом для початку другого військово-комуністичного штурму та взяття курсу на «суцільну колективізацію» послугувала хлібозаготівельна криза 1927/28 рр., під час якої українські селяни відмовилися продавати хліб державі за низькими закупівельними цінами.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Проблема насадження більшовицького режиму в подільському селі наприкінці 1920–1930-х рр. знайшла часткове висвітлення в науковій літературі. Зокрема, В. Петренко у своїй праці окреслив взаємини більшовицької влади та подільського селянства упродовж 1920–1930-х рр., акцентуючи увагу на причинах, технологіях та наслідках Голодомору-Геноциду [Петренко, 2008]. Перебіг процесу колективізації та розкуркулення на Поділлі розкрито у праці І. Рибак та А. Матвєєва [Рибак & Матвєєв, 2001]. Проблема голодомору 1932–1933 рр. у своїх працях вивчав І. Шульга [Шульга, 1993; Шульга, 1997]. В. Подолян та В. Рекрут досліджували особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах голодомору 1930-х рр. [Подолян & Рекрут, 2008]. Участь комітетів незаможних селян у встановленні радянської влади на Поділлі у 1920–1933 р. вивчали П. Григорчук та О. Мельничук [Григорчук & Мельничук, 2001]. Настрої та поведінка селянства Поділля наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. були об'єктом дисертаційного дослідження В. Рубана [2018]. Окремі аспекти діяльності державних органів у зазначений період можна віднайти у статтях П. Кравченка [Кравченко, 2017], І. Пашенко [Пашенко, 2019] та ін.

Джерельну базу вивчення проблеми склали передусім підготовлені останнім часом збірки документів та матеріалів: «Голод на Поділлі: Книга свідчень» [Мацько, 1993]; «Голод 1932–1933, 1946–1947 рр. Вінницька область» [Винокурова, Подкур, 1998]; «Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.» [Подкур, Васильєв, Кравченко, Лациба, Мельничук, Петренко, 2007]; «Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції згори» [Подкур, Васильєв, Кравченко, Петренко, 2013]. При написанні статті використано також документи Державного архіву Вінницької області.

.....
Метою статті є, на основі аналізу джерел, з урахуванням мікроісторичного підходу, простежити процес остаточного утвердження більшовицького тоталітарного режиму в подільському селі наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. через розгляд причин, технологій та наслідків.

Виклад основного матеріалу. У селі Мельниківцях на Вінниччині організована кампанія з усупільнення селянських господарств розпочалася у березні 1928 р., коли було зареєстровано перше колективне об'єднання "Перемога". У ньому нараховувалось 64 члени, з яких: працездатних 49 (чоловіків – 17, жінок – 17, підлітків – 13) та непрацездатних 25 (чоловіків – 4, жінка – 1, підлітків – 20). Колгосп мав у користуванні близько 50-ти десятин землі, 2 коня, 8 корів, 2 молодняки, 23 свині та 109 курей. З реманенту числилось 2 плуги та 8 дерев'яних возів [ДАВіО. Ф.39. Оп.1. Спр.700. Арк.169 зв.]. Так, у переважній більшості колектив об'єднав сільську бідноту, якій нічого було втрачати і яка була неспроможна самостійно обробляти свої наділи. У цьому ж році в селі утворене також товариство по спільному обробітку землі "Праця", зареєстроване 10 жовтня 1928 р., однак землевлаштоване лише 20 серпня 1929 р. До нього увійшло 23 господарства, площа землі яких складала 82 десятини. Рада товариства знаходилась у двох верстах від села [ДАВіО. Ф.130. Оп.1. Спр.64. Арк.860]. Першим головою був Ліщишин Сидір, а членами правління – Мельничук Микола, Мельничук Оникій, Тарнашинський Андрій [СМС Тарнашинського А., Костельнюка І.].

1 березня 1929 р. у межах села Мельниківців був зареєстрований ще один колгосп (спочатку функціонував як сільськогосподарська артіль – О. М.) «Червоний промінь». До нього увійшли спочатку 17, згодом 48 (120 дес. землі) [ДАВіО. Ф.130. Оп.1. Спр.64. Арк.231] і, нарешті, 54 господарства з 189 десятинами землі. Колгосп був землевлаштований теж 20 серпня 1929 р. [ДАВіО. Ф.130. Оп.1. Спр.64. Арк.235]. Одними із перших об'єднали свої господарства в колгоспі Костельнюк Марія, Глух Андрій, Карпов Євсей, Мельничук Стах, Павлішин Іван, Пашинський Филімон, Глух Костянтин. У колгосп «Червоний промінь» добровільно вступили і двоє заможних селян – Мельничук Микола та Черниш Гнат, кожен з яких мав у власності більше 15 десятин. Їх робоча худоба та реманент використовувались здебільшого для обробітку землі. Першим головою колгоспу обрано Мельничука Матвія [СМС Костельнюка І.].

Після землевпорядкування колгосп «Червоний промінь» і ТСОЗ «Праця» існували деякий час окремо, однак наприкінці 1929 р. об'єднались. Основний напрямок діяльності новоутвореного об'єднання за статутними документами визначався як буряково-скотарсько-садовий. Усупільнена площа землі становила 302 десятини, що складало лише ¼ від загальної площі орних земель села (1213 десятин) [ДАВіО. Ф.130. Оп.1. Спр.64. Арк.841].

Оцінюючи ефективність та господарський стан таких колективних утворень, Іван Юрченко у своїх спогадах писав: *«Зорганізовані нашвидкоруч СОЗи /товариства спільного обробітку землі/ в селі ледве животіли. Вони не спромоглися навіть побудувати якесь накриття для сільськогосподарського реманенту та майна, яке мокло, іржавіло під відкритим небом, занедбана без хлівів була й худоба. Обурені жінки, побачивши стан такого "господарювання", скликали "сходку" і постановили забрати худобу додому, а не чекати, поки побудують хліви. Легко було розбирати чужі будівлі, але будувати нові короварні і стайні було важко»*[9, с.202].

Звісно, що такі повільні темпи об'єднання селян у колективні господарства аж ніяк не влаштовували більшовицьку владу. Відповідно до рішення листопадового 1929 р. пленуму ЦК ВКП(б), яке поклато початок кампанії суцільної насильної колективізації, усупільнення селянських господарств, в основному мало бути завершено упродовж найближчих двох років. Для забезпечення високих темпів колективізації, за постановою пленуму, в перші місяці 1930 р. на села направлено, як в складі бригад, так і на постійну роботу, більше 30 тис. промислових робітників. Партійне керівництво України на чолі із генеральним секретарем ЦК КП(б)У С. В. Косіором не лише підтримало таке рішення, але й запропонувало реалізувати його у більш стислі терміни – упродовж одного року. Оскільки, за підрахунками статвідділу ЦК КП(б)У, з 247 тис. членів партії, в колгоспах на той час перебувало лише 7 тис. осіб [Васильєв, Віола, 1997 : 117] (з них на території Поділля – 1094 члени партії [Україна, 1929 : 15]), прийнято рішення у своїй роботі широко опиратися на організації сільської бідноти – комітети незаможних селян (комнезами, КНС). Саме сільські КНС мали проявляти ініціативу в запрошенні робітничих бригад для роботи в селі та допомагати їм у проведенні колективізації [ДАВіО. Ф.Р-401. Оп.1. Спр.9. Арк.3].

Насильне залучення до колективів, з боку сільської влади, перетворювалось у свого роду змагання, ударництво. У кожному селі із місцевого активу формувалися штурмові або буксирні бригади. До них входили члени і кандидати партії, голови колгоспів, сільрад, КНС, представники бідноти. Результати проведеної роботи з усупільнення селянських господарств говорили самі за себе. Якщо на 1 жовтня 1929 р. на Поділлі, у середньому, було 7% колективізованої землі, то на 1 лютого 1930 р. – 28%. У цей час на Поділлі вже існувало 19

районів суцільної колективізації [Васильєв, Віола, 1997 : 152-154].

Безнадію та відчай, що поселилися у душах селян, через неможливість протистояти державному примусу, дуже добре описав очевидець тих подій, мешканець села Мельниківець Іван Демидович Юрченко: *«Трактори почали розорювати межі селянських ланів, а селяни збували за безцінь своїх коней. Під насильницьким тиском у психіці селянства вселялася безнадія повороту до "свого, гласного" і залишалося тільки спожити те, що можна було спожити із праці власних рук. Заливаючи розпач самогоном, селяни доїдали свиней, курей, качок, гусей і кроликів, а кролячі шкурки промінювали в кооперативі на сіль»* [Мельничук, 2015 : 203].

Невід'ємною складовою колективізації була боротьба правлячого режиму проти заможних селян, так званих "куркулів". Влада розуміла, що саме вони чинитимуть відчайдушний опір, захищаючи свою власність. Саме тому, шляхом розшарування села за майновою ознакою, намагалася ізолювати їх від маси бідних селян. До того ж за рахунок конфіскованого у них майна та нерухомості можна було створити матеріальну базу для колгоспного ладу. Остання теза цілком підтверджується спогадами очевидця тих подій, мешканця села Мельниківець Леська Миколи Петровича: *«З дитячих років пам'ятаю початок колективізації в нашому селі. По нашій вулиці Задвірній, зараз – вулиця Миру, був ТСОЗ, розташований на господарстві Коцюруби Ісака Герасимовича. Були також допоміжні підприємства: кузня, штельмашня, майстерня, січкаря з кінним приводом, молотарка. Усупільнена худоба знаходилась по дворах розкуркулених громадян. Бугай і кролі утримувалися в тваринницьких приміщеннях Паламарчука Мефодія Йосиповича, а доглядачем був Околіта Омелян Кіндратович. Також були ТСОЗи на Титусівці (хутір біля села – О. М.), на господарстві Цюпки Юстина Івановича, в центрі села – на господарстві священика, і на вулиці Суківській – на господарстві Мельничука Миколи Олексійовича* [СМС Леська М.].

Нормативним документом, що визначав механізм боротьби із заможним селянством та ставив завдання перед місцевими партійними організаціями, була постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 року "Про заходи ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації". На основі тексту постанови був підготовлений і 2 лютого розісланий лист ЦК КП(б)У місцевим парторганізаціям, в якому завдання по складанню та затвердженню списків "глитайських господарств", що виселяються до віддалених областей СРСР, покладалося на комітети незаможних селян. Представники КНС мали бути також присутніми при конфіскації майна куркулів [Васильєв, Віола, 1997 : 149]. Відповідно до «Інструкції для проведення роботи з розкуркулення та виселення куркулів» у Немирівському районі лише упродовж першого етапу (лютий–березень 1930 р.) розкуркуленню підлягали 88 осіб, з яких 72 мали бути виселені за межі України [Петренко, 2008 : 154].

У державному архіві Вінницької області вдалося віднайти справи розкуркулених та виселених за межі України мешканців села Мельниківець – Мельничука Антона Назаровича та Каленича Василя Васильовича. На основі аналізу кримінально-слідчих справ спробуємо з'ясувати «провину» означених осіб перед радянською владою та визначити ступінь їх «небезпеки» для правлячого режиму.

Перший із них – Мельничук Антон Назарович, 1876 р.н., заможний селянин, мав у власності 19 десятин землі, хату покриту бляхою (одна із основних підстав для розкуркулення – О. М.), клуню, сарай, двоє коней, корову, плуг, драпак. У 1915–1917 рр. працював волосним старшиною Нижньокропив'янської волості. 1 квітня 1917 р. був мобілізований на фронт Першої світової війни. З приходом більшовиків у 1922 р. проведено експропріацію його земельної власності, після чого в користуванні залишилося 9 десятин землі. У 1929/30 р. господарство було обкладено податком у сумі 195 крб., який він справно платив [ДАВіО. Ф.6023. Оп.4. Спр.23363. Арк.1-3]

Інший розкуркулений селянин – Каленич Василь Васильович, 1890 р.н., селянин середнього статку. Був одружений, мав четверо дітей. До приходу більшовиків мав у власності 10 десятин землі (частина із них подарована тестем Мельничуком Олексом – О. М.), хату, покриту бляхою, пару коней, корову, 5 господарських споруд. У 1922 р. після більшовицької експропріації у нього залишилося 8 десятин. У 1929/30 р. сплачував податок за землю у сумі 139 крб. Селянина звинуватили в тому, що перед розкуркуленням продав свої будівлі громадянину з Юрковець, намагався зняти із хати бляху та продати, продав також свій кожух за 18 крб. За словами селянина, так він планував компенсувати борги, що виникли в нього після сплати податку [ДАВіО. Ф.6023. Оп.4. Спр.23363. Арк.5-7]. Отже, означені селяни були справжніми господарями на своїй землі, забезпечуючи важкою щоденною працею утримання багатодітних родин. Справжньою ж причиною застосування до них репресій було їх небажання вступати до колгоспу.

Розкуркулення відбувалося 8 лютого 1930 р. В обвинувальному акті зазначалося: «Злісні агітатори проти радянської влади. Позбавлені права голосу, агітували селян не вступати до

.....
колгоспу. Намагалися провести до складу сільської ради заможних селян. Голова СКНС Костельнюк Марія запропонувала вислати вказаних селян, а також Парамійчука Михайла, за межі України. За рішенням особливої колегії ДПУ УРСР від 21 лютого 1930 р. вказаних селян було вислано на Північ терміном на 3 роки (насправді ж знаходилися на засланні упродовж 10 років – О. М.) [ДАВіО. Ф.6023. Оп.4. Спр.23363. Арк.8-12].

Механізм насильницького усуспільнення селянських господарств у Мельниківцях та репресій щодо селян у своїх спогадах яскраво описує свідок тих часів – Карпова Антоніна Григорівна, 1924 р.н. Вона згадує: *«Як почалася колективізація у 1929 р., тато не хотів йти до колгоспу, тоді з поля забрали наш хліб і все забрали вдома. Я пам'ятаю, як мама одягнула нас у кожухи і поклала на печі спати. Вночі прийшла бригада і один з них питає: «А що на печі?». А мама кажуть: «То діти слабкі!». «О добре слабкі, що сидять у кожусі» - один взяв за комір та витряс нас із кожухів та забрав їх. А тоді з ліхтарем полізли на гору і скрізь шукали. Забрали банку з квасолею, яку мама планувала посадити навесні. Спіймали ще 2 курки на сідалі, тих, що не змогли зловити вдень. Так, комсомольці забрали все, тай ми вже осталися зовсім без нічого. Перед цим в колгосп забрали корову і 2 кобили з лошатами, свиноматку, віз, плуг – все, що було. Навіть дуби вирізали на городі. Після цього тато написав заяву в колгосп, хоч і не хотів туди йти. Казав: «Мене воші всі ці роки їли, а тепер я мушу віддавати все даремно». Але вже було безвихідне становище» [СМС Карпової А.].*

Мельничук Антоніна Юхимівна розповідала, як розкуркулили і виселили з хати її свекра, Мельничука Максима Івановича, який мав біля 2 десятин землі та пару коней. У 1932 р. Максим Іванович як представник «куркульського класу» був засуджений і знаходився певний час у Брацлавській тюрмі. У період штучно організованого більшовицькою владою голодомору 1932–33 рр. він, колишній господар, був змушений просити хліба у своїх дітей (сина та 7 доньок), які вже одруженими проживали в селі. Оскільки влада суворо забороняла та переслідувала такі зв'язки, діти робили це таємно, вночі, остерігаючись доносів сусідів. Максим Іванович, для того, щоб прогодувати родину, декілька раз їздив на Західну Україну з метою заробити гроші, обміняти будь-які речі та одяг на продукти харчування. Після однієї з таких поїздок, він повернувся хворий і знесилений та зліг на дошках у напіврозваленому хліві. Від їжі відмовився і помер у травні 1933 р. Його дружина – Одарка Матвіївна – померла через 3 місяці у вересні 1933 р. [Мельничук & Мельничук, 2017b : 203].

У період суспільної колективізації в селі Мельниківцях були розкуркулені: Блажко Іван, Глух Ісак, Глух Макар, Каленич Феодосій, Каленич Василь, Мельничук Максим, Мельничук Антон, Мельничук Олексій, Парамійчук Іван, Парамійчук Михайло, Пастух Іван, Сук Іван. Це далеко не повний список господарів, які насильно були позбавлені свого майна, а окремі з них були вислані за межі України або області. У будинки розкуркулених вселилися місцеві активісти: Ревус Дунька, Парамійчук Марушка, Парамей Андрій та інші [СМС Карпової А.].

Іван Юрченко, свідок тих подій, яскраво змальовує портрет одного із виконавців злочинних вказівок влади: *«Ось згадав я про Мостуна. Він був купцем першої гільдії, цей Фроїм Мостун, але після революції пішов на працю в ГПУ. Яку роль він там виконував я не знаю, але його посилали уповноваженим на села під час «розкуркулювання» та колективізації. І був він безоглядно-жорстоким у «потрусинах» по хатах і по кутках, – після його «обшуків» ніби захованого зерна в хатах залишалася пуста, а натомість стояли плачі, ридання, прокльони, чути було стрілянину і гавкотню собак. Фроїм Мостун не мав милосердя ні до старших, ні до малих дітей, ні до вагітних жінок. Зі всіх стягав чоботи, верхній одяг, навіть спідню білизну. З горищ летіли «кукли», пачіски, миканки, клоччя, вовна, мітки, клубки, виміталися сушені овочі та різне насіння. А коли хтось наважувався чинити спротив, то цей, знайомий усім Фроїм, чинив по кутках пекло із стріляниною. Усе це награвоване відвозив він у Немирів, у районіву Споживспілку. Але одного досвітку, коли Фроїм віз напакowaną хуру награвованого добра, з ліска вийшло троє озброєних людей і, закатавши комуністичного розбишаку, застрілили його, а візникові наказали повернутися додому з усім награвованим» [Мельничук, 2015 : 185–186].*

Такі випадки відкритого супротиву органам влади з боку селян Поділля не були поодинокими. Їх активізація, починаючи з другої половини лютого 1930 р., стала причиною опублікування 2 березня в газеті «Правда» статті Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», в якій вождь усю провину із застосування репресивних дій по відношенню до селянства перекладав на місцевих партійних керівників. З цього приводу мешканець села Мельниківець Іван Юрченко у розмовах з односельцями висловився так: *«Хитруни сидять зверху і керують, а осли все роблять внизу. А якщо щось не так, зразу ж починають звинувачувати у всьому дурнів»* [ДАВіО. Ф.6023. Оп.4. Спр.3078. Арк.30].

Відсутність чітких вказівок вождя щодо подальшої стратегії в колгоспному будівництві на деякий час фактично паралізувала діяльність місцевих активістів, внаслідок чого натиск на селян дещо послабився. Цією ситуацією одразу ж скористалися селяни, які, розцінивши

попередні дії влади як самоуправство, заявили про можливість вільного виходу із нашвидкоруч створених колгоспів. Розпочинається період так званих «волинок», під час яких частина селян, забравши свою худобу та сільськогосподарський реманент, вийшла із колгоспів. Зменшилась на 1/3 і кількість членів колгоспу «Червоний промінь» села Мельниківцевь. Карпова Антоніна, якій на той час було 8 років, пригадує: *«Весною 1930 р. сказали, що хто хоче, то може випускатися із колгоспу. То ми забрали одну кобилу, яка ще не встигла здохнути і виписалися із колгоспу. То та коняка нас годувала. Ми нею орали. Але згодом наклали дуже великий податок і довели до твердого завдання, що повинні сплатити. Знову забрали з дому і з поля все і продали на торгах. Не осталось ні одягу, ні харчів. Багатьох людей вигонили з хати та вивозили. Одного разу мама прийшла із кооперації роздягнутою, бо везли дітей так званих «куркулів». То мама скинули з себе гуньку і кинули їм на сани, бо вони всі були голі, а це було взимку [СМС Карпової А.]»*

Самовільний вихід селян із колгоспу не залишився поза увагою правоохоронних органів, які ретельно вивчали причини такого явища у квітні 1931 р. У доповідній записці начальнику Віноперсектору ДПУ УСРР «Про підсумки вивчення колгоспу «Червоний промінь» у с. Мельниківцях Немирівського району повідомлялося: *«Село Мельниківці за своїм економічним становищем є бідняцько-середняцьким. Весною 1930 року під час проведення масової колективізації, виникла волинка, і було розібрано сільськогосподарський інвентар по домах. Село колективізовано на 50,7% по відношенню до землі та 57% – по відношенню до селянських господарств. Колгосп «Червоний промінь нараховує у своєму складі 199 господарств та має у розпорядженні 613 Га землі. За соціальним становищем колгосп є бідняцько-середняцьким, що підтверджується показниками: бідняцьких господарств – 147, батрацьких – 2, середняцьких – 50» [ДАВіО. Ф.63. Оп.1. Спр.110. Арк.41]*. Навіть на весну 1931 р. колгосп об'єднав переважно незаможну частину селянства, що розраховувало на фінансову та господарську допомогу від об'єднання та держави.

Як повільно та болісно відбувався подальший процес колективізації в Мельниківцях у 1931 році можна судити із таких показників: якщо на початок 1931 р. у селі колективізовано 169 із 439 господарств та 528 із 1058 гектарів землі, то на 1 вересня – 206 господарств та 622 гектари землі. Серед колективізованих господарств були: 151 бідняцьке, 53 середняцьких і лише 2 заможних. Усупільнені господарства складали 48,5%, а усупільнена земля – 58,8%. З 173 коней, що були в селі, усупільнено лише 80 (46%) [ДАВіО. Ф.63. Оп.1. Спр.93. Арк.91]. Незважаючи на незадовільні показники, в доповідній записці секретарю Немирівського РПК з оптимізмом повідомлялося, що за час осінніх польових робіт у колгоспи мають вступити 387 господарств, виконавши таким чином доведений для колгоспу план [ДАВіО. Ф.63. Оп.1. Спр.109. Арк.61]. Загалом з 1 січня до 1 серпня 1931 року колгоспниками вироблено 22937 трудовнів, за які видано 800 пудів харчових авансів, що складало в середньому лише по 500 грамів на 1 трудовдень [ДАВіО. Ф.63. Оп.1. Спр.109. Арк.60]. У звіті комісії, що вивчала господарський стан колгоспу восени 1931 року, зазначалося, що *«трудова дисципліна і вихід на роботу не на висоті. Деякі колгоспники виробили мало трудовнів»* [ДАВіО. Ф.63. Оп.1. Спр.110. Арк.42].

Так, ні створені примусово колективні господарства, які характеризувалися незадовільним господарським станом, ні продовольство, вилучене у заможних селян у процесі «розкуркулювання», не могли вирішити проблеми заготівель великої кількості хліба для мешканців великих російських міст, чисельної Червоної армії та для продажу за кордон. Єдиний вихід влада вбачала у проведенні примусових хлібозаготівель, шляхом доведення до кожного селянського двору норм поставок зерна та застосування репресій до осіб, які ухилялись від виконання запроваджених, здебільш непосильних, планів. Визначення обсягів здачі збіжжя селянськими господарствами покладалося на сільських активістів та селянську бідноту, які, приймаючи відповідні рішення на загальних зборах, неминуче розпалювали «класову ворожнечу» на селі та викликали опір з боку селян-власників.

Експропріація селянської власності із застосуванням репресивних методів хлібозаготівель не обійшла стороною й село Мельниківці. В архівних документах зафіксовано, що при здачі хлібозаготівель 15 жовтня 1931 р. із запланованих по селу 1218 ц виконано лише 677 [ДАВіО. Ф.63. Оп.1. Спр.109. Арк.41]. З цього приводу 19 жовтня у с. Мельниківці приїхав інспектор союзхліба при ст. Кароліна. У селі, *«напившись до втрати свідомості, хотів спочатку застрелити з револьвера Пастуха Никифора, а коли револьвер відібрали, то бритвою хотів зарізати Костельнюка Івана»* [ДАВіО. Ф.63. Оп.1. Спр.109. Арк.32].

Невиконання плану хлібозаготівель стало підставою для вивчення господарського стану колгоспу районною комісією восени 1931 р. За результатами роботи комісії виявлено, що засіяна колгоспом площа становила 405,40 гектарів, з яких зібрано 1678,17 ц збіжжя (загальна врожайність складала лише 4 ц з гектара), з них здано на заготівлю 677,76 ц, засіяно 210,17 ц, роздано колгоспникам як аванс 250,57 ц, на господарчі потреби – 210,4 ц. Залишок на 15 жовтня складав 338,53 ц, які планувались для весняного посіву, корму і роздачі колгоспникам. Комісія

..... зробила висновок, що *«колгосп отримав нереальний план хлібозаготівель з боку МТС»*. Остання, переглянувши план, погодилась з таким рішенням [ДАВіО. Ф.63. Оп.1. Спр.109. Арк.42]. Однак жодних заходів для зменшення плану заготівель не вжито.

Непосильний план хлібозаготівель та вилучення продовольчих запасів у селян стали причиною масового голодування мешканців села вже на весну 1932 р. З цього приводу, в спецповідомленні начальника Вінницького обласного відділу ДПУ В. Левоцького секретарю Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєву від 25 квітня 1932 р. повідомлялося про те, що *«в селі Мельниківцях голодає біля 100 сімей»* [Спірідонова, 2008 : 1110], що на той час складало ¼ від загальної кількості селянських дворів. Вже 15 травня ці дані в доповідній записці з грифом *«цілком таємно»* під заголовком *«Про продовольчі труднощі в області»* були передані генеральному секретареві ЦК КП(б)У С. Косіору [Подкур, Васильєв, Кравченко, Лациба, Мельничук, Петренко, 2007 : 283].

Через загрозу голодної смерті та неможливість прогодувати свої родини, упродовж квітня–травня 1932 р. відбувається масовий вихід селян із колгоспу. У доповідній записці ДПУ повідомлялось, що *«на 20 червня 1932 р. в селі Мельниківцях вже померло від голоду 4 чоловіки, значна кількість опухлих і нездатних рухатись»* [ДАВіО. Ф.136. Оп.3. Спр.10. Арк.35]. Навіть на тих незначних площах, які були засіяні навесні, збирати урожай було нікому. Унаслідок цього серпневе завдання із хлібозаготівель для колгоспу села Мельниківцев, що складало 3240 цнт, виконано лише на 20,6 % [ДАВіО. Ф.136. Оп.3. Спр.10. Арк.53].

Тоді в хід були пущені так звані *«буксирні бригади»*, що складалися переважно з одного члена виконкому сільської ради, або просто члена сільради, двох-трьох комсомольців, одного комуніста та одного вчителя школи. Їх головне завдання – знайти прихований у селян хліб, який мав врятувати сім'ю від голодної смерті. Мешканка села, очевидець цих подій Бородій Ірина згадує: *«Шукали скрізь, у хаті, на горищі, в коморі, в повітці, обшукували стодолу, клуню, заглядали в піч, перевертали горшки. Для пошуку зерна вони вживали спеціально виготовлені сталеві прути, якими штрикали в землю, стріху. Навіть, тим, хто вже пухнув із голоду, не дозволяли залишати зерна»* [СМС Бородій І.]. Особливою *«активністю»* запам'яталось жителям села баба Гаверчиха. Інший мешканець села, Голота Павло, свідчив: *«Я пам'ятаю, як тата змушували негайно відвезти на станцію мішок зерна. За непослух він міг бути покараний позбавленням волі на 10 років. Тато і мама плакали. Це було так страшно, адже нас у батьків було п'ятеро...»* [СМС Голота П.].

Мешканець села Іван Юрченко, якого після чергового ув'язнення направлено у вересні 1932 р. до Мельниківської семирічної школи на вчителювання, з болем у своїх спогадах писав: *«Це був рік мук, сліз і стогону українського села. Кожного дня я йшов до школи і чув ті плачі і прокльони, бачив як «розшивали» дахи, клуні, били вікна, валили комини, чув голосіння напівголих і босих дітей. Після цих картин як же тяжко було братися до викладів шкільної програми, відчував, що надходять останні дні, коли цим милим дітям буде вже не до навчання.»* [Мельничук, 2015 : 204]. Невдовзі його у складі комісії відправлено обстежити дитячі садочки в навколишніх селах. Побачене там – шокувало: *«... застав там не садочок, а живо голодної смерті: діти – брудні, обгиджені своїми екскрементами, бо харчували їх тільки меленим насінням цукрового буряка. Вигляд цих малих скелетиків з роздутими животами – це був жах. І він був по всіх сільських дитячих садочках. У друге село я навіть не їздив – там також картина була та самісінька – все вмирало. Боже, який цинізм! І це творилося в державі, де виписували гасла про "щасливе життя"! Кружляли чутки, що влада заборонила лікарям подавати сільському голодуючому населенню медичну допомогу. Його свідомо виморювали»* [Мельничук, 2015 : 205-206].

Голод, який поширювався упродовж 1932 р., *«завдячуючи»* репресивним методам хлібозаготівель, набув найстрашнішої сили на початку 1933 р. У доповідній записці ДПУ *«Про політичний настрій мас»* на Поділлі повідомлялось: *«В цих селах ще живі люди поїдають все: собак, кішок, їдять соснові шишки, терту гречану, вівсяну полову, зерна різних бур'янів, жом і т. д. В кожному будинку є опухлі, які лежать цілими сім'ями, хворі від розпухання. За останній час почастишали випадки людодівства»* [ДАВіО. Ф.136. Оп.3. Спр.80. Арк.147]. У довідці інформаційного сектору Вінницького обкому КП(б)У *«Про голодування населення та смертність в районах Вінницької області»* від 7 березня 1933 р. зазначалося, що в Немирівському районі голодом охоплено 17 сіл, серед яких і село Мельниківці [Подкур, Васильєв, Кравченко, Лациба, Мельничук, Петренко, 2007 : 375]. Про важкий продовольчий стан та масову смертність населення районів Вінницької області йшлося і в доповідній записці Вінницького обласного відділу ДПУ голові ДПУ УСРР від 11 березня 1933 року [Спірідонова, 2008 : 1205]. Загальну картину, що склалася з початку 1933 р. в селах Вінницької області, відображала таємна доповідна записка секретаря Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявського секретарям ЦК КП(б)У С. Косіору та П. Постишеву: *«За останній час факти продовольчих труднощів недоїдання та голодування в селах, містечках і містах відомих ЦК – набули більш широких розмірів. Факти*

голодання, що почали реєструватися в січні місяці, набули значного характеру в лютому і значно збільшилися у березні місяці.... На сьогодні, за неповними даними, розміри голодування представлені таким чином: голодуванням охоплені 27 районів із 180 населеними пунктами». У загальному списку сіл значилося і село Мельниківці [Подкур, Васильєв, Кравченко, Лацба, Мельничук, Петренко, 2007 : 376-377].

Проте навіть в умовах масового голоду «буксирні бригади» не припиняли своєї роботи. Вчитель Мельниківської семирічки Іван Юрченко згадував, як весною 1933 р. за завданням обласного прокурора, разом із учителями був змушений у складі «буксирних» бригад брати участь у вилученні запасів хліба в селян. Керівництво діяльністю таких бригад, що діяли на кожній із вулиць села здійснював парттисячник Якута, присланий з міста. Селян, які відмовлялись віддавати хліб, аргументуючи його відсутністю, жорстоко били місцеві активісти. Учитель став свідком побиття селянина Онаня Люльки, який на вимогу членів бригади розшити хату та обмолотити сніпки, посмів зауважити: *«Хлопці, ці сніпки на клуні лежать вже років десять, аж почорніли. Якби в них було зерно, то мишва давно б перетерла їх на січку... . А головне, що вимагаєте пшениці, а хіба не знаєте, що хати й клуні пошивають житнім околотом...»*. У результаті побитий та роздягнутий селянин, в одній спідній білизні, був змушений бігти понад півтора кілометра до сусіднього села Остолопово, шукати захисту в районного прокурора. Однак останній передав написану заяву голові сільської ради, який, викликавши селянина, погрожував йому розправою [Мельничук, 2015 : 207-209].

Остаточне вилучення владою усіх продовольчих запасів призвело до масового голоду на селі. Про ті жахливі часи Карпова Антоніна Григорівна згадує: *«В 1932 р. ще їли молюски, равлики, жаби, обшморгували листя. А вже на початку 1933 р. тато і мама попухли і не могли зовсім ходити. Пузирі на їхньому тілі полопали і утворилися рани. Тоді ж помер мій брат Микита. Ніхто не міг за ним вийти, тільки під'їхала підвода, замотали тіло в рядно і кинули на віз. На возі було 2 хлопці – один Правдивий Семен, іншого не пам'ятаю. З воза по 7 душ кидали в одну яму. І ніхто за ними не йшов і не плакав. ... Коли я навчалася у школі, то на весну 1932 р. в нас було 2 класи – А і Б. В нашому класі Б було 32 учні, а в класі А – 33. То за один рік померло 33 дітей і залишився тільки один клас»* [СМС Карпової А].

На весну 1933 р. смертність у селі стає масовою. Однак, це нітрохи не бентежило керівників центру, а навпаки радувало. Помічник Сталіна в Україні Мендель Хатаєвич, що керував компанією хлібозаготівель у 1933 році, з гордістю заявляв: *«Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну.»* [Субтельний, 1992 : 360].

Голодомор 1932–1933 рр. назавжди закарбувався в дитячій пам'яті Маркелової Антоніни Василівни (1922 р.н.): *«В 1933 р. померли від голоду мій батько – Яровенко Василь Ількович, сестра Ганна 1925 р.н., брат Коля 1928 р.н. Залишилася я одна (мати померла ще в 1928 р.). Оскільки боялася сама спати в хаті, то я вилазила на вишню, що росла біля хати, прив'язувалася ганчір'ям і так спала цілу ніч. Мабуть залишилася жива тому, що збирала гнилу картоплю, інколи дядько Іван (татів рідний брат) давав що небудь їсти. Я плачу, коли згадую, як моя сестра і брат лежали опухлі і просили їсти. Не можу забути по цей час, коли йшла до своєї тітки Малярки, то по дорозі лежали мертві, а деякі були ще живими, але вже не могли рухатися»* [СМС Маркелової А].

Жахливий голод перетворював людей на божевільних істот, які вже не могли контролювати своїх дій. Станом на 30 квітня 1933 р. тільки по Немирівському районі офіційно зареєстровано 9 випадків людодства та труподства [ДАВіО. Ф.136. Оп.3. Спр.80. Арк.84]. Зрозуміло, що це лише офіційні дані, більшість же випадків залишились невідомими, хоча самі мешканці села здогадувалися, хто міг вчинити такі дії. Незафіксовані випадки людодства і труподства були і в селі Мельниківцях. Так, за спогадами односельців, вбито і з'їдено Штарко Марію (12 років), Костельнюк Марію Степанівну (10 років), а Ющенко Марію Филімонівну зарізали в сусідньому селі Слобідка (скелет голови знайшли в полі під час збирання врожаю жита). Про випадки людодства та труподства Карпова Антоніна Григорівна згадує так: *«У Олександри К. була дочка Марія (10 років), яка одного разу пішла в ясла і не повернулася. А недовзі в рові знайшли її голову. Весь час говорили, що її зарізала Марія З. Але пройшли роки і в церкву пішлаповідатися донька Ксені Г. і стала просити в Олександри вибачення, бо каже: «Це я вашу дочку з'їла». ... «У сім'ї Ликери М. померла дочка Марійка. Сестри бачили це і не знали, де вона ділася. Одного разу її сестра Ганя полізла в льох і встромила руку в гладущик, а там рука дитяча. Тоді вона пішла до тітки Насті і розказала їй. Коли Настя запитала Ликеру, та підтвердила, що це так було. Тоді Настя забрала дітей до себе, поки появилось щось їсти, бо вони боялися свою маму»* [СМС Карпової А.]. Проте влада навіть у таких умовах продовжувала коштунствувати. При перевірці випадків людодства, в деяких протоколах

.....
зазначалося: «Вбивство не на ґрунті голоду, а з ціллю спекуляції, з контрреволюційною ціллю» [10, арк.21].

Здавалося б, відійшовши у вічність, очевидці злочинів радянського тоталітарного режиму мали назавжди забрати із собою у могилу не розказану за життя правду про страшну трагедію українського, зокрема й подільського селянства. Однак після розсекречення документів до Державного архіву Вінницької області потрапили усі книги запису актів громадянського стану села Мельниківець за 1924–1937 рр. У цих книгах зафіксовано факти народження, одруження та смерті мешканців села упродовж означених років. Проаналізувавши статистику смертей періоду другого військово-комуністичного штурму, ми виявили наступну динаміку: у 1929 р. в селі зареєстровано 25 померлих; у 1930 р. – 44; у 1931 – 25; у 1932 – 67; у 1933 – 227; у 1934–18; у 1935 – 22; у 1936 – 11; у 1937 – 11 померлих. З усіх років впадає у вічі підвищений рівень смертності у 1930 р. (44 особи), викликаний першим етапом насильницької колективізації, кампанією розкуркулення та активізацією селянського опору. У наступному, більш політично спокійному, році смертність зменшується до 25 осіб. Однак уже в 1932 р. кількість померлих сягнула 67 осіб. У графі «причина смерті» проти 18 осіб вперше з'явився надпис «від недоїдання». Перший запис смерті від голоду був зафіксований 14 червня 1932 р., коли помер 40-річний Голода Клим. Із 18 померлих у цьому році із записом «від голоду» було 14 дітей. Значно жакливішою стала картина в 1933 р. Із 227 зафіксованих смертей в цьому році навпроти прізвищ 199 односельців (з них — 95 дітей) фігурували надписи про смерть від голоду в різних інтерпретаціях («від недоїдання», «від голоду», «від кепської їжі», «від поганого корму» тощо). Із 217 зафіксованих випадків голодної смерті упродовж двох років – 171 особа (78,8%) були за соціальним станом селянами-одноосібниками. З усіх померлих від голоду — 50% складали діти до 18 років. Остання смерть від голоду зафіксована 20 листопада 1933 р., у цей день помер 3-річний Яровенко Володимир [ДАВіО. Ф.6129. Оп.8. Спр. 80. Арк. 70–136; Спр. 86. Арк. 1–219; Спр.93. Арк.91–108.].

Ми свідомі того, що обсяг зареєстрованих смертей є далеко неповним. Масова смертність, а іноді й фізична нездатність зафіксувати факти смерті своїх рідних не дають змоги відтворити реальні масштаби трагедії. У книгах загів свідомо не фіксували смертей так званих «позбавленців» (тобто позбавлених виборчих прав – О. М.). Автори так і не зуміли віднайти записи про смерть своїх розкуркулених прадіда та прабабки – Мельничука Максима Івановича та Мельничук Одарки Матвіївни, хоча достеменно відомо, що вони померли від голоду відповідно у травні та вересні 1933 р.

Цілком підтвердили наші міркування і члени пошукової групи — учні Мельниківської середньої школи, які у 1992–1993 рр. під керівництвом учительки історії проводили опитування живих свідків голодомору та зуміли відтворити прізвища померлих за місцем їх проживання. Об'єднавши свідчення очевидців та дані книг запису актів громадянського стану, ми зуміли встановити 415 прізвищ померлих односельчан у 1932–33 рр., переважна більшість з яких стали жертвами Голодомору-геноциду. Ми розуміємо, що і ця цифра не є остаточною. Однак, навіть у такому обсязі, кількість жертв Голодомору, в мирний час, у 4 рази перевищувала кількість загиблих односельчан у роки Другої світової війни. Якщо взяти до уваги, що в 1925 р. у селі проживало 1769 осіб, то від голоду помер майже кожен п'ятий мешканець села [Мельничук & Мельничук, 2017а : 97].

Висновки. Аналіз різнопланових джерел, що відображають процес насадження більшовицького тоталітарного режиму в селі Мельниківцях на Вінниччині, дає змогу стверджувати, що активізація діяльності місцевих органів щодо усупільнення селянських господарств на Поділлі розпочалася ще з весни 1928 р. Якщо на початку об'єднання селян у колективи відбувалося здебільшого добровільно, то із взяттям партією курсу на суцільну колективізацію, у листопаді 1929 р., переважають силові методи залучення до колективів. Придушення опору заможних селян пропонувалося здійснювати через експропріацію їх власності та висилки за межі постійного проживання. Відповіддю подільського селянства на безчинства влади була активізація відкритого опору, у результаті чого на весну 1930 р. у частині населених пунктів Поділля на короткий час навіть було повалено радянську владу.

Появу статті Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів» частина селянства сприйняла як відверту критику вождем насильницьких методів органів влади на місцях, тому внаслідок так званих «волинок» до травня 1930 р. із колективів вийшли майже 1/3 усіх членів колективних господарств. Під час другого етапу суцільної колективізації, що розпочався у вересні 1930 р., основним «аргументом», який мав переконати селян вступати до колективів був податковий тиск. Вплив на селянство здійснювався і через систему хлібозаготівель. Встановлюючи непосильні норми здачі хліба для одноосібних господарств, влада таким чином змушувала їх вступати до колгоспів.

Насильницька колективізація, що супроводжувалася експропріацією власності заможних селян, непосильні плани хлібозаготівель та примусове вилучення продовольчих запасів

призвели до масового голодування частини подільського селянства вже навесні 1932 р. У результаті штучно спланованого Голодомору 1932–1933 рр., за підрахунками істориків, кількість населення тогочасної Вінницької області зменшилася більш як на 1 млн осіб. За задумом влади, геноцид голодом мав остаточно упокорити українське селянство. Знищуючи селян-власників, більшовицька влада свідомо та цілеспрямовано знищувала також соціальну базу українського націоналізму.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячності працівникам архівних установ та бібліотек за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Васильєв, В., & Віола, Л. (1997). *Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930)*. Вінниця: Логос, 536 с.

Винокурова, Ф., Подкур, Р. (Упорядн.) (1998). *Голод 1932–1933, 1946–1947 рр. Вінницька область. Документи і матеріали*. Вінниця: Антекс-У ЛТД, 224 с.

Григорчук, П. С., & Мельничук, О. А. (2001). *Комітети незаможних селян на Поділлі (1920–1933 рр.)*. Вінниця: ВДПУ, 160 с.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

Кравченко, П. М. (2017). Кадрова політика сталінського режиму в роки голодомору 1932–1933 рр. на Поділлі. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія*. Вип. 25. С. 203–209.

Мацько, В. (Упорядн.) (1993). *Голод на Поділлі: Книга свідчень*. Кам'янець-Подільський, 704 с.

Мельничук, О. (Упорядн.) (2015). *Бо ти любив, в душі беріг, як скарб коштовний, Україну: життєпис українського патріота Івана Демидовича Юрченка*. Вінниця: «Ніланд-ЛТД», 268 с.

Мельничук, О. А., & Мельничук, Т. А. (2017а). Голодомор 1932–33 рр. в селі Мельниківцях на Немирівщині. *Вінниччина. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXVIII всеукраїнської Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції* (сс. 87–98). Вінниця.

Мельничук, О. А., & Мельничук, Т. А. (2017b). Село Мельниківці Немирівського району в період суцільної колективізації. *Матеріали XV Подільської всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції* (сс. 200–205). Кам'янець-Подільський.

Пашенко, І. І. (2019). Органи прокуратури в період колективізації сільського господарства на Поділлі (1927–1933 рр.). *Гілея: науковий вісник*. Вип. 140(1). С. 79–82.

Передова стаття (1978). *Колгоспні вісті*. 6 квітня.

Петренко, В. (2017). Демографічні втрати населення Поділля від голодомору 1932–1933 рр. *Голодомор 1932–1933 рр.: втрати української нації*. Київ, С.68–72.

Петренко, В. І. (2008). *Більшовицька влада та українське селянство у 20-х – 30-х рр. XX ст. : причини, технології, наслідки Голодомору-Геноциду (за матеріалами Поділля)*. Вінниця: ДП "ДКФ", 316 с.

Подкур, Р. Ю., Васильєв, В. Ю., Кравченко, П. М., Лациба, В. П., Мельничук, І. П., Петренко, В. І. (Упорядн.) (2007). *Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів*. Вінниця: ДП "ДКФ", 704 с.

Подкур, Р. Ю., Васильєв, В. Ю., Кравченко, П. М., Петренко, В. І. (Упорядн.) (2013). *Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції згори. 1928–1940. Збірник документів та матеріалів*. Київ: Інститут історії України НАН України, 528 с.

Подолян, В., & Рекрут, В. (2008). *Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах голодомору 30-х років XX століття*. Вінниця: ПП Балюк, 420 с.

Рибак, І. В., & Матвєєв, А. Ю. (2001). *Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині*. Кам'янець-Подільський: Абетка, 145 с.

Рубан, В. (2018). *Настрої та поведінка селянства Поділля наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр.*: (дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Черкаси, 260 с.

СМС – спогади мешканців села.

Спірідонова, Л. М. (голов. ред.) (2008). *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область*. Вінниця: ДП «ДКФ», 1360 с.

Субтельний, О. (1992). *Україна: історія*. К.: Либідь, 512 с.

Україна. (1929). *Україна. Статистичний щорічник*. Харків, 236 с.

Шульга, І. Г. (1993). *Голод на Поділлі*. Вінниця: Континент-ПРИМ, 224 с.

Шульга, І. Г. (1997). *Гірка правда: Нариси з історії подільського селянства 1920–1932 рр.* Вінниця: БАТ "Віноблдрукарня", 223 с.

Олег Мельничук

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Татьяна Мельничук

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

**Утверждение большевистского тоталитарного режима в подольском селе
в конце 1920-х – начале 1930-х гг.: причины, технологии и последствия
(на примере села Мельниковец на Виннитчине)**

Аннотация. Целью статьи является, на основе источников, с учетом микроисторического подхода, проследить процесс окончательного утверждения большевистского тоталитарного режима в подольском селе в конце 1920-х – начале 1930-х гг. через анализ причин, технологий и последствий. **Методология исследования** базируется на сочетании общенаучных, специально-исторических и междисциплинарных методов микроисторического исследования на основе принципов историзма, системности, научности и верификации. **Научная новизна** заключается в попытке автора, на основе анализа широкой репрезентативной источниковой базы, с позиций конкретного микроисторического исследования, проанализировать процесс насаждения большевистского тоталитарного режима на Подолье в условиях второго военно-коммунистического штурма. **Выводы.** Анализ разноплановых источников, отражающих процесс насаждения большевистского тоталитарного режима в селе Мельниковцы Винницкой области, позволяет утверждать, что активизация деятельности местных органов по обобществлению крестьянских хозяйств на Подолье началась еще с весны 1928 г. Если в начале объединение крестьян в коллективы происходило большей частью добровольно, то с взятием партией курса на сплошную коллективизацию, в ноябре 1929 г., преобладают силовые методы вовлечения в коллективы. Подавление сопротивления зажиточных крестьян предлагалось осуществлять через экспроприацию их собственности и высылки за пределы постоянного проживания. Ответом подольского крестьянства на бесчинства власти была активизация открытого сопротивления, в результате чего на весну 1930 г. в части населенных пунктов Подолья, на короткое время, была даже свергнута советская власть. Появление статьи И. Сталина «Головокружение от успехов» часть крестьянства восприняла как откровенную критику вождем насильственных методов органов власти на местах, поэтому, в результате так называемых «волынок», в мае 1930 г. с коллективов вышли почти 1/3 всех членов коллективных хозяйств. Во время второго этапа сплошной коллективизации, который начался в сентябре 1930 г., основным «аргументом», который должен убедить крестьян вступать в коллективы, было налоговое давление. Влияние на крестьянство осуществлялось и через систему хлебозаготовок. Устанавливая непосильные нормы сдачи хлеба для единоличных хозяйств, власть, таким образом, заставляла их вступать в колхозы. Насильственная коллективизация, сопровождавшаяся экспроприацией собственности зажиточных крестьян, непосильные планы хлебозаготовок и принудительное изъятие продовольственных запасов привели к массовой голодовке части подольского крестьянства уже весной 1932 г. В результате искусственно спланированного Голодомора 1932–1933 гг., по подсчетам историков, население тогдашней Винницкой области уменьшилась более чем на 1 млн человек. По замыслу властей, геноцид голодом должен был окончательно покорить украинское крестьянство. Уничтожая крестьян-собственников, большевистская власть сознательно и целенаправленно уничтожала также социальную базу украинского национализма.

Ключевые слова: большевистский тоталитарный режим Голодомор, колхозы, коллективизация, Подолье, раскулачивание, крестьянство, хлебозаготовки.

Oleh A. MelnychukVinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr (History), Professor (Ukraine)**Tetiana A. Melnychuk**Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)**Establishment of the Bolshevik Totalitarian Regime in Podillia
at the End of the 1920s – at the Beginning of the 1930s: Causes, Technologies And
Consequences (on the Example of the Melnykivtsi Village in the Vinnytsia Region)**

Abstract. *The purpose of the article, based on the analysis of sources, taking into account the microhistorical approach, to trace the process of final establishment of the Bolshevik totalitarian regime in the Podillia at the end of 1920s – at the beginning of the 1930s through analysis of causes, technologies and consequences. The methodology of the research is based on a combination of general scientific, special-historical and interdisciplinary methods of microhistorical research, taking into account the principles of historicism, systematics, scientificity and verification. The scientific novelty lies in the author's attempt, based on the analysis of a wide representative source base, from the standpoint of a specific microhistorical study, to analyze the process of planting the Bolshevik totalitarian regime in Podillia in the second military-communist assault. Conclusions.* An analysis of various sources reflecting the process of planting the Bolshevik totalitarian regime in the village of Melnykivtsi in the Vinnytsia region suggests that the intensification of local authorities to socialize peasant farms in Podillya began in the spring of 1928. If at the beginning of the unification of peasants voluntarily, then with the party taking a course for continuous collectivization, in November 1929, forceful methods of involvement in collectives prevailed. Suppression of the resistance of wealthy peasants was proposed through the expropriation of their property and deportation outside their permanent residence. The response of the Podillia peasantry to the atrocities of the authorities was the intensification of open resistance, as a result of which in the spring of 1930th the Soviet authorities were even overthrown for a short time in some settlements of Podillya. The appearance of J. Stalin's article "Dizziness from Success" was perceived by some peasants as an outspoken criticism by the leader of the violent methods of the local authorities, so as a result of the so-called "bagpipes", by May 1930 almost 1/3 of all members of collective farms left the collectives. . During the second stage of continuous collectivization, which began in September 1930th, the main "argument" that was to persuade the peasants to join the collectives was tax pressure. Influence on the peasantry was carried out through the system of grain procurement. By setting unbearable norms for the delivery of bread for individual farms, the authorities thus forced them to join the collective farms. Forced collectivization, accompanied by the expropriation of wealthy peasants, unbearable grain procurement plans and the forced seizure of food supplies led to mass starvation of part of the Podolsk peasantry in the spring of 1932. As a result of the artificially planned Holodomor of 1932-1933th decreased by more than 1 million people. According to the authorities' plan, the genocide was to finally subdue the Ukrainian peasantry by starvation. By destroying the peasant owners, the Bolshevik government also deliberately and purposefully destroyed the social base of Ukrainian nationalism.

Key words: Bolshevik totalitarian regime, Holodomor, collective farms, collectivization, Podillya, dekulakization, peasantry, grain procurement.

References:

- Vasyljjev, V., & Viola, L. (1997). *Kolektyvizacija i seljanskyj opir na Ukrajinu (Istopyad 1929 – berezenj 1930) [Collectivization and peasant resistance in Ukraine (November 1929 - March 1930)]*. Vinnytsja: Loghos, 536 p. [in Ukrainian].
- Vynokurova, F., Podkur, R. (Comps.) (1998). *Gholod 1932—1933, 1946—1947 rr. Vinnytsjka oblastj. Dokumenty i materialy. [Famine 1932—1933, 1946—1947 rr. Vinnytsia region. Documents and materials.]* Vinnytsja: Anteks-U LTD, 224 p. [in Ukrainian].
- Ghryghorchuk, P.S., & Melnychuk, O.A. (2001). *Komitety nezamozhnykh seljan na Podilli (1920-1933 rr.) [Committees of poor peasants in Podolia (1920-1933)]*. Vinnytsja: VDPU, 160 p. [in Ukrainian].
- DAViO – Derzhavnyj arkhiv Vinnytsjkoji oblasti [State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian].
- Kravchenko, P. M. (2017). *Kadrova polityka stalinskogho rezhymu v roky gholodomoru 1932–1933 rr. na Podilli [Personnel policy of the Stalinist regime during the Holodomor of 1932–1933 in Podillya]. Naukovi zapysky Vinnytskogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynskogho. Serija : Istorija – Scientific papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History. 25. 203–209.* [in Ukrainian].

-
- Macjko, V.** (Comps.) (1993). *Gholod na Podilli: Knygha svydenj [Famine in Podillia: A Book of Testimonies]*. Kam'janecj-Podiljskij, 704 p. [in Ukrainian]
- Meljnychuk, O.** (Comps.) (2015). *Bo ty ljubyv, v dushi berigh, jak skarb koshtovnyj, Ukrajinu: zhyttjepys ukrajins'kogho patriota Ivana Demydovycha Jurchenka [Because you loved, cherished in your soul, like a precious treasure, Ukraine: biography of the Ukrainian patriot Ivan Demidovich Yurchenko]*. Vinnycja: «Niland-LTD», 268 p. [in Ukrainian].
- Meljnychuk, O.A., & Meljnychuk, T.A.** (2017a). Gholodomor 1932-33 rr. v seli Melnykivcjakh na Nemyrivshhyni [The Holodomor of 1932-33 in the village of Melnykivtsi in the Nemyriv region]. Abstracts of Papers '17 : Vinnychchyna. *Krajeznavchi doslidzhennja*. (pp. 87–98). Vinnycja. [in Ukrainian].
- Meljnychuk, O.A., & Meljnychuk, T.A.** (2017b). Selo Melnykivci Nemyrivskogho rajonu v period sucilnoji kolektyvizaciji [The village of Melnykivtsi, Nemyriv region, during the period of continuous collectivization]. Abstracts of Papers '17: *Materialy XV Podiljskoji vseukrajinskoji naukovoji istoriko-krajeznavchoji konferenciji* (pp. 200–205). Kam'janecj-Podiljskij. [in Ukrainian].
- Pashhenko, I.I.** (2019). Orghany prokuratury v period kolektyvizaciji sil'skogho ghospodarstva na Podilli (1927–1933 rr.). [Prosecutor's offices during the collectivization of agriculture in Podillia (1927-1933)]. Ghileja: naukovy visnyk – *Gileya: scientific bulletin*. 140(1). 79–82. [in Ukrainian].
- Peredova stattja** (1978). *Kolghospni visti – Collective farm news*. 6 kvitnja. [in Ukrainian].
- Petrenko, V.** (2017). Demografichni vtraty naselennja Podillja vid gholodomoru 1932-1933 rr. [Demographic losses of the population of Podillia from the Holodomor of 1932-1933] *Gholodomor 1932-1933 rr.: vtraty ukrajinskoji naciji* (pp.68-72). Kyjiv. [in Ukrainian].
- Petrenko, V.I.** (2008). *Bilshovycjka vlada ta ukrajinske seljanstvo u 20-kh – 30-kh rr. XX st.: prychny, tekhnologhiji, naslidky Gholodomoru-Ghenocydu (za materialamy Podillja) [Bolshevik government and the Ukrainian peasantry in the 20's - 30's of the twentieth century. : causes, technologies, consequences of the Holodomor-Genocide (according to Podillia)]*. Vinnycja: DP "DKF", 316 p. [in Ukrainian].
- Podkur, R.Ju., Vasylijjev, V.Ju., Kravchenko, P.M., Lacyba, V.P., Meljnychuk, I.P., Petrenko, V.I.** (Comps.) (2007). *Gholod ta gholodomor na Podilli 1920–1940 rr. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv [Famine and Holodomor in Podillia 1920–1940. Collection of documents and materials]*. Vinnycja: DP "DKF", 704 p. [in Ukrainian].
- Podkur, R.Ju., Vasylijjev, V.Ju., Kravchenko, P.M., Petrenko, V.I.** (Comps.) (2013). *Nastroji ta povedinka naselennja Podillja v umovakh stalinskoji revoluciji zghory. 1928-1940 [Attitudes and behavior of the population of Podillia in the conditions of the Stalinist revolution from above. 1928-1940]*. Kyjiv: Instytut istoriji Ukrajin NAN Ukrajin, 528 p. [in Ukrainian].
- Podoljan, V., & Rekrut, V.** (2008). *Osoblyvosti dijalnosti spozhyvchoji kooperaciji Vinnychchyny v umovakh gholodomoru 30-kh rokiv XX stolittja [Features of activity of consumer cooperation of Vinnytsia region in the conditions of famine of 30th years of the XX-th century]*. Vinnycja: PP Baljuk, 420 p. [in Ukrainian].
- Rybak, I.V., & Matvejev, A.Ju.** (2001). *Traghichnyj perelom. Kolektyvizacija i rozkurkulennja na Podilli ta Pivdenno-Skhidnij Volyni [Tragic fracture. Collectivization and dekulakization in Podillia and South-Eastern Volhynia]*. Kam'janecj-Podiljskij: Abetka, 145 p. [in Ukrainian].
- Ruban, V.** (2018). *Nastroji ta povedinka seljanstva Podillja naprykinci 1920-kh - pochatku 1930-kh rr. [The mood and behavior of the peasantry of Podillia in the late 1920's - early 1930's.]: (Candidate's thesis)*. Cherkasy. [in Ukrainian].
- SMS** – Spoghady meshkanciv sela [Memories of the villagers]. [in Ukrainian].
- Spiridonova, L.M.** (Ed.) (2008). *Nacionaljna knygha pam'jati zhertv gholodomoru 1932-1933 rokiv v Ukrajinu. Vinnytska oblastj [National Book of Remembrance for the Victims of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine. Vinnytsia region]*. Vinnycja: DP «DKF», 1360 p. [in Ukrainian].
- Subtelnyj, O.** (1992). *Ukrajina: istorija [Ukraine: history]*. K.: Lybidj, 512 p. [in Ukrainian].
- Ukrajina.** (1929). *Ukrajina. Statystychnyj shhorichnyk [Ukraine. Statistical yearbook]*. Kharkiv, 236 p. [in Ukrainian].
- Shuljgha, I.Gh.** (1993). *Gholod na Podilli [Famine in Podillia]*. Vinnycja: Kontynent-PRYM, 224 p. [in Ukrainian].
- Shuljgha, I.Gh.** (1997). *Ghirka pravda: Narysy z istoriji podiljskogho seljanstva 1920-1932 rr. [Bitter truth: Essays on the history of the Podolsk peasantry 1920-1932.].* Vinnycja: VAT "Vinoblidrukarnja", 223 p.

Статтю надіслано до редколегії 06.01.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 12.02.2021 р.

Олена Стадник

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: elenast.mail@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9554-6975>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3326872/elena-stadnyk/>

Наталія Кузьмінець

Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: 1974natalika1@rambler.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9939-2451>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/AAX-9522-2020>

**Становлення і розвиток Вінницького інструментального заводу як
віддзеркалення реалій радянської промисловості
(за матеріалами періодичних видань кінця 1940-х – початку 1980-х рр.)**

Анотація. Метою статті є висвітлення процесу заснування, становлення та розвитку Вінницького інструментального заводу та показ його діяльності через призму радянської преси. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, систематизації, узагальнення) і спеціально-історичних (історико-критичного, історико-порівняльного, проблемно-хронологічного, дискурс-аналізу, опрацювання документів) методів. Дослідження базується на універсальних принципах історизму, науковості, поліфакторності та системності. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що авторами вперше, на основі аналізу періодичних видань як джерела, розкрито різні аспекти функціонування Вінницького інструментального заводу в системі реалій розвитку радянської промисловості. **Висновки.** Вміщені на шпальтах радянських періодичних видань матеріали свідчать про безсумнівні позитивні результати у діяльності Вінницького інструментального заводу впродовж його існування. Це знайшло своє виявлення у значних досягненнях підприємства, налагодженні випуску конкурентоздатної продукції, вдосконаленню організації виробництва, його автоматизації, розвитку інфраструктури, покращенні умов праці та життя робітників. Ці досягнення всебічно висвітлювалися на сторінках періодичних видань. Однак радянська преса мала свою специфіку творення інформаційної картини про розвиток економіки СРСР, старанно ретушувала вади командно-адміністративної системи та її несприйнятливості до вимог часу. Шпальти газет наприкінці 1940-х – на початку 1980-х рр. були одним із майданчиків для демонстрації трудового подвигу радянських людей, формували громадську думку про переваги соціалістичного розвитку суспільства. Тим не менш, не зважаючи на заангажованість, пропагандистське забарвлення та шаблонність публікацій, інформація радянських ЗМІ дають змогу оцінити не лише здобутки у діяльності заводу, але й виявити недоліки та допущені прорахунки. Але, на нашу думку, ці хиби варто пов'язувати насамперед із особливостями розвитку загальносоюзної промисловості – слідуванням вказівкам «згори», необхідністю виконання планів чергових п'ятирічок, відставанням СРСР у науково-технічному прогресі, відсутністю ефективного зв'язку науки і виробництва, використанням застарілої техніки та технологій і залучення натомість «людського фактору» для виконання поставлених партійним та державним керівництвом завдань з підвищення продуктивності праці, збільшення кількості продукції та покращення її якості.

Ключові слова: Вінницький інструментальний завод, промисловість, виробництво, радянська преса, ідеологія, пропаганда, комуністична свідомість.

Постановка проблеми. Однією із складових машинобудівної та металургійної промисловості є інструментальна галузь. До Другої світової війни на теренах України вона розвинена майже не була. Стрімкий її злет відбувся у 50-х – 60-х рр. минулого сторіччя, коли державою взято орієнтир на задоволення потреб різних галузей промисловості і населення у відповідних інструментах. Поряд із такими гігантами загальносоюзного значення, як Московський завод «Фрезер», заводи у Оренбурзі, Томську, Новосибірську, Челябінську та Свердловську, споруджено підприємства в Україні та Білорусі. Найпотужнішим із них став Вінницький інструментальний завод, який перетворився в один з найбільш передових у радянській промисловості. Про його роботу, успіхи, передовий досвід, міжнародні відзнаки і

нагороди неодноразово публікувалися статті та повідомлення у засобах масової інформації. Тому періодична преса того часу є важливим джерелом для висвітлення усіх сторін діяльності Вінницького інструментального заводу (ВІЗу) та життя його працівників. Незважаючи на пропагандистський характер радянських видань, газети містили цінний фактичний матеріал, статистичні дані, описи багатьох визначних подій у житті заводу, біографії керівників підприємства, інтерв'ю з його працівниками. Матеріали про Вінницький інструментальний завод розміщувалися в основному у регіональних виданнях, однак про досягнення заводу писала і центральна преса. На шпальтах газет «Радянська Україна», «Робітнича газета», «Демократична Україна» і навіть «Відомостей Верховної Ради УРСР» друкувалися повідомлення про передові технології та експерименти, здачу в експлуатацію нових корпусів підприємства, конкурентоздатність його продукції, нагородження працівників. Однак тогочасна преса була насамперед засобом ідеологічної політики та інструментом радянської пропаганди. За допомогою ЗМІ створювався позитивний образ підприємства на тлі зростання промислового виробництва країни. Тому, на наш погляд, існує потреба у критичному осмисленні поданих пресою матеріалів та ретроспективному порівняльному аналізі фактичного стану промислового підприємства і його репрезентації у радянських ЗМІ.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Для аналізу окремих аспектів заявленої проблеми важливе значення мають документи Державного архіву Вінницької області, зокрема, фонд Вінницького інструментального заводу [ДАВіО. Ф. 4784]. Це 80 одиниць зберігання, де міститься матеріал про створення підприємства, його підпорядкування вищим промисловим органам, структурні підрозділи та їх реорганізацію, кадровий склад заводу, асортимент продукції, яка випускалася. Однак як основне джерело дослідження були використані матеріали радянських центральних та регіональних періодичних видань – газети «Радянська Україна», «Робітнича газета», «Вінницька правда», «Вінницька газета», «Комсомольське плем'я» та ін. Їх вивчення та критичний аналіз сприяли визначенню особливостей функціонування заводу в контексті основних тенденцій розвитку промисловості СРСР кінця 40-х – початку 80-х рр., його здобутків і прорахунків, а також специфіку висвітлення діяльності заводу в газетній періодиці радянського суспільства з огляду її можливостей конструювання масової свідомості та ідеологічного впливу.

Що стосується історіографічних аспектів пропонованої теми, варто зазначити її малодослідженість. Переважна кількість праць обмежується загальною характеристикою проблематики. Сукупну картину розвитку промисловості цього періоду подають В. К. Баран і В.М. Даниленко [Баран & Даниленко, 1999], промисловості часу відбудови народного господарства – О. О. Тітіка [Тітіка, 2014]. Існують лише поодинокі статті, присвячені окремим підприємствам [Толстов, 2008], [Сушацький, 2011]; [Дубкова, 2010]. Про Вінницький інструментальний завод маємо книгу Л. Г. Степового [Степовий, 1996], яка містить велику кількість інформації про «внутрішню історію» підприємства, однак у більшості носить описовий характер, про що свідчить сама її назва «Вінницький інструментальний завод: Історичні нариси». Варто відзначити нарис Г. К. Стебновської [Стебновська, 1986] та статтю Н. Нестеренка [Нестеренко, 1999].

У сучасній історичній науці наявний значний корпус досліджень, присвячений засобам масової інформації означеного періоду, її ідеологічному впливу на маси та пропагандистській спрямованості [Колісник, 2008]; [Каганов, 2014]; [Рудий, 2017], зокрема, при висвітленні роботи різних промислових підприємств. Проте розвідок, у яких було б здійснено комплексний і системний аналіз пропонованої проблеми, наразі не представлено. Це обумовлює актуальність теми дослідження.

Метою статті є відтворення історії розвитку Вінницького інструментального заводу на тлі післявоєнних зрушень у радянській промисловості, визначення сукупності факторів та передумов застійних явищ виробництва, проведення порівняльного аналізу реального стану підприємства у 1950-х – на початку 1980-х рр. і концептуалітики публікацій у радянській пресі.

Виклад основного матеріалу. Розвиток суспільства безсумнівно залежить від його виробничих можливостей. У цій сфері пріоритетним напрямом СРСР з часів індустріалізації був розвиток важкої промисловості. Тому в період відбудови народного господарства після Другої світової війни пріоритетним визначався напрям по відновленню та подальшому піднесенню важкої індустрії, відродженню залізничного транспорту, вугільної, металургійної, хімічної промисловості. Програму відновлення економіки започаткувала постанова Раднаркому СРСР «Про невідкладні заходи з відбудови народного господарства в районах, визволених від німецько-фашистських окупантів», прийнята ще у серпні 1943 р. та «Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946–1950 рр.», ухвалений у серпні 1946 р. на VIII сесії Верховної Ради УРСР [Баран & Даниленко, 1999: 28]. Як одне із першочергових завдань розглядалося створення окремої інструментальної галузі промисловості для задоволення зростання потреби в металорізальних інструментах, яких не могли

забезпечити ветерани цієї галузі: московські, томський, свердловський та інші заводи. Уряд прийняв рішення про організацію нових інструментальних підприємств, серед яких два розташовувалися в Україні: у Львові та Вінниці. У резолюції Народного Комісаріату з верстатобудування від 10 грудня 1945 р. за підписом заступника народного комісара М. Челухова зазначалося: «З метою прискорення організації інструментального заводу у місті Вінниця – УРСР – пропоную Вам невідкладно командувати до м. Вінниці бригаду спеціалістів для дослідження будівель і споруд, переданих Наркомату верстатобудування, для організації інструментального заводу і складання проектного завдання промислового і житлового будівництва Вінницького інструментального заводу. Вказане проектне завдання надати мені на затвердження не пізніше 1 лютого 1946 року» [Смоляк, 1995 : 2]. У напівавруйнованій повоєнній Вінниці нараховувалося чимало споруд, де можна було розмістити обладнання. Міськвиконком запропонував на вибір будівлі трамвайного парку, педагогічного інституту та краєзнавчого музею. Однак будівники заводу обрали пустище поблизу Тяжлівського шосе, де до війни була розташована база облспоживспілки. Під час окупації частина її перетворена на склад, частина – переобладнана під конюшні. Саме ця територія приваблювала своєю незабудованістю, і з часом давала можливість розширювати підприємство. Рішенням від 12 січня 1945 р. для розбудови заводу та вирішення житлової проблеми майбутніх робітників міська влада відвела близько 12 га землі [Степовий, 1996 : 9]. Директором підприємства призначено О. Г. Красноюрченка. Але до кінця 1945 р. на заводі працювало всього 4 чол., які займалися розчисткою майданчика для будівництва [ДАВіО. Ф. 4784. Оп. 1. Спр. 5. Арк.5]. Датою створення підприємства вважають 5 серпня 1946 р., коли відбулася його державна реєстрація.

Статті про Вінницький інструментальний завод з'являються на шпальтах «Вінницької правди» теж із 1946 р. У номерах газети чітко окреслюються найближчі завдання, які стояли перед ще не народженим заводом. Передбачалося, що його «продукція йтиме для потреб промисловості всього Радянського Союзу». «В цьому році до ладу стане потужний механічний цех. Вже в четвертому кварталі ми повинні виготовити товарної продукції на 200 тис. крб. за незмінними цінами. Одночасно проходитиме будівництво другого механічного, ковальського, термічного цехів, гальванічного відділу, котельні, триповерхового просторого будинку, в якому будуть розташовані механічна, металографічна, хімічна та вимірна лабораторії і головна контора заводу. Буде прокладено і під'їзну колію. Після остаточного завершення будівництва завод вироблятиме інструменти різних розмірів і 24-х профілів. Серед них ручні і машинні розверстки, різці, фрези та інше», – звітував директор [Красноюрченко, 1946 : 2]. Однак починати розбудову доводилося у надзвичайно важких умовах. Не вистачало техніки, робочих рук, будівельних матеріалів – цегли, дерева, піску, цементу. Директор під час інтерв'ю зізнався, що «переважну більшість цих матеріалів ми повинні відшукати на місці» [Красноюрченко, 1946 : 2]. Як розповідали ветерани пізніше, їх звозили на санчатах, а «посеред заводської території розкладали вогнища, щоб погрітися і зварити їсти» [Козаченко, 1965 : 3]. Публікації представляли додання цих труднощів як трудовий подвиг, як виконання поставлених партією завдань про мобілізацію усіх сил виключно на досягнення спільної мети – відбудови. Газети писали про те, як група добровольців – Бутермович, Кушнір, Метель, Яблонський – зі своєї ініціативи поїхали до містечка Комаргород Томашпільського району, де після запеклих боїв залишилося багато пошкоджених німецьких автівок, і змогли відновити 16 машин. Така сама ситуація склалася після отримання перших верстатів, які доводилося перевозити від залізничного заводу лише одним трактором. Вкрай необхідних підйомних пристроїв просто не було, їх будували власними силами з місцевих матеріалів, знайдених на навколишніх полях та дорогах – старих труб, металообробку. Так, за допомогою старої лебідки, яку витягнули з Південного Бугу, вдалося встановити більше двохсот різноманітних механізмів.

Обладнання майбутній завод отримав німецького виробництва – фірм «Леве», «Фортуна» та «Пітлер». Однак вони надійшли до СРСР по репараціях і були настільки зношеними та застарілими, що для їх запуску вимагався ремонт. Керівні органи держави ігнорували досвід відновлення після війни економічного потенціалу країн Європи, відповідно до якого перевага надавалася технічному переобладнанню різних галузей промисловості, і Вінницький інструментальний завод був яскравим тому підтвердженням.

Ще однією проблемою, характерною для періоду відбудови, була нестача кваліфікованих спеціалістів і робітників. Перші інженерно-технічні працівники були дилетантами, не мали спеціальної освіти і досвіду роботи в інструментальній галузі. Крім головного інженера Мотайла Г. С. та головного механіка Бутримовича В. І. високої кваліфікації ніхто не мав, більшість робітників прийшли на підприємство ще в солдатських гімнастерках. Тим не менше на шпальтах газет містяться повідомлення про те, що «сюди після війни прибуло чимало кваліфікованих робітників після суворого випробування війни. І те, що вони після вимушеної перерви беруться за свою рідну справу, за роботу, про яку жагуче мріяли в суворі дні походів і боїв, – все це наповнює їх буденну працю особливим змістом, невимовною радістю. Будівництво

Вінницького інструментального заводу стало для них рідною справою, справою особистої честі» [Павлівський&Мартич, 1946 : 2]. Повідомлення цілком у дусі риторики радянської преси, яка формувала черговий стереотип у масовій свідомості – перевагу суспільного над особистим, індивідуальним. У контексті статті проглядається і нагадування про те, що всі сили потрібно спрямувати на відбудову в короткі терміни, а значить такими прикладами активізувати, надихнути громадськість, піднести її ентузіазм, і тільки так «вся щоденна праця робітників, їх трудові зусилля зливаються в єдиний могутній потік п'ятирічки» [Павлівський&Мартич, 1946 : 2]. Трудовій традиції відводилася така ж важлива роль, як і патріотичній чи революційній.

Однак адміністративно-командна система застосовувала не лише культивування трудового подвигу, але й систему покарань. У повоєнне мирне життя нерідко впліталися правила і дисципліна військового часу [Якобчук, 2019 : 99]. Указ Президії Верховної Ради СРСР чітко визначав покарання: спізнення на роботу, відлучки з робочого місця, прогул без поважної причини або невиконання наказу керівника вважали дезертирством і максимально суворо карали, віддаючи під суд як злочинців. З метою виявлення спізень перед будівлею заводу встановили стовп з обрізкою рейки, куди вахтер мав відбивати металевою колотушкою сигнали. Лише за першу половину 1947 р. під суд за «дезертирство» віддано 12 працівників [Степовий, 1996: 3].

На навчання та стажування робітників направляли на московський «Фрезер». Першими кваліфікованими майстрами заводу стали Долматов І. В., Петров Г. П., робітниками – слюсарі Гутін О. А., Довгань М. П., Полухін А. Є., токарі Колот А. І., Медведєв В. А., фрезерувальник Врель А. Г., електромонтери Гнедажевський А. В., Соболев Л. Л. Про них писали регіональні видання, зокрема у «Вінницькій правді» згадується бригадир такелажників Петров: «Він ще в солдатській гімнастерці. Воєнна виправка відчувається у всіх його рухах і владному голосі, коли він під час переміщення верстатів спрямовує зусилля кожного чоловіка бригади в один потужний цілеспрямований рух. Від роботи такелажників залежать темпи монтажу, і вони з дня в день перевиконують свої завдання» [Павлівський&Мартич, 1946 : 2]. Отже, формується образ сучасних на той момент героїв. Нерідко у газетних повідомленнях розміщуються портрети передовиків виробництва, які у поєднанні з текстом справляли на читача неабияке враження. Так, поряд зі статтею директора заводу Красноюрченка помістили фотографію електрозварювальника В. П. Плужнікова з помічницею А. Г. Юрченко, причому під світлиною зазначено, що вони виконують більше двох норм за зміну [Красноюрченко, 1946 : 2]. Праця понад норму, «стаханівський рух», вихід на роботу у вихідні всіляко заохочувався. «Між монтажниками розгорнулося вперте соціалістичне змагання, викликане прагненням бачити свій завод в дії, швидше виготовляти інструменти, яких так чекають заводи країни. І в цьому змаганні монтажники показують прекрасні зразки стаханівської праці. Однією з передових в змаганні є бригада Михайла Довганя. Виробничі завдання вона виконує на 270%» [Павлівський & Мартич, 1946 : 2].

У початковий період існування заводу однією із нагальних проблем була і плинність кадрів. Навіть керівники та спеціалісти, такі як начальник техвідділу, начальник ремонтно-механічного цеху, головні механіки, які були задіяні на найбільш відповідальних ділянках роботи, часто змінювалися. Це не могло не впливати на виробничі показники.

Слід також взяти до уваги той факт, що підприємство існувало у рамках адміністративно-командної системи економіки, тому цілком підпорядковувалося вказівкам «згори». Завод безпосередньо підкорявся Управлінню Машинобудівництва Вінницького Раднаргоспу [ДАВіО. Ф. 4784. Оп.1. Спр. 5. Арк. 4], а до 1956 р. був підлеглий і профспілці робітників верстатобудівельної та інструментальної промисловості, яка знаходилася у Москві [ДАВіО. Ф. 4784. Оп.1. Спр. 5. Арк. 6], але основним керівним органом, звичайно, було Міністерство верстатопрому. Саме з центру надходили вказівки про прискорення запуску підприємства. Тому директор уже 27 червня 1947 р. видав наказ з встановленням найжорсткіших строків підготовки цехів до початку робіт [Степовий, 1996 : 7].

У період організації Вінницький інструментальний мав усього чотири цехи: механічний, термічний, інструментальний і ремонтний [ДАВіО. Ф. 4784. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 8]. Перша продукція вийшла 8 травня 1948 р. Однак і форсування початку роботи, і нестача підготовлених кадрів, і неналежні умови праці (невідремонтованість верстатів, постійне відключення від енергопостачання, холод у цехах, практика відправлення робітників у вимушені відпустки без утримання), і відсутність єдиної системи технологічного контролю призвели до того, що її перші партії давали брак. У результаті низької якості виготовленої продукції місячні плани і весь графік освоєння випуску фрез було провалено. Тим не менше з 1949 р. Мінверстатопром спускає заводу тверді плани по випуску інструментів і розширенню асортименту продукції, для виконання яких необхідні титанічні зусилля. Нестачу механізмів компенсують «людськими ресурсами», запроваджують режим суворої економії, роботу понад норму, практикують перенесення вихідних на робочі дні, а недовиконані робочі зміни наздоганяють у суботи та

неділі, залучають жінок до суто чоловічої роботи. Радянська пропаганда всіляко заохочувала жіночу працю у важкій промисловості, зокрема в інструментальній. Нерідко у газетній періодиці розміщувалися повідомлення про трудові успіхи жінок на виробництві, про їх самовіддану працю на благо власного підприємства. «Валя Баранова і Галина Уханова фрезерувальники, – писалося у статті «Вінницької правди», – але поки завод почне діяти, дівчата монтують верстати, на яких працюватимуть» [Павлівський&Мартич, 1946 : 2]. За пропагандистським спрямуванням цих сюжетів проглядається вся складність та важкість такої роботи для жінки.

Силами заводу до 1952 р. будують і запускають електроустановку, однак вона не вирішує проблеми, і на підприємстві встановлюється жорсткий режим використання електроенергії. У результаті з 1948 до 1949 рр. випуск валової продукції збільшується на 88,4%, а середній виробіток на робітника – на 34,6% [Степовий, 1996 : 24]. У 1950 р. план виконали достроково, але до 1955 р. виробництво стало нерентабельним. Тим не менше центральні відомства вимагають різкого збільшення об'ємів, нарощування виробничих потужностей, освоєння нових видів інструментів, покращення якості та зниження собівартості продукції. І знову ставка робиться на «людський фактор». Для забезпечення підвищення норм виробітку створюється «стаханівська школа» під керівництвом кращого токаря заводу Колота О. І., яка, крім заохочення робітників до виконання за зміну понад 1,5 норми, має вивчати передові методи роботи. Стає зрозумілим, що без технічного переоснащення та реконструкції завод не зможе виконувати поставлених перед ним завдань. Хоча директор Красноюрченко, даючи інтерв'ю ще у 1946 р., запевняв, що «поточний метод, механізація, наполегливе технічне навчання робітників, використання найновіших досягнень науки повинні забезпечити високу продуктивність праці і таку ж якість продукції» [Красноюрченко, 1946 : 2], до механізації виробничих процесів вдалося перейти тільки наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. По-перше, дещо змінилася риторика партійного і державного керівництва під час «відлиги». Завдання хрущовської модернізації були визначені постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про покращення справи вивчення і впровадження в народне господарство досвіду і досягнень передової вітчизняної і зарубіжної техніки», прийнятою у травні 1955 р. [Родіна, 2017 : 106]. По-друге, з переоснащення заводу зволікали з центру. Хоча нового обладнання підприємство не отримувало, профільний міністр А. Костоусов відхилив два проекти реконструкції. Тільки після приїзду до Вінниці заступника міністра М. Челухова у 1956 р., перевірки дійсного стану справ та складання відповідного акту нового директора Горобця П. А. прийняв А. Костоусов і дав вказівку на підготовку документації для реконструкції заводу. А про реальну ситуацію висловився Челухов: «Мене зустрів директор і везе кудись у поле. Я побачив заводську трубу, але біля неї немає заводу, а якісь будівлі, схожі на сарай. В цьому сараї встановлені верстати. Побутових умов нема ніяких, працюють в три зміни» [Степовий, 1996 : 28]. На реконструкцію були виділені кошти у розмірі 50 млн крб. Проектом передбачалося будівництво двох промислових корпусів, компресорної, окремого приміщення управління, а також житлового комплексу та їдальні. Однак фінансування не надходило. Лише коли Рада Міністрів СРСР прийняла постанову від 31 серпня 1960 р. № 940 «Про розвиток інструментальної промисловості в СРСР», в якій зазначалося, що реконструкцію Вінницького інструментального заводу потрібно закінчити у 1964 р., Держплан спрямував відповідні кошти. У ході реконструкції перший корпус замість 1961 р. за планом здано в експлуатацію у 1963 р., другий – у 1966. Як тільки завершилося його будівництво, фінансування було припинено. Після реконструкції завод перейшов на безцехову структуру управління виробництвом, організувано шість виробничих ділянок: токарна, фрезерна, ковальсько-ремонтна, шліфувально-заточна, інструментальна і ремонтна [ДАВіО. Ф. 4784. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 8]. Вдалося вирішити такі важливі проблеми, як переоснащення підприємства, комплексної автоматизації виробництва, освоєння і розширення випуску інструментів. Наприклад, з 1965 р. новим видом продукції стали шнекові розверстки, і Вінницький завод був єдиним у країні, який виготовляв таку продукцію [Степовий, 1995 : 45]. Крім того, з 1967 р. поряд зі спеціальним інструментом почався випуск товарів широкого вжитку. Першими з них були спортивні гантелі і дитячі гойдалки, згодом – посуд, кухонні ножі, кімнатні килимки. Ці додаткові профілі введено згідно з Директивами XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства на 1971–1975 рр., у яких зазначалося: «Розвивати виробництво товарів культурно-побутового призначення і господарського вжитку в усіх галузях промисловості» [Гнатюк, 1971 : 4]. Далі автор статті наголошує, що задумані нові плани спрямовані на одну мету – успішне виконання відповідальних завдань партії щодо задоволення потреб і запитів покупців.

Завод став невпинно нарощувати потужності та вийшов на міжнародний ринок. Періодична преса відображала його безсумнівні досягнення. «...в 30 країн експортують свою продукцію інструментальники Вінниці. Тільки торік їхні фрези та розгортки демонструвалися на дев'яти міжнародних виставках та ярмарках і скрізь, де представлено продукцію вінничан, можна було побачити чимало представників провідних фірм Європи, Азії, Африки, Америки.

Вони тут же робили великі замовлення на продукцію радянських інструментальників...», – писала «Спортивна газета» [Брянський, 1968 : 3]. «За 22 роки свого існування інструментальний завод перетворився у велике, добре оснащене підприємство», – читаємо у «Вінницькій правді» [Паламарчук, 1969 : 2]. ЗМІ пропагували виробничі досягнення заводу, популяризували передовий досвід, публікували матеріали, присвячені передовикам виробництва, важливе місце відводилося соціалістичному змагання, моральному стимулюванню праці та переконанню читача, що всі досягнення – це результат нерозривного зв'язку із виконанням завдань соціально-економічного розвитку країни, які виконуються під впливом настанов комуністичної партії. Успіхи у виробництві присвячували певним державним подіям, відзначенню річниць від дня народження В. І. Леніна, Дня ВЛКСМ, партійним з'їздам або закінченню чергової п'ятирічки, наприклад: «До свята ВЛКСМ півтисячний комсомольський виробничий загін видав понад план продукції відмінної якості на 159,5 тисячі карбованців» [Брянський, 1968 : 3]. У радянському пропагандистському дискурсі яскраво проглядається керівна роль комуністичної партії та рядових комуністів у надиханні робітників на звершення трудових подвигів, виконання виробничих планів, розгортання соціалістичного змагання. «Комуніст повинен цікавитись, як живуть, працюють ті, що стоять поруч з ним, і якщо треба, – допомагати їм у всьому. Своєю приналежністю до партії він повинен бути організатором мас, вести за собою безпартійних. Саме такі і наші комуністи» [Слободянюк, 1971 : 2]. «Партійна організація цеху приділяє найпильнішу увагу соціалістичному змагання, весь час спрямовує його в потрібне річище... При добрій організації воно збуджує у людей творчу думку, спонукає їх увесь час шукати шляхів дальшого підвищення продуктивності праці. Усвідомлюємо також, якого значення набуває в соціалістичному змаганні стимулювання праці, моральне і матеріальне. Адже передовиків, скажімо, не байдуже, помітили його зусилля чи ні, відзначили їх чи проминули. Як правило, у нас у таких випадках випускаються листівки-блискавки, стіннівки тощо... Тепер серед робітників розгорнулося змагання за гідну зустріч XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України. Колектив цеху взяв конкретні зобов'язання, які виконуються успішно» [Слободянюк, 1971 : 2]. Про успіхи заводу пише і «Вінницька правда»: «Успішно справились ми із завданнями 1971 року. Країна одержала понад план на 87 тисяч карбованців металоріжучого інструменту». Далі читаємо: «...особливо активізувалася діяльність раціоналізаторів і винахідників. Десятки цінних пропозицій уже знайшли своє застосування» [Балтремус, 1972 : 2]. Однак не висока зарплатня чи можливість просування по кар'єрних сходах, а моральне стимулювання праці, визнання колективом напруженої праці новаторів, економія і бережливість визначаються як пріоритет. На шпальтах радянських видань повідомляється про виробничі конкурси за звання кращого за професією, вечори трудової слави, відзначення переможців соцзмагань: «Переможцям змагання довіряється очолити колони трудящих на святкових демонстраціях, їх портрети красуються на заводській алеї передовиків виробництва» [Балтремус, 1972 : 2]. Грошові премії надавалися не за особисті досягнення, а за колективну працю на благо рідного підприємства. «Робітник має змогу одержати винагороду за успішне виконання завдання усім колективом, ... коли зміна виконала план» [Барась, 1975 : 2]. Передовий досвід вивчається, узагальнюється і поширюється серед усіх працівників. «Після зміни можна побачити, як у червоному кутку або десь біля окремого верстата збираються представники однієї спеціальності: заточувальники, токарі або шліфувальники, як звичайно, технолог розповідає їм про прийоми роботи найдосвідченішого фахівця. Потім передовик показує, як саме треба працювати, щоб досягти високих результатів. Такі уроки досвіду, як їх у нас називають, дають багато» [Слободянюк, 1971 : 2]. Для досягнення кращих результатів практикувалося проведення суботників та недільників, як зазначала преса, з ініціативи самих робітників: «...цей день інструментальники вирішили перетворити на день ударної праці. Всі робітники стануть на свої робочі місця. Передовики підприємства очолять змагання за збільшення продукції. Протягом дня її буде вироблено на 60 тисяч карбованців, зароблені кошти перераховано у фонд п'ятирічки» [Рекрут, 1972 : 3].

На протилежному полі героїчного дискурсу знаходилися негативні персонажі. Звичайною справою на сторінках періодичних видань була критика нероб, прогульників та пияків [Каганов, 2014 : 220]. «А то, що гріха таїти, буває і так: одержав новачок свою першу полумку – і мерщій до магазину, щоб «віддячити» своєму учителю пляшкою горілки. Такі випадки плямують робітниче звання, а тому їх треба рішуче викорінювати» [Балтремус, 1972 : 2]. Позиціонувалося переконання, що завдяки виховному впливу партійців та комсомольців можна перевиховати таких ледарів і завдяки трудовому змагання зробити з них передовиків виробництва.

Головним пріоритетом промислового розвитку країни у 1960-х – 1970-х рр. оголошувався зв'язок виробництва з наукою, адже тільки у такому випадку можна було подолати технічну відсталість. Урядові постанови рясніли лозунгами: «Науку – у виробництво». Згідно з виконанням цих завдань працює і Вінницький інструментальний. На сторінках радянських газет з'являються статті та повідомлення про співпрацю підприємства з науковими установами та вищими навчальними закладами міста. Медики організували на заводі свою проблемно-

дослідну лабораторію [Лаєнко, 1969: 3], але й підприємство не залишилося у боргу – започаткувало випуск металевих зубних протезів, а з 1980-х рр. – набір пристосувань для функціонального остеосинтезу, який використовувався для лікування пацієнтів із захворюваннями опорно-рухового апарату і дозволяв у короткі терміни зрощувати переломи кісток. Тоді ж на заводі організовано філіал кафедри металорізальних верстатів і верстатних комплексів Вінницького політехнічного інституту.

Періодика радянського часу висвітлювала не тільки виробничі успіхи та досягнення підприємства, у статтях повідомлялося і про зростання добробуту робітників [Беккерман, 1968 : 4], і про соціально-побутову сферу, зокрема, вирішення житлової проблеми [Паламарчук, 1969 : 2], організацію дозвілля [Козаченко, 1969 : 3; Листопад, 1985 : 4], однак риторика їх не мінялася: за друкованими рядками проглядався пафос комуністичного будівництва.

Висновки. Вміщені на шпальтах радянських періодичних видань матеріали свідчать про безсумнівні позитивні результати у діяльності Вінницького інструментального заводу впродовж його існування. Це знайшло своє виявлення у значних досягненнях підприємства, налагодженні випуску конкурентоздатної продукції, вдосконаленню організації виробництва, його автоматизації, розвитку інфраструктури, покращенні умов праці та життя робітників. Ці досягнення всебічно висвітлювалися на сторінках періодичних видань. Однак радянська преса мала свою специфіку творення інформаційної картини про розвиток економіки СРСР, старанно ретушувала вади командно-адміністративної системи та її несприйнятливості до вимог часу. Шпальти газет у 1940-х – на початку 1980-х рр. були одним із майданчиків для демонстрації трудового подвигу радянських людей, формували громадську думку про переваги соціалістичного розвитку суспільства. А втім, незважаючи на заангажованість, пропагандистське забарвлення та шаблонність публікацій, інформація радянських ЗМІ дає змогу оцінити не лише здобутки у діяльності заводу, але й виявити недоліки та допущені прорахунки. Але, на нашу думку, ці хиби варто пов'язувати насамперед із особливостями розвитку загальносоюзної промисловості – слідуванням вказівкам «згори», необхідністю виконання планів чергових п'ятирічок, відставанням СРСР у науково-технічному прогресі, відсутністю ефективного зв'язку науки і виробництва, використанням застарілої техніки та технологій і залучення натомість «людського фактору» для виконання поставлених партійним та державним керівництвом завдань з підвищення продуктивності праці, збільшення кількості продукції та покращення її якості.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність працівникам архівних установ та бібліотек за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Балтремус, С. (1972). Грані творчості. *Вінницька правда*, 29 березня, 2.
- Баран, В. К., & Даниленко, В. М. (1999). *Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті)*. К.: Альтернативи, 304 с.
- Барась, М. (1975). Що дав експеримент. *Комсомольське плем'я*, 18 березня, 2.
- Беккерман, І. (1968). На всі смаки. *Вінницька правда*, 15 лютого, 4.
- Брянський, М. (1968). Руки вправні і сильні. *Спортивна газета*, 31 жовтня, 3.
- Гнатюк, М. (1971). Сюрпризи інструментальників. *Вінницька правда*, 28 травня, 4.
- ДАВіО – Державний архів Вінницької області.
- Каганов, Ю. О. (2014). Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості в Україні (1950–1985 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького Національного університету*, Вип. 38. 213–225.
- Козаченко, Л. (1965). Жива історія. *Комсомольське плем'я*, 14 листопада, 3.
- Колісник, Ю. (2008). *Формування суспільної свідомості журнальною періодикою УРСР (1950-ті – 1980 рр.)*. Черкаси: Вид-во Ю. Чабаненко, 290 с.
- Красноярченко, О. (1946). Контури Вінницького інструментального. *Вінницька правда*, 1 травня, 2.
- Ласенко, М. (1969). Лабораторія здоров'я. *Комсомольське плем'я*, 28 січня, 3.
- Листопад, М. (1985). Спорт – цех здоров'я. *Комсомольське плем'я*, 15 серпня, 4.
- Нестеренко, Н. (1999). Розповіді про Вінницький інструментальний завод. *Тези доповідей 19-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*. 65–66.
- Павлівський & М., Мартич М. (1946). Завод народжується. *Вінницька правда*, 14 серпня, 2.
- Паламарчук, Є. (1969). Товариш директор. *Вінницька правда*, 28 березня, 2.
- Рекрут, Я. (1972). Інструментальники вирішили. *Робітнича газета*, 14 квітня, 3.

- Родіна, В. В. (2017). Особенности промышленного дискурса в СССР во второй половине XX века. *Управленческое консультирование*, (11), 104–118.
- Рудий, Г. (2017). Газетна періодика УРСР 1950-х років: особливості формування, функціонування, контент. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Вип. 48. 645–666.
- Слободянюк, А. (1971). Право йти попереду. *Радянська Україна*, 16 січня, 2.
- Смоляк, В. (1995). Є і обсяги, є і прибутки. *Панорама*, 29 липня, 2.
- Стебновская, Г. К. (ред.). (1986). *Винницкий инструментальный завод. Исторический очерк*. Липовец, 254.
- Степовий, Л. Г. (1996). *Винницкий инструментальный завод: Исторические очерки (1946–1996)*. Хмельницький: Поділля, 297 с.
- Тітка, О. О. (2014). *Відбудова і функціонування місцевої промисловості України в 1943–1950 рр.: історичний аспект* (автореф. дис... канд. істор. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Черкаси, 20 с.
- Толстов, Р. Д. (2008). Економічна реформа середини 60-х років XX ст. та подальші кроки удосконалення радянського господарського механізму (1965–1985 рр.). *Актуальні проблеми економіки*. № 8. 11–22.
- Якобчук, Н. О. (2019) Українське суспільство у повоєнний період (1945–1953 рр.): соціальний вимір і повсякденність. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал* Вип.2(24). 99–113.

Елена Стадник

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Наталія Кузьминец

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Становление и развитие Винницкого инструментального завода как отражение реалий советской промышленности (по материалам периодических изданий конца 1940-х – начала 1980-х гг.)

Аннотация. Целью статьи является освещение процесса создания, становления и развития Винницкого инструментального завода и показ его деятельности через призму советской прессы. **Методология исследования** основана на использовании общенаучных (анализа, синтеза, систематизации, обобщения) и специально-исторических (историко-критического, историко-сравнительного, проблемно-хронологического, дискурс-анализа, обработки документов) методов. Исследование базируется на универсальных принципах историзма, научности, полифакторности и системности. **Научная новизна** работы заключается в том, что авторами впервые, на основе анализа периодических изданий в качестве источника, раскрыто различные аспекты функционирования Винницкого инструментального завода в системе реалий развития советской промышленности. **Выводы.** Содержащиеся на страницах советских периодических изданий материалы свидетельствуют о несомненных положительных результатах в деятельности Винницкого инструментального завода в течение его существования. Это нашло свое проявление в значительных достижениях предприятия, налаживании выпуска конкурентоспособной продукции, совершенствованию организации производства, его автоматизации, развития инфраструктуры, улучшении условий труда и жизни рабочих. Эти достижения всесторонне освещались на страницах периодических изданий. Однако советская пресса имела свою специфику создания информационной картины о развитии экономики СССР, старательно ретушировали недостатки командно-административной системы и ее невосприимчивость к требованиям времени. Полосы газет в конце 1940-х – начале 1980-х гг. были одной из площадок для демонстрации трудового подвига советских людей, формировали общественное мнение о преимуществах социалистического развития общества. Тем не менее, несмотря на ангажированность, пропагандистскую окраску и шаблонность публикаций, информация советских СМИ позволяет оценить не только достижения в деятельности завода, но и выявить недостатки и допущенные просчеты. Но, по нашему мнению, эти недостатки стоит связывать прежде всего с особенностями развития общесоюзной промышленности – следованием указаниям «сверху», необходимостью выполнения планов очередных пятилеток, отставанием СССР в научно-техническом прогрессе, отсутствием эффективной связи науки и производства, использованием устаревшей техники и технологий и привлечению вместо «человеческого фактора» для

выполнения поставленных партийным и государственным руководством задач по повышению производительности труда, увеличению количества продукции и улучшению ее качества.

Ключевые слова: Винницький інструментальний завод, промисленість, виробництво, радянська преса, ідеологія, пропаганда, комуністичне свідомість.

Olena O. Stadnyk

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Natalia P. Kuzminets

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
PhD(History), Associate Professor (Ukraine)

Formation and Development of the Vinnytsia Tool Plant as a Reflection of the Realities of Soviet Industry (According to the Periodicals of the Late 1940s - Early 1980s).

Abstract. The purpose of the article is to cover the process of founding, formation and development of the Vinnytsia Tool Plant and show its activities through the prism of the Soviet press. **The methodology of research** is based on the use of general scientific (analysis, synthesis, systematization, generalization) and special-historical (historical-critical, historical-comparative, problem-chronological, discourse-analysis, document processing) methods. The study is based on the universal principles of historicism, scientificity, multifactoriality and systematicity. **The scientific novelty** of the work is that the authors for the first time, based on the analysis of periodicals as a source, revealed various aspects of the functioning of the Vinnytsia Tool Plant in the system of realities of Soviet industry. **Conclusions.** The materials placed on the pages of Soviet periodicals testify to the undoubted positive results in the activities of the Vinnytsia Tool Plant during its existence. This is reflected in the significant achievements of the enterprise, the establishment of competitive products, improving the organization of production, its automation, infrastructure development, improving working conditions and living conditions of workers. These achievements were comprehensively covered in the pages of periodicals. However, the Soviet press had its own specifics of creating an information picture about the development of the Soviet economy, carefully retouched the shortcomings of the command-administrative system and its insensitivity to the demands of the time. Newspaper columns in the late 1940s and early 1980s were one of the platforms for demonstrating the labor exploits of the Soviet people and shaped public opinion about the benefits of socialist development in society. Nevertheless, despite the bias, propaganda and stereotypes of the publications, the information in the Soviet media allows us to assess not only the achievements in the plant's activities, but also to identify shortcomings and miscalculations. But, in our opinion, these shortcomings should be connected first of all with features of development of the all-Union industry - following instructions "from above", necessity of performance of plans of the next five years, lag of the USSR in scientific and technical progress, lack of effective communication of science and production, using outdated equipment and technologies and involving instead the "human factor" to fulfill the tasks set by the party and state leadership to increase productivity, increase the number of products and improve its quality.

Key words: Vinnytsia tool factory, industry, production, Soviet press, ideology, propaganda, communist consciousness.

References:

- Baltremus, S.** (1972). Hrani tvorchosti [The facets of creativity]. *Vinnytska Pravda- Vinnytsia truth*, 29 bereznia, 2. [in Ukrainian]
- Baran, V. K., & Danylenko, V. M.** (1999). *Ukraina v umovakh systemnoi kryzy (1946 – 1980-ti)* [Ukraine in the conditions of systemic crisis (1946 - 1980s)]. K.: Alternatyvy, 304 s. [in Ukrainian]
- Baras, M.** (1975). Shcho dav eksperyment [What gave the experiment]. *Komsomolske plem'ia-Komsomol tribe*, 18 bereznia, 2. [in Ukrainian]
- Bekkerman, I.** (1968). Na vsi smaky [For all tastes.]. *Vinnytska Pravda-Vinnytsia truth*, 15 liutoho, 4. [in Ukrainian]
- Brianskyi, M.** (1968). Ruky vpravni i sylni [Hands are skillful and strong]. *Sportyvna hazeta-Sports newspaper*, 31 zhovtnia, 3. [in Ukrainian]
- DAViO** – Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State archive of Vinnitsia region]
- Hnatiuk, M.** (1971). Siurpryzy instrumentalnykiv [Surprises of instrumentalists]. *Vinnytska Pravda-Vinnytsia truth*, 28 travnia, 4. [in Ukrainian]
- Kahanov, Yu. O.** (2014). Radianska presa i konstruiuvannya masovoi suspilnoi sviomosti v Ukraini (1950 – 1985 rr.) [Soviet press and the construction of mass public consciousness in Ukraine (1950 - 1985)] *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho Natsionalnogo universytetu*, Vyp. 38-

.....
Scientific works of the historical faculty of Zaporizhia National University, Vol. 38. 213-225. [in Ukrainian]

Kolisnyk, Yu. (2008). *Formuvannia suspilnoi svidomosti zhurnalnoiui periodykoii URSS (1950-ti – 1980 rr.) [Formation of public consciousness by journal periodicals of the USSR (1950s - 1980s)]* Cherkasy: Vyd-vo Yu. Chabanenko, 290 s. [in Ukrainian]

Kozachenko, L. (1965). *Zhyva istoriia [Living history]. Komsomolske plem`ia- Komsomol tribe, 14 lystopada, 3. [in Ukrainian]*

Krasnoiurchenko, O. (1946). *Kontury Vinnytskoho instrumentalnogo [Contours of Vinnytsia instrumental]. Vinnytska Pravda-Vinnytsia truth, 1 travnia, 2. [in Ukrainian]*

Laienko, M. (1969). *Laboratoriia zdorov`ia [Health laboratory]. Komsomolske plem`ia-Komsomol tribe, 28 sichnia, 3. [in Ukrainian]*

Lystopad, M. (1985). *Sport – tsekh zdorov`ia [Sport is a shop of health]. Komsomolske plem`ia-Komsomol tribe, 15 serpnia, 4. [in Ukrainian]*

Nesterenko, N. (1999). *Rozpovidi pro Vinnytskyi instrumentalnyi zavod [Stories about Vinnytsia Tool Plant]. Tezy dopovidei 19-yi Vinnytskoi oblasnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii- Abstracts of the 19th Vinnytsia Regional Historical and Local History Conference. 65 – 66. [in Ukrainian]*

Palamarchuk, Ye. (1969). *Tovarysh dyrektor [Comrade director]. Vinnytska Pravda- Vinnytsia truth, 28 bereznia, 2. [in Ukrainian]*

Pavlivskiy & M., Martych M. (1946). *Zavod narodzhuietsia [The plant is born]. Vinnytska Pravda-Vinnytsia truth, 14 serpnia, 2. [in Ukrainian]*

Rekrut, Ya. (1972). *Instrumentalnyi vyryshyly [Instrumentalists decided]. Robitnycha hazeta-Worker's newspaper, 14 kvitnia, 3. [in Ukrainian]*

Rodina, V. V. (2017). *Osobennosti promyshlennogo diskursa v SSSR vo vtoroy polovine XX veka [Features of industrial discourse in the USSR in the second half of the twentieth century]. Upravlencheskoe konsultirovanie-Management consulting, (11), 104 – 118. [in Russian]*

Rudyi, H. (2017). *Hazetna periodyka URSS 1950-kh rokiv: osoblyvosti formuvannia, funktsionuvannia, content [Newspaper periodicals of the USSR in the 1950s: features of formation, functioning, content]. Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho-Scientific works of the National Library of Ukraine named after VI Vernadsky. Vyp. 48. 645-666. [in Ukrainian]*

Slobodianuk, A. (1971). *Pravo tyt poperedu [The right to go ahead]. Radianska Ukraina- Soviet Ukraine, 16 sichnia, 2. [in Ukrainian]*

Smoliak, V. (1995). *Ye i obsiah, ye i prybutky [There are volumes, there are profits]. Panorama-Panorama, 29 lypnia, 2. [in Ukrainian]*

Stebnovskaya, G. K. (red.). (1986). *Vinnitskiy instrumentalnyi zavod. Istoricheskii ocherk [Vinnytsia Tool Factory. Historical sketch]. Lipovets, 254. [in Russian]*

Stepoviy, L. G. (1996). *Vinnitskiy instrumentalnyi zavod: Istoricheskie ocherki (1946 – 1996) [Vinnytsia Tool Factory: Historical Sketches (1946 - 1996)]. Hmel'nitskiy: Podillya, 297 s. [in Russian]*

Titika, O. O. (2014). *Vidbudova i funktsionuvannia mistsevoi promyslovosti Ukrainy v 1943 – 1950 rr.: istorychnyi aspekt [Reconstruction and functioning of local industry in Ukraine in 1943 - 1950: historical aspect] (avtoref. dys... kand. istor. nauk: spets. 07.00.01 – Istorii Ukrainy). Cherkasy, 20 s. [in Ukrainian]*

Tolstov, R. D. (2008). *Ekonomichna reforma seredyny 60-kh rokiv XX st. ta podalshi kroky udoskonalennia radianskoho hospodarskoho mekhanizmu (1965 – 1985 rr.) [Economic reform in the mid-60's of the twentieth century and further steps to improve the Soviet economic mechanism (1965 - 1985)]. Aktualni problemy ekonomiky-Current economic problems. № 8. 11 – 22. [in Ukrainian]*

Yakobchuk, N. O. (2019). *Ukrainske suspilstvo u povoiennyi period (1945 – 1953 rr.): sotsialnyi vymir i povsiakdennist [Ukrainian society in the postwar period (1945 - 1953): social dimension and everyday life]. Viiskovo-istorychnyi merydian. Elektronnyi naukovyi fakhovyi zhurnal -Military-historical meridian. Electronic scientific professional journal Vyp.2(24). 99 – 113. [in Ukrainian]*

Статтю надіслано до редколегії 08.01.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 15.02.2021 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (477) "19"/331.101.26

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-35-79-86>**Тетяна Перга**

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАНУ»

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник (Україна)

e-mail: pergatatiana@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8725-3451>ResearcherID: <https://publons.com/researcher/4311491/perga-tetiana/>**Участь єврейської молоді у фабрично-заводському учнівстві в СРСР
наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.**

Анотація. Метою статті є розгляд політики СРСР щодо залучення єврейської молоді до шкіл фабрично-заводського учнівства (ФЗУ) у період першої п'ятирічки (1928–1932 рр.), її причин і наслідків. **Методологія** дослідження базується на аналізі маловідомих і невідомих архівних джерел організації Комзет. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що в українській юдаїстиці ця проблема не досліджена, не дивлячись на широку увагу, яка приділяється вивченню єврейської освіти. **Висновки.** Автор дійшов висновку, що на ФЗУ в СРСР покладалось завдання з виконання як економічних, так і політичних завдань, адже вони мали готувати не лише майстрів і представників молодшого технічного персоналу, а і свідомих, грамотних, технічно підкованих кваліфікованих робітників. Відповідно кількість ФЗУ та учнів, які в них навчались, зростала в СРСР і УСРР з року в рік. Найшвидшими темпами збільшувалась кількість ФЗУ, що створювалися при підприємствах важкої промисловості і транспорту. Процес набору єврейської молоді до ФЗУ (вербування) відбувався дещо хаотично внаслідок об'єктивних і суб'єктивних причин, серед яких – досить високі плани (наряди) на відправлення охочих навчатися у фабзавучах, нав'язування підприємствам учнів попри матеріальну неготовність їх прийняти, халатність деяких працівників Укркомзету і фабзавучів. Унаслідок цього плани, які ставив радянський уряд, не завжди виконувались. Деякі підлітки під час поїздок до ФЗУ і навчання у них стикалися з низкою проблем, а саме: невплата добових, ненадання продовольчих карток, неможливість за станом здоров'я перебувати у інших кліматичних зонах і займатися важкою фізичною працею. Загалом професійно-технічна освіта, зокрема школи ФЗУ, не користувалися великою популярністю серед єврейської молоді, однак для того, щоб знайти місце у радянському суспільстві, працевлаштуватися, а також мали певні перспективи, багато підлітків проходили відповідне навчання, хоча у другій половині 1930-х рр. їх кількість суттєво зменшилась.

Ключові слова: фабрично-заводське учнівство (ФЗУ), євреї, робітничий клас, професійно-технічна освіта, СРСР, УСРР. Укркомзет.

Постановка проблеми. Професійно-технічна освіта єврейської молоді наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., зокрема у школах фабрично-заводського учнівства (ФЗУ), є нерозкритою лакуною в українській юдаїці. Водночас учні цих навчальних закладів, що існували в СРСР з 1920 до 1940 рр., були важливим джерелом формування робітничого класу в СРСР і єврейського робітничого класу зокрема.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Проблема освіти єврейського населення у різні періоди історії України є досить популярною темою серед вітчизняних дослідників. Однак висвітлення єврейської освіти у 1920–1930-х рр. (О. Руда [Руда, 2006], Н. Л. Кротік [Кротік, 2003] та ін.) сфокусовано здебільшого на перевагах і проблемах політики коренізації, появи мережі технікумів та інститутів, підготовці та перепідготовці педагогічних кадрів. Водночас навчання єврейської молоді у ФЗУ залишається поза увагою дослідників. Це стосується і проблеми формування єврейського пролетаріату, лави якого поповнювали вихованці фабзавучів. У розвідках, присвячених розвитку професійно-технічної освіти в СРСР (Н. М. Салтан [Салтан, 2012], Л. Зельман [Зельман, 2014], Н. В. Сидоренко [Сидоренко, 2019] та ін.), подається інформація загального характеру, яка не дозволяє відтворити головні тенденції навчання представників національних меншин, зокрема євреїв, у закладах цього типу. Це актуалізує завдання дослідження участі єврейської молоді у ФЗУ наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років.

Мета статті. Автор має намір дослідити участь у школах ФЗУ єврейської молоді в роки першої п'ятирічки (1928–1932 рр.) – період, коли радянська влада взяла курс на форсовану індустріалізацію, що, з одного боку, вимагало, а з другого – мало наслідком суттєве збільшення

робітничого класу в СРСР і УСРР і створення бази для його поповнення. Це дозволить нам відтворити маловідомі сторінки життя єврейської молоді в Україні наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

Виклад основного матеріалу. Школи ФЗУ (фабзавучі) виникли в СРСР ще в 1918 р. як форма реорганізації ремісничого учнівства і шкіл-клубів робітничої молоді. Вони ставили своїм завданням підготувати з підлітків, зайнятих у виробництві, кваліфікованих робітників певної спеціальності і влити їх у виробництво з метою підняти його на більш високий технічний щабель. У 1922 р. вони були включені в систему народної освіти РРФСР як основний тип професійної технічної школи в СРСР нижчого рівня. Наприкінці 1920-х рр. існували школи учнівства масових професій (ШУМП), школи ФЗУ з підготовки робітників-універсалів середньої кваліфікації, школи ФЗУ при різних промислових підприємствах. У них навчались підлітки 14–18 років (у різні роки віковий ценз змінювався), що мали освіту не менше 5 класів загальноосвітньої середньої школи (з початку 1930-х рр. – не менше 7 класів), а термін навчання становив 2–4 роки залежно від складності професії, яка в них опановувалась. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. у багатьох ФЗУ цей термін був скорочений до 1,5–2 років. Під діяльності ФЗУ припав на роки перших п'ятирічок, що обумовлено курсом радянської влади на індустріалізацію і потребою забезпечити фабрики і заводи, які активно будувались або реконструювались, робітничими кадрами.

Прийшовши до влади і перемігши в громадянській війні, радянська влада розпочала відновлення народного господарства. Базу економіки, яка мала швидко відновити зруйноване війною господарство, повинна була створити важка промисловість. Необхідність переходу до нових масштабів будівництва і розвитку промисловості записані в рішеннях XIV партійної конференції, III з'їзду Рад, в документах Держплану, матеріалах XIV з'їзду ВКП (б), який увійшов в історію як з'їзд індустріалізації (1925 р.). Важливою умовою її впровадження була підготовка кадрів.

У постанові Центрального Комітету ВКП (б) «Про підготовку та навчання робочої сили», прийнятій 11 березня 1926 р., вказувалось, що основною метою у справі підготовки кваліфікованої робочої сили має бути реальне оволодіння виробничо-трудовими прийомами і організаційно-виробничими навичками, що актуалізувало роль ФЗУ в цьому процесі. У документі зазначалось, що школи ФЗУ повинні здійснювати підготовку кваліфікованих робітників за ступенем 6-го розряду, що можуть після закінчення школи підвищити свою кваліфікацію до 7, 8, 9-го розрядів. Водночас на школи ФЗУ покладалось завдання підготувати не лише майстрів і представників молодшого технічного персоналу, а і свідомих, грамотних, технічно підкованих кваліфікованих робітників, що свідчить про поєднання економічних та ідеологічних причин стрімкого розвитку ФЗУ у вказаний період [Решения партии, 1967:512-514]. Дані, наведені у таблиці 1, демонструють динаміку збільшення числа учнів ФЗУ протягом першої п'ятирічки, що підтверджує важливість ФЗУ у професійно-технічній освіті в СРСР.

Таблиця 1. Контингенти та продукція промислових навчальних закладів СРСР за виробництвом робочих систем

[Воспроизводство квалифицированной рабочей силы, 1930].

Тип установи		1298/29	1929/30	1930/31	1931/32	1932/33	За 5 років
ФЗУ	Кількість (тис. чол.)	105,9	169,2	189,6	205,2	224,8	894,7
	Продукція (тис. крб.)	27,0	33,4	40,0	53,1	62,8	216,3

Пропорційно до збільшення кількості ФЗУ та учнів зростали і витрати на їхнє утримання. Так, у 1298/29 р. вони склали 35,7 млн крб., у 1929/30 р. – 62,5 млн крб., у 1930/31 р. – 75,5 млн крб., у 1931/32 р. – 89,7 млн крб., у 1932/33 р. – 105, 2 млн крб. Усього ж у діяльність ФЗУ за період їхнього існування було інвестовано 368,8 млн крб. [Воспроизводство квалифицированной рабочей силы, 1930].

Навчальні заклади з підготовки робітничих кадрів не користувалися великою популярністю серед єврейської молоді. Так, ще за часів Російської імперії, у 1913/14 р. євреї становили лише 5% учнів технічних і ремісничих училищ [Константинов, 2007:119]. Це пояснюється тим, що традиційними галузями з найвищою зайнятістю єврейського населення були кустарно-ремісничі промисли, торгівля, посередницькі організації. Після революції, однак, ситуація змінилася. Радянська влада взяла курс на залучення євреїв до соціалістичного будівництва, що передбачало отримання ними професійно-технічної освіти з метою залучення до лав робітничого класу.

Які ж причини змушували єврейську молодь вступати до шкіл ФЗУ? Безперечно, це потреба отримати роботу, яка давала засоби для виживання, що було особливо важливо у роки

введення картової системи (1929–1934 рр.), адже учні ФЗУ були прирівняні до робітників і входили до першого списку норми постачання продуктів харчування, за яким були набагато краще, ніж тих осіб, що належали до другого і третього списків, а тим паче позбавленців, які зовсім не отримували карток. Не варто скидати з рахівниць й ідеологічні мотиви і прагнення знайти своє місце в структурі радянського суспільства, в якій приналежність до пролетаріату відкривала багато різних перспектив.

Яким чином відбувалось рекрутування до шкіл ФЗУ? Рознарядка (кількість учнів, яких треба було набрати) спускалась на республіки згори у вигляді постанов уряду СРСР і Народного комісаріату праці СРСР. Відповідно до них Народний комісаріат оборони УСРР разом з Народним комісаріатом праці УСРР, Всеукраїнською Радою професійних спілок (ВУРПС) і Комсомолом погоджував цифру щодо республіки та доводив її до Укркомзету. Документи різних державних установ, втягнутих у цей процес свідчить, що щорічно оголошувалось 4 набори, а у разі недовиконання планів періодично оголошувалися додаткові набори. Представники Укркомзету, з одного боку, укладали угоди з підприємствами, при яких існували (або створювалися) ФЗУ, щодо прийому слухачів, а з іншого – відправляли рознарядку на місця з метою рекрутування охочих пройти ці курси.

У типовому договорі з підприємством прописувалася кількість слухачів ФЗУ та вимоги до них: вік (15–18 років), освіта (не менше 5 класів або закінчення якихось курсів, наприклад, попередньої підготовки – Дозауча), стан здоров'я (вимагались довідки), придатність до фізичної праці, гендерний склад групи, існування довідок (про рік народження, освіту, соціальний стан, направлення на навчання). Додаткові вимоги – потреба у постільній білизні або теплому одязі передавалась в усній формі під час вербування. Головною умовою угод з підприємствами було забезпечення слухачів гуртожитком і технічним обладнанням для опановувати професії. Здебільшого підприємства зобов'язувалися оплатити слухачам проїзд і виділити добові (2–3 гривні на добу). Іноді школи самі відряджали своїх представників для вербування учнів, але це було рідко, адже вимагало від підприємств додаткових витрат. Суттєва деталь – усі учні повинні були бути дітьми трудящих, які користуються виборчими правами [ЦДАГОУ. Ф.505. Оп.1. Спр.797. Арк.3.].

Маємо наголосити, що більшість потенційних слухачів курсів ФЗУ не мали відповідної загальноосвітньої підготовки, тому зазвичай для них нашвидкуруч організовували підготовчі курси (Дозавуч). Наприклад, у листі відповідального секретаря Озету Табачника до Укркомзету від 14 липня 1931 р. вказано кошторис таких курсів на 114 чол. – 300 крб., і рознарядка учнів за класовою ознакою. Так, поставлено завдання набрати: дітей робітників – 63 чол., службовців – 7 чол., кустарі – 23 чол., декласованої бідноти – 21 чол. [ЦДАГОУ. Ф.505. Оп.1. Спр. 724. Арк.57.].

Після укладення угоди з підприємством починався процес вербування. Ним займалися або місцеві відділи Укркомзету або, за довіреністю від нього, окремі особи, які гарно знали місцевість та контингент, або ж у відрядження виїжджали представники центральних органів установи. У процесі вербування вони обов'язково мали ознайомити потенційних слухачів з умовами ФЗУ, однак, як свідчать документи, це робилось не завжди, тому відбувалось багато нестикувань. Наприклад, хлопців, які приїхали до транспортної школи в Алчевськ, відправили працювати на шахти в «не зовсім гарні обставини», тому вони повернулись додому [ЦДАГОУ. Ф.505. Оп.1. Спр. 724. Арк.96.].

Іноді зустрічались випадки відвертої халатності з боку деяких співробітників Укркомзету або підприємств. Були випадки, коли слухачам курсів не видавали картки на харчування і вони голодували по кілька днів або ж їм не дозволяли митися і прати свою білизну [ЦДАГОУ. Ф.505. Оп.1. Спр. 724. Арк.128]. З іншого боку, не всі райозети виконували свої обов'язки на належному рівні. Представники деяких ФЗУ неодноразово писали до них прохання подати списки слухачів на заброньовані місця і не отримували відповідей. А іноді траплялось навпаки – підприємства відмовлялись надавати гуртожитки [ЦДАГОУ. Ф.505. Оп.1. Спр.724. Арк.148] або не відповідали на звернення райозетів [ЦДАГОУ. Ф.505. Оп.1. Спр.724 Арк.104], або невчасно підписували договори. Були і об'єктивні причини, адже досить часто підприємства повідомляли, що вони мають терміново підготуватися до прийому учнів ФЗУ. Наприклад, 17 вересня 1930 р. Краматорський завод надіслав лист до ВУЦВК, в якому сповіщав, що для того, щоб прийняти 60 єврейських підлітків по травневій рознарядці, він мав забезпечити їм місце для проживання, обладнання для ночівлі (ліжка, матраци, простирадла, ковдри) та обладнання для навчання. У зв'язку з цим він був змушений терміново почати будувати утеплений барак і займатися закупівлею вищевказаного. Однак унаслідок дефіциту промислового обладнання на ринку він не зміг його придбати вчасно. За домовленістю з Укркомзетом завод був готовий прийняти учнів лише після того, як закупить все необхідне. Проте Укркомзет, попри усі домовленості, відправив підлітків на завод. Вони почали прибувати «зовсім роздягнені, без копійки грошей і крім цього 7 чоловік хворих, яких відправили назад». Тому підприємство почало вимагати від Укркомзету, щоб його представники терміново привезли для хлопців теплий верхній одяг, білизну, постільну

білизну та взуття, адже наступали холоди. Також підприємство вимагало від Укркомзету щомісячну дотацію на кожного учня в розмірі 13 крб. [ЦДАГОУ. Ф.505. Оп.1. Спр.724. Арк.151].

Не можна обійти увагою той факт, що багато представників радянської влади щиро турбувався про єврейську молодь, зокрема містечкову бідноту. Наприклад, на одному із засідань Укрозета у 1931 р. зазначалось, що судячи з досвіду попереднього року, половина з намічених 3000 фабзавучнів будуть сильно потребувати матеріальної допомоги і пропонувалось створити фонд допомоги, надавши кожному учню у перші тижні навчання по 5 крб. [ЦДАГОУ. Ф.505. Оп.1. Спр. 791 Арк.51].

З приводу чисельності єврейської молоді, яка навчалась у школах ФЗУ, існують різні дані. Згідно з офіційної статистики СРСР, у 1925 р. в УСРР було 724 професійні школи, включаючи ФЗУ, в яких навчалось 71413 учнів, включаючи євреїв [Народное образование в СССР, 1925]. Деяко іншу статистику наводить В. Константинов. Відповідно до його даних, наведених у таблиці 2, у 1925/26 р. в школах ФЗУ і навчальних майстернях навчалось понад 21000 євреїв або 10% від усіх учнів [Константинов, 2007:119].

Таблиця 2. Чисельність і доля євреїв серед учнів ФЗУ/професійно-технічних училищ у 1925–1939 рр. [Константинов, 2007:119].

	1925–26	1926–27	1930–31	1932–33	1938–39
СРСР	21188	23123	29372	40300	13165
РСФСР	3603	3575	9692	-	13165
УСРР	16279	17904	14878	-	7786
БСРР	1070	1595	4651	-	1097

Ми знайшли в документах Комзету дані, які свідчать, що залучення єврейської молоді УСРР до навчання у школах ФЗУ розпочалось у 1928/1929 р., коли було видано 175 нарядів. Наступного року – 1929/1930, ця цифра зросла до 2230 нарядів на навчання у ФЗУ при підприємствах і 1032 на транспорті.

Плани щодо залучення молоді з України до навчання у ФЗУ, вражають уяву своєю амбіційністю. Наприклад, у 1931 р. у рамках осіннього набору планувалось залучити до ФЗУ та шкіл ШУМП 52700 підлітків з УСРР [ЦДАГОУ. Ф.505. Оп.1. Спр. 797 Арк.3]. З них мали рекрутувати 10% євреїв – 5000 чол. [ЦДАГОУ. Ф.505. Оп.1. Спр.724. Арк.50]. За осіннім набором 1931 р. згідно з директивою Наркомпраці до шкіл ФЗУ на транспорті необхідно було надіслати 1030 єврейських підлітків з України за одними даними, а 1450 чол. – за іншими [ЦДАГОУ. Ф.505. Оп.1. Спр. 724. Арк. 135].

Розкладка на зимовий набір до шкіл ФЗУ у 1931 р. була встановлена на рівні 1850 чол. З них на підприємства Криму мали відправити 250 чол., на Північний Кавказ – 200 чол., у Нижній Новгород – 550 чол., у Ленінград – 250, у Магнітогорськ – 600 чол. На навчання у ФЗУ транспорту передбачалось відправити 2200 чол. [ЦДАГОУ. Ф.505. Оп.1. Спр. 791. Арк.220]. Схожа цифра плану була встановлена для України і на 1932 р. – 50 тис. чол. [ЦДАГОУ. Ф.505. Оп.1. Спр. 899. Арк.5.]. Очевидно, що і кількість єврейських підлітків, що мали направити до ФЗУ, була близькою до попереднього року.

Досить часто такі амбіційні завдання ставились поспіхом, без усякого обґрунтування потреб та можливості у стислий термін заключити договори з підприємствами. Іноді складається враження, що відповідальні органи не могли придумати, на які підприємства відправляти єврейську молодь. Наприклад, у витязі з протоколу Нацменсекції Харківської міськради № 8 від 30 червня 1931 р. зазначено, що ВРНГ досі не надало президії Укркомзету, скільки і на яке підприємство мало бути виділено місць для єврейських підлітків у рамках осіннього набору. Це при тому, що на момент вересня усі наряди на вербування повинні були бути виконані [ЦДАГОУ. Ф.505. Оп.1. Спр.724. Арк.43].

Інформації щодо виконання планів немає навіть у документах Укркомзету, однак за оцінками його співробітників наряди загалом виконувались на 80–85%. На наш погляд, у цьому немає нічого дивного, адже ми не зустріли інформації щодо використання статистичних даних стосовно чисельності єврейського населення (відповідних вікових груп) для формування нарядів на відправлення на навчання до ФЗУ [ЦДАГОУ. Ф.505. Оп.1. Спр. 724. Арк.72]. Причин такої ситуації було кілька. По-перше, не всі підлітки могли за станом здоров'я працювати на промислових підприємствах, більшість з яких розташовувалась на Далекому Сході, у Середній Азії. По-друге, не весь «контингент» хотів їхати на такі підприємства з огляду на складні умови роботи і побуту в цих районах. У зверненні Озету Томашполя до Укркомзету, наприклад, написано, що «вже не було бажаючих їхати на Уралмашбуд» [ЦДАГОУ. Ф.505. Оп.1. Спр. 724. Арк.119]. Певну роль у цьому відігравали і розповіді тих осіб, що повернулися з таких місць або їхніх родичів. Деяка частина з тих, хто таки добирався до місця призначення, оцінивши на місці

умови роботи і побуту, поверталась додому. Наведемо кілька прикладів. З 28 підлітків, які повинні були їхати до Миколаївської транспортної школи, відмовилось 5 осіб, які були нажахані розповіддю підлітків, що повернулись з Алчевська, де замість обіцяного навчання на Ворошилівському ФЗУ, їх відправили працювати на шахту [ЦДАГОУ. Ф.505. Оп.1. Спр. 724. Арк.95]. З 65 підлітків, що приїхали працювати на промислові підприємства Нижнього Новгорода, не залишився працювати, за словами автора статті у газеті «Трибуна еврейской общественности», «мізерний відсоток» – 8 осіб [Трибуна еврейской общественности, 2:13]. На Щербинську шахту надіслали 10 осіб з Проскурівського округу, з яких залишилося працювати всього 6 осіб. Троє одразу ж повернулись назад, не пропрацювавши жодного дня, одна повернулася додому через кілька днів. Свій від'їзд вони обґрунтували тим, що були до цього ремісниками і не бачили сенсу в тому, щоб працювати на шахті, маючи зовсім іншу професію [Трибуна еврейской общественности, 6:9], однак можна уявити, якими важкими були умови роботи, щоб у складні часи введення карткової системи люди відмовились від гарантованого забезпечення продуктами харчування. Були і випадки, коли вербували хворих підлітків, які за станом здоров'я не могли навчатися і їх після медичного обстеження на місці відправляли додому [ЦДАГОУ. Ф.505. Оп.1. Спр. 904. Арк.16]. Вочевидь це траплялося частіше на заводах важкої індустрії і на шахтах, однак наявні дані не дозволяють точно встановити кількість тих, хто повертався.

В. Константинов наводить дані, згідно з якими у 1930 р. у ФЗУ важкої промисловості навчалося 6,4% євреїв, будівництва – 5,2%, транспорту – 4,6%, а сільського господарства – лише 0,4%. У той же час, в училищах легкої промисловості євреї становили 16,4% учнів, сфери послуг – 8,4%, що свідчить про прагнення отримати підготовку за традиційними «єврейськими» професіями [Константинов, 2007:119]. Водночас у документах Укркомзету ми зустріли інформацію про вербування єврейської молоді лише на ФЗУ при підприємствах важкої і видобувної промисловості. Пояснити це можна переважанням ФЗУ цієї спеціалізації у СРСР. Так, у 1925/26 р. у СРСР у роки індустріалізації існувала така кількість фабзавучів: у металообробці – 238, у гірничій промисловості – 35, у хімічній – 57, у деревообробці – 24, у текстильній – 117, у швейній – 11, у шкіряній – 16, у паперовій – 17, у поліграфічній – 37, у харчовій і цукровій – 39, у будівельній і комунальній – 15, на транспорті – 136, у сільському господарстві – 17 [Из Материалов к отчету правительства СССР 1925/26].

З середини 1930-х років, унаслідок масового залучення єврейської молоді до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, чисельність євреїв у фабрично-заводських і аналогічних училищах стала стрімко знижуватися. За 6 років (1933–1939 рр.) вона скоротилася утричі: з 40000 до 13000 осіб, а частка євреїв серед усіх учнів - з 4,2% до 1,1% (навіть якщо виключити сільськогосподарські училища, то цей показник в 1939 р. становив 1,7%) [Константинов, 2007:119].

Висновки. Отже, хоча школи ФЗУ не користувались великою популярністю у єврейської молоді наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., однак, незважаючи на різну мотивацію, їх закінчили кілька десятків тисяч підлітків. Більшість із них поповнила ряди пролетаріату. Користуючись важким становищем містечкової бідноти, радянська влада активно вербувала єврейських підлітків на підприємства важкої індустрії, багато з яких розташовувались у віддалених куточках СРСР. Долучаючи так єврейську молодь до соціалістичного будівництва, вона переслідувала не лише економічні, а й політичні мотиви.

Подяка. Висловлюю щире вдячність працівникам архівних установ та бібліотек за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Воспроизводство квалифицированной рабочей силы.** URL: <http://istmat.info/node/42397>.
Гриневич, Л. (2004). Єврейське національно-культурне відродження 1920-х – 1930-х рр. в УСРР у “прокрустовому ложі” більшовицької ідеології. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.*, 12, 225-233.
Еврейские подростки на заводах в Нижнем Новгороде (1931). *Трибуна еврейской общественности*, 2, 13.
Еврейские рабочие на рудниках Донбаса (1929). *Трибуна еврейской общественности*, 6, 9.
Зельман, Л. (2014). Основні етапи розвитку професійно-технічної освіти в Україні. *Педагогіка і психологія професійної освіти*, 2, 205–216.
Из Материалов к отчету правительства СССР за 1925/26 г. Режим доступу: <http://istmat.info/node/6180>.

.....
Константинов В. (2007). *Еврейское население в XX веке. (Социально-демографический анализ)*. Иерусалим: Издательство ЛИРА, 305 с.

Краткий свод статистических данных о народном образовании за пятилетие 1921–1925 гг. URL:

http://istmat.info/files/uploads/22102/obrazovanie_1921-25_vyp.1_obzor_21-25_tablicy.pdf

Кротік, Н. Л. (2003). Єврейська освіта в Україні, Білорусії та Російській Федерації у 20 – на початку 30 рр. XX століття: спільні та відмінні риси. *Педагогіка і психологія професійної освіти*, 3, 181–192.

Народное образование в СССР по данным текущих обследований на 1 января 1922, 1923 и 1924 гг. и краткий свод статистических данных за пятилетие 1921–1925 гг. URL: <http://istmat.info/node/22102>

Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т. I. (1967). Москва: Изд-во политической литературы. 250 с.

Руда, О. (2006). Роль єврейських культурно-освітніх товариств у розвитку національного шкільництва в Галичині (1923–1939). *Проблеми гуманітарних наук. Серія : Історія*, 38. 89–106.

Салтан, Н. М. (2012). Основні форми підготовки кваліфікованої робочої сили в Українській ССР у 1920–х – на початку 1930–х років. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. : «Історія та географія»*, 45. 113–117.

Сидоренко, Н. В. (2019). *Розвиток освіти національних меншин у північно-східній Україні у 20-х – 30-х роках XX століття* (автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки). Суми, 20 с.

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Татьяна Перга

ГУ «Институт всемирной истории НАНУ»

кандидат исторических наук, старший научный сотрудник (Украина)

Участие еврейской молодежи в фабрично-заводском ученичестве в СССР в конце 1920-х – начале 1930-х гг.

Аннотация. *Целью* статьи является рассмотрение политики СССР по привлечению еврейской молодежи в школы фабрично-заводского ученичества (ФЗУ) в период первой пятилетки (1928–1932 гг.), ее причин и последствий. **Методология** исследования базируется на анализе малоизвестных и неизвестных архивных источников организации Комзет. **Научная новизна** работы заключается в том, что в украинском юдаистике эта проблема не исследована, несмотря на большое внимание, которое уделяется изучению еврейского образования. **Выводы.** Автор пришел к выводу, что на ФЗУ в СССР возлагалась задача выполнения как экономических, так и политических задач, ведь они должны были готовить не только мастеров и представителей младшего технического персонала, а и сознательных, грамотных, технически подкованных квалифицированных рабочих. Соответственно количество ФЗУ и учащихся в них росло в СССР и УССР из года в год. Самыми быстрыми темпами увеличивалось количество ФЗУ, которые создавались при предприятиях тяжелой промышленности и транспорта. Процесс набора еврейской молодежи в ФЗУ (вербовки) происходил несколько хаотично вследствие объективных и субъективных причин, среди которых – достаточно высокие планы (наряды) на отправку желающих учиться в фабзаучи, навязывание предприятиям учеников, несмотря на материальную неготовность их принять, халатность некоторых работников Укркомзема и фабзаучей. В результате планы, которые ставило советское правительство по привлечению еврейских подростков в фабзаучи, не всегда выполнялись. Некоторые подростки во время поездок в ФЗУ и обучения в них сталкивались с рядом проблем, в частности это невыплата суточных, непредоставление продовольственных карточек, невозможность по состоянию здоровья находиться в других климатических зонах и заниматься тяжелым физическим трудом. В общем, профессионально-техническое образование, в том числе школы ФЗУ, не пользовались большой популярностью среди еврейской молодежи, однако для того, чтобы найти место в советском обществе, трудоустроиться, а также иметь определенные перспективы, многие подростки проходили соответствующее обучение, хотя во второй половине 1930-х гг. их количество существенно уменьшилось.

Ключевые слова: фабрично-заводское ученичество (ФЗУ), евреи, рабочий класс, профессионально-техническое образование, СССР, УССР.

Tatiana Yu. Perga

State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine"
PhD (History), Senior Researcher (Ukraine)

Participation of Jewish Youth in the Schools of Factory Apprenticeship in USSR at the And of the 1920s – at the Beginning of the 1930s

Abstract. *The purpose of the article is to examine the policy of the USSR to attract Jewish youth in the schools of factory apprenticeship (FZU) during the first five-year plan (1928 - 1932), its causes and consequences. The research methodology is based on the analysis of little-known and unknown archival sources of the Komzet organization. Scientific novelty of the work is that this problem has not been studied in Ukrainian Judaism despite wide attention that had been paid to the investigation of Jews education. Conclusions.* *The author concluded that FZU in the USSR was tasked with both economic and political tasks, as they were obliged to educate not only masters and representatives of junior technical staff, but also conscious, literate, technically qualified workers. Accordingly, the number of FZU and students who studied there grew from year to year in the USSR and Ukrainian SSR. The fastest speed of growing demonstrated FZU established in the heavy industry and transport. The process of recruiting Jewish youths to FZU has been somewhat chaotic due to objective and subjective reasons, including high plans to recruit those wishing to study in apprenticeship schools, imposing students on enterprises despite their financial unwillingness to accept them, negligence of some Ukrkomzet employees and representatives of enterprises. As a result, the Soviet government's plans to involve Jewish adolescents to the education in the apprenticeship schools were not always fulfilled. A number of problems were encountered by some teenagers during their trips to these schools and training there, including the non-payment of secondment costs, non-provision of food cards, heavy physical labor, inability to live in other climatic zones for health reasons. It has been proven that technical and vocational education, including FZU schools, has not been very popular among Jewish youth, but in order to find a place in the Soviet society, to find employment and to have certain prospects, many adolescents have finished education, although their number has significantly decreased in the second half of the 1930s.*

Key words: factory apprenticeship (FZU), Jews, working class, vocational education, USSR, Ukrainian SSR, Ukrkomzet.

References:

CDAGHOU – Centralnyj derzhavnyj arkhiv ghromadsjkykh ob'jednanj Ukrajinj. [Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine]. [in Ukrainian].

Ghrynevych, L. (2004). Jevrejske nacionaljno-kulturne vidrodzhennja 1920-kh – 1930-kh rr. v USRR u "prokrustovomu lozhi" bilshovycjkoji ideologhiji [The Jewish national and cultural revival of the 1920s and 1930s in the USSR in the "Procrustean lodge" of Bolshevik ideology]. *Problemy istoriji Ukrajinj: fakty, sudzhennja, poshuky: Mizhvid. zb. nauk. pr.*, 12, 225-233. [in Ukrainian].

Iz Materialov k otchetu pravitelstva SSSR za 1925/26 g. [From Materials to the report of the government of the USSR for 1925/26] URL: <http://istmat.info/node/6180> [in Russian].

Konstantinov, V. (2007). Yevreyskoe nasedenie v XX veke. (Sotsialno-demograficheskiy analiz) [Jewish Population in the Twentieth Century. (Socio-demographic analysis)]. Ierusalim: Izdatelstvo LIRA, 305 p. [in Russian].

Krotik, N.L. (2003). Jevrejsjka osvita v Ukrajinj, Bilorusiji ta Rosijskij Federaciji u 20 -na pochatku 30 rr. XX stolittja: spiljni ta vidminni rysy [The role of Jewish cultural and educational societies in the development of national schooling in Galicia (1923-1939)]. *Pedagoghika i psykhologhija profesijnji osvity*, 3, 181-192. [in Ukrainian].

Kratkiy svod statisticheskikh dannykh o narodnom obrazovanii za pyatiletie 1921 - 1925 gg. [A Brief Set of Statistical Data on Public Education for the Five Years 1921-1925]. URL: http://istmat.info/files/uploads/22102/obrazovanie_1921-25_vyp.1_obzor_21-25_tablicy.pdf [in Russian].

Narodnoe obrazovanie v SSSR po dannym tekushchikh obsledovaniy na 1 yanvarya 1922, 1923 i 1924 gg. i kratkiy svod statisticheskikh dannykh za pyatiletie 1921-1925 gg. [Public education in the USSR according to current surveys as of January 1, 1922, 1923 and 1924 and a brief summary of statistical data for the five years 1921-1925]. URL: <http://istmat.info/node/22102> [in Russian].

Resheniya partii i pravitelstva po khozyaystvennym voprosam. T.I. [Party and government decisions on economic issues] (1967). Moskva: Izd-vo politicheskoy literatury. 250 p. [in Russian].

Saltin, N.M. (2012). Osnovni formy pidgotovky kvalifikovanoji robochoji syly v Ukrajinjskij SSR u 1920-kh – na pochatku 1930-kh rokiv [The main forms of training of skilled labor in the Ukrainian SSR in the 1920s - early 1930s]. *Zbirnyk naukovykh pracj Kharkivskogho nacionalnogho*

.....
pedagogichnogo universytetu imeni Gh. S. Skovorody. Ser.: «Istorija ta gheoghrafija», 45. 113-117. [in Ukrainian].

Sydorenko, N.V. (2019). Rozvytok osvity nacionaljnykh menshyn u pivnichno-skhidnij Ukraini u 20-kh – 30-kh rokakh XX stolittja [Development of education of national minorities in north-eastern Ukraine in the 1920s and 1930s] *Extended abstract of Candidate's thesis*. Sumy. [in Ukrainian].

Yevreyskie podrostki na zavodakh v Nizhnem Novgorode (1931). [Jewish teenagers in factories in Nizhny Novgorod]. *Tribuna evreyskoy obshchestvennosti*, 2, 13. in Russian].

Yevreyskie rabochie na rudnikakh Donbasa (1929). [Jewish workers in the mines of Donbass]. *Tribuna evreyskoy obshchestvennosti*, 6, 9. [in Russian].

Vosproizvodstvo kvalifitsirovannoy rabochey sily [Reproduction of skilled labor]. URL: <http://istmat.info/node/42397> [in Russian].

Zeljman, L. (2014). Osnovni etapy rozvytku profesijno-tekhnichnoji osvity v Ukraini [The main stages of development of vocational education in Ukraine]. *Pedagoghika i psykholohija profesijnoji osvity*, 2, 205-216. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 04.02.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 11.03.2021 р.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 94(477)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-35-87-96>**Василь Менько**

Дрогобицький державний педагогічний університет

старший викладач (Україна)

e-mail: vasulmenko@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9528-547X>**Церковні братства в громадсько-політичному та етноконфесійному житті XVI–XVII ст. у світлі української історіографії**

Анотація. Метою статті є вивчення особливостей висвітлення у працях українських дослідників XIX – початку XXI ст. участі православних церковних братств, що існували на теренах України, в етноконфесійному та громадсько-політичному житті Речі Посполитої, їх діяльності на користь збереження національної та релігійної ідентичності. **Методологію дослідження** склали загальнонаукові принципи історизму, всебічності, системності та ін. У роботі використовувались різноманітні загальнонаукові методи, зокрема, аналізу та синтезу, дедукції та індукції, порівняння, систематизації. Застосовувались спеціально-історичні методи як історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-хронологічний та ін. **Наукова новизна дослідження** полягає у тому, що у цій статті вперше у сучасній вітчизняній науці здійснено спеціальний огляд вітчизняної історіографії участі церковних братств у процесах етноконфесійного та громадсько-політичного життя на українських землях в XVI–XVII ст. **Висновки:** Розглянутий науковий доробок українських та іноземних науковців засвідчує неабиякий інтерес дослідників XIX – початку XXI ст. до проблем участі православних церковних братств, що існували на теренах України, у етноконфесійних процесах та громадсько-політичному житті XVI–XVII ст. Значний вплив на інтерпретації щодо участі братств у різноманітних процесах внутрішньополітичного, національного та релігійного життя Речі Посполитої здійснювали ідейні переконання окремих вчених. Такими, наприклад, були ідеї москвофільства, через призму яких досліджувало історію багато галицьких науковців. Особливо відчутними є впливи політичної кон'юнктури, що нав'язували дослідникам певні історіографічні шаблони. Зокрема, такі підходи слід відзначити у працях істориків, що працювали під тиском радянської тоталітарної системи.

Ключові слова: історіографія, етноконфесійне життя, громадсько-політичні процеси, церковні братства, православ'я, церковна унія, католицтво, Річ Посполита.

Постановка проблеми. Важливим елементом минулого та сучасності українського народу є його участь у релігійному житті. Особливо знаковою є участь у релігійних практиках та церковному житті не лише духовенства, але і якнайширших кіл мирянства. Однією із основних форм організації вірних виступали церковні братства, що у певній формі існують і сьогодні. У деякі періоди історії України ці об'єднання відігравали надзвичайно важливу роль не лише у духовному, але і у національному та громадсько-політичному житті народу. На сьогодні вітчизняна та іноземна історична наука накопичила чималий пласт інформації та різноманітних наукових теорій про різні сфери діяльності церковних братств в Україні. Так, необхідним є аналіз та узагальнення історіографії, присвяченої різним сторонам існування братств, що дозволить прослідкувати стан вивчення цих тем, особливості їх наукового трактування та впливів різноманітних ідейних та політичних віянь. Важливим в історіографічному плані є дослідження особливостей вивчення участі церковних братств в етноконфесійному та громадсько-політичному житті, що часто розглядалися вченими через призму політичної кон'юнктури та культурно-національних шаблонів.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерелами нашого дослідження виступають праці українських, російських та польських істориків XIX – початку XXI ст., у яких зверталася увага на участі церковних братств у процесах громадсько-політичного та етноконфесійного життя у Речі Посполитій в XVI–XVII ст. Це, зокрема, дослідження таких українських вчених як Д.Зубрицького, М. Грушевського чи Я. Ісаєвича. Серед сучасних історіографічних досліджень над станом вивчення історії братств слід виділити праці М.Капралю, що звертався до висвітлення в працях науковців діяльності Львівського Успенського братства[Капраль, 1992]. С. Біла зробила ряд цікавих спостережень щодо вивчення історії церковних братств у працях І. Франка[Біла, 2005]. Низку спостережень над розвитком історіографічних студій, над історією братств здійснила російська дослідниця С. Лукашова[Лукашова, 2006].

Метою статті є вивчення особливостей висвітлення у працях українських дослідників XIX – початку XXI ст. участі православних церковних братств, що існували на теренах України, в етноконфесійному та громадсько-політичному житті Речі Посполитої, їх діяльності на користь збереження національної та релігійної ідентичності.

Виклад основного матеріалу. Однією з визначальних сторін діяльності православних церковних братств на українських землях була їх участь у суспільно-політичних процесах, що розгорталися на теренах Речі Посполитої в XVI–XVIII ст. Саме церковні братства відігравали важливу роль у збереженні та розвитку національної культури та навіть самої української ідентичності. Вони також займали важливу позицію у багатьох процесах релігійного життя, а зокрема, у відстоюванні інтересів православ'я у польсько-литовській державі, де панівною була католицька церква. Особливо гостро проблема участі братств у боротьбі за існування православної церкви постала після запровадження Берестейської церковної унії. Саме на цих важливих для історії братств проблемах зосереджували свою увагу чимало дослідників.

У «Хроніці міста Львова» Д. Зубрицький розкривав факти участі Львівського Успенського братства у подіях, що мали символічний для руського населення міста та для українського народу зміст. Так, у розлогіму викладі історії діяльності та трагічної загибелі Івана Підкови, якого історик зараховував до одних із славетних та «сповнених мужності» козацьких очільників, що самовіддано боролися за християнську віру проти мусульман-турків, він відзначає його поховання після страти саме руським братством у їх церкві [Зубрицький, 2006: 182–183].

Д. Зубрицький також звернув увагу на участь Ставропігійного братства у релігійному конфлікті між католиками та православними, що розгортався у часи Хмельниччини. Історик зазначав, що після невдачі для польської сторони битви під Зборовом король Ян Казимир, щоб відвернути православних від їх можливого приєднання до повстання, затвердив різноманітні права та привілеї львівських русинів, об'єднаних у братство. Однак уже після переможної для коронних військ битви під Берестечком у 1651 р. передав усе рухоме та нерухоме майно братства, а зокрема і друкарню, у власність гостинському хорунжому Станіславові Студзінському. Історик робив наголос на боротьбі членів братства за свої права, що не погодилися із королівським рішенням, і з допомогою хабарів та судової тяганини таки добилися в 1652 р. можливості повернути собі майну [Зубрицький, 2006: 292–293].

Іншою важливою подією, на яку звернув увагу Д. Зубрицький, були спроби втягнути православних Львова до релігійно-богословських диспутів із представниками римо- та греко-католицької церкви у 1694 р. Вчений зазначав, що львівське братство відмовилось від проведення подібних заходів у стінах Успенської церкви. Однак братство таки зазнало удару з боку католиків, які напали на братську школу, побили її студентів та знищили майно. Втім, як наголошував історик, члени братства таки відстояли свої права та домоглися від короля покарання винних [Зубрицький, 2006: 399].

У «Літописі Ставропігійного братства» Д. Зубрицький зосереджував свою увагу на стараннях львівського церковного братства задля збереження вірності православної церкви із сторони руського населення Львова та боротьбі проти наступу католицизму. Історик робив акцент на тезі, що члени братства «з непохитною ревністю» трималися православної віри [Зубрицький, 1926: 27].

Дослідження історії церковних братств, а зокрема Львівського Успенського братства, продовжували аж до перших десятиліть XX ст. й інші вчені, що були прихильниками ідей москвофільства та ґрутувались довкола Ставропігійного інституту. Автором таких досліджень, зокрема, був отець П. Лабенський [Лабенський, 1907: 25-28], який вивчав національно-релігійне життя у львівських передмістях. Йому вдалося дослідити активність церковних братств в окрузі Львова, що сприяло збереженню їх етнічно-руського характеру [Лабенський, 1911].

Приділяли увагу участі братств у культурно-національному та громадсько-політичному житті українського народу також дослідники із Наддніпрянської України. Так до ролі братств у національному та суспільно-політичному розвитку українців звертався П. Куліш. У своїй масштабній праці «Історія возз'єднання Русі» дослідник зосереджувався на чинниках, які б сприяли зближенню українського народу до Московського царства. Одним із них історик бачив діяльність міських православних братств, які, на його думку, зберігали руську православну культуру та народну традицію від зазіхань католицизму та європейських віянь. Саме у такому ракурсі П. Куліш підносив діяльність братств, як чи не єдине справді творче начало у культурно-національному житті міських осередків в Україні під пануванням Речі Посполитої кінця XVI – першої половини XVII ст. [Куліш, 1874: 24].

Український історик, що відстоював погляди російської православної церкви та схилявся до позицій офіційної історіографії Імперії Романових, А. Криловський ставив боротьбу проти «інославної віросповідань», як наріжну, у всій діяльності церковних братств. Вчений робив акценти на ролі релігійного конфлікту у всій історичній долі українського народу. Так, він наголошував: «Ця боротьба червоною ниткою пройшла через усю означену історію. Довкола неї

зосереджуються всі сили православних південно-русів, як моральні, так і матеріальні. В цій боротьбі, в перемозі західно-руського православного народонаселення над іновірством, полягає його головна історична заслуга» [Крыловский, 1904: I]. У змаганні за захист православної віри, храмів та знедоленої через наступ іновірців пастви історик бачив чи не головне завдання, яке і покликала до життя перші братства [Крыловский, 1904: V]. Зокрема, вивчаючи історію Львівського ставропігійного братства, дослідник акцентував на тезі, що завдяки його різносторонній діяльності була здійснена місія «охорони православ'я та руської народності від посягань із сторони католицтва» [Крыловский, 1904: 308]. А. Крыловський розділяв боротьбу братств за православ'я на два її ключові напрямки – юридичне відстоювання прав церкви та релігійну полеміку через літературно-видавничу діяльність [Крыловский, 1904: XVII]. Найбільш активно боротьба братств проти наступу католицтва та польських асиміляційних заходів, як вважав науковець, розвивалась починаючи з часів панування короля Стефана Баторія. Саме у змаганнях із наступом переважаючих сил католицтва та унії було виснажено головні сили Львівського братства. В остаточному рахунку братство зробило вибір на користь збереження хоча б своєї руської ідентичності та перейшло в унію, за що «отримало від папи захист від утисків із боку поляків» [Крыловский, 1904: 134].

Київський історик О. Левицький розробив цілу особливу теорію про взаємозв'язок активізації діяльності братств у громадській та церковній сфері та укладенням церковної унії між католицизмом й православ'ям на теренах Речі Посполитої [Левицький, 1900]. Історик стверджував, що затверджений антиохійським патріархом Йоакима V статут Львівського Успенського братства перетворював його із звичайного об'єднання міщан довкола церкви на всестанову організацію. Ці реформи Львівського братства слугували зразком для перетворень інших церковних братств, що тепер уже позиціонували себе, як виразників «соборноправності» в руській церковній традиції, обстоювали принцип виборності духовенства та контролю над діяльністю архієреїв. Конфлікт братств з єпископами загострився, як вважав вчений, винятково через підтримку останніх єзуїтами, які запропонували «унійний» варіант виходу зі скрутного становища. Таким чином, головною причиною унії, на думку О. Левицького, було протистояння між ієрархами, які прагнули до організаційних засад і порядків латинської церкви, та мирянством, що обстоювало право широкої участі усіх вірян у вирішенні справ церкви [Левицький, 1897].

Діяльністю церковних братств займався відомий український історик церкви, що працював у Росії, К. Харлампович. Багато уваги вчений присвятив просвітницькій роботі братств Київської митрополії, у контексті чого розглядав і різноманітні аспекти ідейних основ функціонування братств. Ставлячи собі за завдання прослідкувати діяльність братств у напрямку захисту православ'я дослідник все ж змалював далекий від такої однозначності образ, де братства часто зосереджувались на справах громадського чи господарського характеру і не заглиблювались у релігійну боротьбу. Однак такі факти історик тлумачив як прояв лише особистих дій окремих членів братств або як результат упередженого опису подій противниками братств [Харлампович, 1898: 381].

У дослідженнях історії української православної церкви та діяльності братств М. Грушевський зазначав, що початковою метою існування цих організацій був догляд над матеріальною стороною функціонування храмів та реалізація різноманітних благодійних завдань. Натомість активність братств у громадсько-політичній та етноконфесійній сфері була уже наслідком погіршення становища православ'я та руських громад у містах Речі Посполитої в останній чверті XVI ст. Саме ж зацікавлення церковними та культурними справами почало розвиватися, як вказував вчений, «під враженням католицького відродження, спорів католиків з протестантами, проєктів унії й гірких прикладів упадку православної церкви, якими кололи очі православних їх противники, голосячи повну нездатність православ'я чи української культури до якогось поступу» [Грушевський, 1905: 509]. Отже, братства, а зокрема Львівське Успенське, піднялися до рівня репрезентантів української православної спільноти та опори національного культурно-релігійного руху. Також братства вступили на шлях рішучої протидії різноманітним впливам польської католицької культури та нововведенням (наприклад, впровадженню Григоріанського календаря). Створення братських шкіл та друкарень історик бачив спробою братств відповідати викликам часу та забезпечити себе відповідною базою у інтелектуальному протистоянні із католицизмом [Грушевський, 1905: 511].

Вчений звертав увагу, що Львівське братство, задля посилення своїх структур у громадській та національно-релігійній роботі, потребувало реформ, які допоміг їм впровадити патріарх Йоаким. Однак значне посилення братств, отримане завдяки здобуттю ставропігії, породило конфлікт міщанських організацій із вищим церковним кліром. Історик зазначав, що завзятість братств у їх змаганні із духовними ієрархами за впливи у церкві часто була недалекоглядною і приводила до негативних наслідків. Так, зокрема, він оцінював боротьбу Львівського Ставропігійного братства проти єпископа Гедеона Балабана та його племінника Ісаї,

.....
адже це «загрожувало явною небезпекою православної церкви та єпархії», а братчики «при всій ревності за благочестя, дали ще раз доказ своєї короткозорості й браку такту» [Грушевський, 1905: 587].

Ф. Срібний у своїх дослідженнях церковних братств робив акценти на їх значній заангажованості у процеси суспільно-політичної боротьби у Речі Посполитій, а зокрема, на їх стараннях щодо захисту економічних, культурних та громадських прав українського населення міст. Вчений вважав, що вирішення саме цього комплексу проблем все ж було першочерговим серед усього спектру інтересів братств. Натомість боротьба довкола суто релігійних питань, а особливо участь у богословських суперечках між католиками та православними, не розглядалась братствами як їх головне завдання. Довкола питання активності церковних братств у релігійній боротьбі Ф. Срібний вступив у полеміку з цілим рядом вчених, а зокрема із російськими істориками та галицькими дослідниками-москвофілами. У своїй рецензії на працю А. Криловського «Львівське Ставропігійне братство» молодий український вчений стверджував, що «не в тім [боротьбі проти католицизму та церковної унії. – В. М.] лежить їх передове значіння в нашій історії». Так, звертаючись до історії Львівського братства, історик зазначав: «Головна роль, яку львівське братство відіграло у нашій історії, була та, що в часах тяжкого гноблення, недопущення православних у Львові до урядів, торгівлі, цехів, давало воно якусь точку опори Львівській Русі. Попередньо з тим в'яжеться й акція в обороні православ'я, але все-таки сходиться вона на другий план» [Срібний, 1907: 190].

Дискусуючи з істориками, що відстоювали тезу про головну спрямованість діяльності церковних братств на боротьбу проти унії та католицизму, Ф. Срібний відзначав про існування цілих періодів в історії братств, коли їх члени не змагались ні з уніатами, ні з католиками, а добивалися передусім «горожанських прав для львівських русинів» [Срібний, 1907: 190]. Підхід братчиків до церковних справ мав, на думку дослідника, реформаційний характер. Говорячи про роль східних патріархів у виробленні стратегії діяльності братств, вчений стверджував, що вони не внесли нічого нового у їх діяльність, а лише визнали «реформаційні змагання самих братчиків» [Срібний: 1907: 176]. Звертаючись до проблеми діяльності братств на ниві збереження релігійних та національних традицій українського міщанства науковець поглянув на неї під іншим ракурсом. Ф. Срібний звернув увагу на процес консолідації руських громад довкола церковних братств, що відбувався завдяки їх активному змаганням за покращення майнового та публічного становища українців у містах. Саме таке піднесення ролі братств у господарсько-майновій та соціально-громадській сфері життя українських міщанських громад стало опорою у вирішенні уже релігійних та національних проблем їх існування на межі XVI – XVII ст. Втім, як зазначав історик, у другій половині XVII ст. роль братств у боротьбі за економічні та суспільні потреби широкого загалу українського міщанства змінюється. Це було пов'язане із встановленням контролю над діяльністю братств із боку заможного купецтва та патриціату. Вони, на думку дослідника, поступово усували вирішення проблем існування ремісників та зубожілих братчиків на дальший план [Срібний, 1907: 76].

Підкреслював роль церковних братств у згуртуванні українського населення також І. Крип'якевич. Він зазначав, що у середовищі братств активно пропагувалася ідея солідарності руського православного населення та його спільної праці на благо церкви та народу. Історик зазначав про важливу роль у діяльності Львівського Успенського братства православної шляхти та братчиків-міщан, що походили з громад з-поза меж міста [Крип'якевич, 1994: 75–77]. Саме зростання солідарності серед членів братств сприяло укріпленню відчуття національної самобутності, що сприяло зміцненню українських громад у їх протидії іноетнічній експансії та утискам.

Оцінював значимість церковних братств для збереження релігійної та національної самобутності українського народу також І. Франко. Вчений наголошував, що братства мали винятково важливе значення у часи занепаду православ'я та національного руху. Саме вони були «опорою православних у їх боротьбі з унією». Однак із поглибленням унійних процесів братства поступово зосереджуються «лише на одній меті – дбати про «благолепіє» обряду, про церковні знадоби, світло, про порядок у церкві і при всяких обходах» [Франко, 1898: 1]. Відтак братства поступово занепадали.

Високо оцінював значимість церковних братств в українському суспільстві К. Зноско [Зноско, 1933]. Розглядаючи їх як церковні організації, він зазначав, що братства набули великого значення у громадсько-політичних відносинах польсько-литовської держави і виступали перед королями як представники усього українського народу. Втім, особлива їх заслуга, як вважав дослідник, полягала у їх рішучій протидії акціям на користь впровадження церковної унії. Історик акцентував на значимості літературних творів, авторами яких були члени церковних братств, у полеміці довкола істин православної віри та унійного процесу. Таку ж важливу роль відігравали й братські друкарні, що поширювали літературу зазначеної тематики і

чим сприяли просвіті широких мас православного населення та забезпечували їх стійкість у вірі [Зноско, 1933: 150].

Редактор «Временника львовского ставропигиона» А. Копистенський на сторінках часопису стверджував про «народний, демократичний» характер братських об'єднань і знищення станових перегородок всередині братства» [Копистенский, 1937: 7]. Історик наголошував на наріжному значенню у історії церковних братств їх активної боротьби за зміцнення віри, пробудження «руської народності» та лояльного відношення братств, а зокрема Львівського Успенського братства, до влади Речі Посполитої. Саме ці чинники були, на думку дослідника, наріжними у визначній ролі братств у їх заходах по збереженню православної віри та національної ідентичності руського населення на теренах Київської митрополії.

До історії участі церковних братств у суспільно-політичних та етноконфесійних процесах зверталася у ряді своїх робіт Н. Полонська-Василенко. Історик зазначала, що «братства рішуче виступили проти патронату, проти польсько-католицької пропаганди, проти національних і релігійних обмежень українців» [Полонська-Василенко, 1972: 383]. Церковні братства стали на вістрі боротьби як за збереження церковної та національної традиції, так і за духовне очищення кліру та вірян. Дослідниця вважала, що у цьому їх повністю підтримали патріархи православної церкви Антіохії та Константинополя, надавши їм надзвичайно широкі права на впровадження реформ, контролю над моральним станом духовенства та навіть відлучати порушників церковної дисципліни від церкви. Така, за словами науковця, «революційна» діяльність братств породила їх конфлікт із ієрархами української православної церкви, що заглибились у мирське життя й не особливо дбали за духовний стан церкви та мирян. Унаслідок цього єпископат, щоб позбутися об'єднаного контролю із боку патріархів та братств, вирішив перейти у підпорядкування Риму [Полонська-Василенко, 1947].

У перше двадцятиліття після війни історична наука на теренах УРСР спеціально не зверталася до проблем історії братств та оцінки їх діяльності. В окремих публікаціях радянських дослідників, де в контексті висвітлення різноманітної історичної чи культурної проблематики згадувався братський рух, відзначалась саме участь цих організацій у «боротьбі з унією та католицизмом» [Історія Львова, 1956: 29-31]. Загалом же тематика історії церкви та різних сторін етноконфесійного життя українського народу оминалася увагою та слугувала здебільшого об'єктом атеїстичної критики.

Вагоме місце у сучасній українській історіографії посідають студії над історією церкви, що здійснюються дослідниками із середовища Української греко-католицької церкви, що працюють або в їх установах, або є представниками духовенства. Помітну частку праць над історією церкви та релігійного життя українського народу становлять праці, написані під впливом ідейних конструкцій УГКЦ. Однією із таких ґрунтовних праць виступають дослідження о. А. Великого «З літопису християнської України», що були написані на еміграції та виходили у світ у 1960-х – 1970-х рр. у Ватикані. У своїй праці дослідник стверджував, що через поступовий перехід давніших опікунів церкви із лав руського боярства «в інший національний, а згодом і церковний табір» вона попала під вплив польсько-литовського патронального права. У відповідь на це опікою церков зайнялися братства, які взяли за «пильнування церковної карності й обичайності в церквах і парафіях». Однак, звертаючись до проблеми оборони братствами етноконфесійної ідентичності пастви та церков, вчений не згадував про загрозу православ'ю із сторони католицизму. Натомість він акцентував на тому, що братства змушені були «обороняти своїх членів перед впливом реформації протестантизму й перед агресією сект» [Великий, 1969: 210]. Саме в наступі протестантизму, а не католицизму, А. Великий бачив причину похвалення у діяльності братств і зростання їх «релігійного духу». І лише з початком «соціального гніту окупантів [поляків – В. М.], вони зайняли оборонну позицію» [Великий, 1969: 210]. Так, в оцінках дослідника, «братства виконують важливу роль для піднесення народу і церкви з упадку за чужої окупації» [Великий, 1969: 211]. Вчений вважав, що як захисники української церкви та національної традиції братства зайняли посередню ланку між українським боярством та козацтвом.

Однак подальшу діяльність братств А. Великий оцінював негативно. Він наголошував на втручанні у життя української церкви антіохійського патріарха Йоакима, що «сподівався з цього – за старою засадою: діли і пануй – для себе щедрих милостей на свої потреби під владою турків», та надав Львівському братству можливість контролювати церковних ієрархів [Великий, 1969: 212]. З цього часу розпочинається деструктивна, на думку А. Великого, діяльність братств, керованих «звичайною людською недосконалістю і пожадливістю», бажанням здобути неправомірну владу. Братства, нав'язуючи духовенству та мирянам свою волю та реформи, призводять до «заколоту і безладу» [Великий, 1969: 212]. Це, як вважав дослідник, і зродило серед церковних ієрархів ідею поєднання із Римом. Підсумовуючи історичну роль братств, А. Великий наголошував: «Пущені на самоплив і на людські прорахунки, братства спалахнули солом'яним вогнем, не принісши українській церковній громаді та Українській Церкві сподіваних

користей. Тож історія перейшла понад головами братчиків й інші сили перейняли здоровий процес в свої руки» [Великий, 1969: 213].

Я. Ісаєвич у своїх дослідженнях історії церковних братств наголошував на їх участі у різних сферах суспільного-політичного та етноконфесійного життя в Україні. Під тиском радянської тоталітарної системи вчений змушений був підкреслювати роль братств у «класовій боротьбі» та «прагненні покінчити із засиллям духівництва в суспільно-політичному та культурному житті» [Ісаєвич, 1966: 70]. Багато уваги історик приділив місіям членів братств щодо захисту прав українських громад перед різноманітними органами влади Речі Посполитої. Зокрема, він описував поїздки представників братств на сейми та на королівський двір. Так, Я. Ісаєвич наголошував на активній участі братств у політичному житті Речі Посполитої із спрямованістю їх дій на захист православних українців від переслідувань. Історик припускав можливість тісних контактів між Львівським Успенським братством та Б. Хмельницьким під час національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. [Ісаєвич, 1966: 114]. Цікаво, що окрім різноманітних заходів Львівського братства щодо захисту громадсько-політичних та етноконфесійних інтересів українців, дослідник наводив чимало фактів і з таких сторінок діяльності різноманітних невеличких братств, як наприклад Красноставського, Сокальського чи Любачевського [Ісаєвич, 1966: 111]. Звертав увагу вчений на боротьбу братств проти поширення церковної унії. Втім, висновки, зроблені дослідником щодо «антикатолицького» та «антиклерикального» характеру діяльності братств, були подиктовані ідеологічним тиском радянської системи.

Чималий внесок у вивчення діяльності братств у громадсько-політичній сфері та у етноконфесійному житті української громади Львова зробив М. Капраль. Особливо слід зазначити те, що дослідником уведено до наукового обігу велику кількість невідомих до того історичних джерел з цієї проблеми [Капраль, 1998: 7–25]. Аналізуючи діяльність Львівського Успенського братства, вчений наголошує, що руська громада Львова використовувала організаційну структуру Успенського братства для представлення перед різними органами влади економічних, правових та культурних інтересів усього українського населення міста. На його думку, саме реорганізація у 1586 р. міського Успенського братства призвела до позитивних змін у правовому та економічному житті української громади не лише Львова, а й усіх українських земель [Капраль, 2002: 151]. Наголошуючи на визначальній ролі Львівського братства в консолідації українського населення та поширенні ідей і впливів українського національно-культурного руху другої половини XVI – першої половини XVII ст., дослідник зазначає, що на передмісті та близьких до міста селях, де впливи братства були значно меншими, асиміляційні процеси більш відчутніші. М. Капраль зазначав, що після прийняття Ставропігійським братством унії у 1708 р. українці Львова так і не змогли повністю зрівнятися у політичних та економічних правах з домінуючим польським елементом [Капраль, 2003: 317].

До аналізу ролі Львівського Успенського братства в обороні української етнокультурної самобутності вдався у своїй розвідці М. Гришук [Гришук, 2010: 298–304]. На думку дослідника, значимість братств у змаганнях за дотримання прав та відстоювання інтересів національно-релігійних українських міських громад поступово посилювалась. Вчений дійшов висновку, що саме участь їх у боротьбі за громадсько-політичні, етнокультурні та станові інтереси українського міщанства сприяли перетворенню братств на новий тип суспільних інституцій.

Висновки. Розглянутий науковий доробок українських та іноземних науковців засвідчує неабиякий інтерес дослідників XIX – початку XXI ст. до проблем участі православних церковних братств, що існували на теренах України, у етноконфесійних процесах та громадсько-політичному житті XVI–XVII ст. Значний вплив на інтерпретації вченими участі братств у різноманітних процесах внутрішньополітичного, національного та релігійного життя Речі Посполитої здійснювали ідейні переконання окремих вчених. Такими, наприклад, були ідеї москвофільства, через призму яких досліджувало історію багато галицьких науковців. Особливо відчутними є впливи політичної кон'юнктури, що нав'язували дослідникам певні історіографічні шаблони. Зокрема, такі підходи слід відзначити у працях істориків, що працювали під тиском радянської тоталітарної системи.

Подяка. Висловлюю щире вдячність членам редакційної колегії журналу за конструктивні консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для проведення досліджень й публікації статті.

Джерела та література:

Біла, С. (2005). Церковні братства Галичини в дослідженнях Івана Франка // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. IX. Дрогобич: Коло, 2005. С. 39–47.

- Гришук, М.** (2010). Роль Львівського Успенського братства у збереженні української культурно-національної самобутності // *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Львів: Львівський музей історії релігії; вид-во «Логос», 2010. Книга I. С. 298–304.
- Грушевський, М. С.** (1907). *Історія України-Руси*. Київ-Львів, 1907. Т. VI. 670 с.
- Зноско, К.** (1933). *Исторический очерк церковной унии, ее происхождения и характер*. Варшава, 1933. С. 150.
- Зубрицький, Д.** (2006). *Хроніка міста Львова*. Львів: Центр Європи, 2006. 602 с.
- Зубрицький, Д.** (1926). *Летопись Львовского Ставропигийского братства*. Львов, 1926. С. 27.
- Ісаєвич, Я.** (1966). *Братства та їх роль в розвитку українського культурного життя XVI–XVIII ст.* Київ: Наукова думка, 1966. 252 с.
- Історія...** (1956). *Історія Львова*: Короткий нарис. Львів, 1956. С. 29–31.
- Капраль, М.** (2009). Знахідки і втрати джерелознавчого дослідження про Львівське братство. Рецензія на: Шустова Ю.Є. Документи Львовського Успенського Ставропигийського братства (1586–1788). Источниковедческое исследование. Москва, 2009. 648 с. // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. XIII. Дрогобич: Коло, 2009. С. 365–371.
- Капраль, М.** (1992). Історіографія Львівського успенського братства // *Україна в минулому*. Київ-Львів, 1992. Вип. 1. С. 54–71.
- Капраль, М.** (2003). *Національні громади Львова XVI–XVII ст. (соціально-правові взаємини)*. Львів, 2003. С. 317.
- Капраль, М.** (1998). Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. (Історико-джерелознавчий огляд) // *Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст.: 36. документів*. Львів, 1998. С. 7–25.
- Капраль, М.** (2002). Українська громада на вулиці Руській Львова в 1550–1585 роках // *Вісник Львівського університету*. Серія історична. Вип. 37. Част. 1. Львів, 2002. С. 145–160.
- Копыстенський, А.** (1937). Патриаршая грамота то первого ст.ст. января 1586 г. и ее значения в истории львовского ставропигиона и Галицкой Руси // *Времинник. Научно-литературные записки львовского ставропигиона за 1936 и 1937 гг.* Львов, 1937. Ч. 2. С. 7.
- Крыловский, А.** (1904). *Львовское ставропигиальное братство*. Киев: Типография Императорского университета Св.Владимира, 1904. 578 с.
- Крип'якевич, І.** (1994). *Львівська Русь в першій половині XVI ст.: Дослідження і матеріали*. Львів, 1994. 394 с.
- Кулиш, П.А.** (1874). *История воссоединения Руси*. Санкт-Петербург : Изд. т-ва «Обществ. Польза», 1874. Т. I. С. 241.
- Лабенский, Ф.** (1907). К истории Львовской епархии в вторую половину XVII в. // *Вестник Народного дома*. Львов, 1907. Февраль. № 2. С. 25–28.
- Лабенский, Ф.** (1911). *Русские церкви и братства на предградиях Львовских. Материалы по истории Львова*. Львов: Ставропигийский институт, 1911. 38 с.
- Левицький, О.** (1900). Внутрішній стан західно-руської церкви в Польсько-Литовській державі в кінці XVI ст. та унія // *Розвідки про церковні відносини на Україні-Русі XVI–XVIII ст.* Львів, 1900. С. 3–162.
- Левицький, О.** (1896). О Брестской церковной унии 1596 г. // *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*. 1896. Кн. 11. С. 36–39;
- Левицький, О.** (1884). Основные черты внутреннего строя западно-русской церкви в 16–17 вв. // *Киевская старина*. 1884, август. С. 627–654;
- Левицький, О.** (1897). Причина, вызвавшая Брестскую унию // *Киевские епархиальные ведомости*. 1897. № 8. С. 408–411
- Лукашова, С.С.** (2006). *Миряне и церковь: религиозные братства киевской митрополии в конце XVI века*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2006. 320 с.
- Полонська-Василенко, Н.** (1972). *Історія України*. Мюнхен: Українське видавництво, 1972. Т. 1. 592 с.
- Полянська-Василенко, Н.** (1947). Братства на Україні // *Минуле і сучасне*. Мюнхен, 1947. 114 с.
- Срібний, Ф.** (1904). Рец. на кн.: Крыловський А. Львовское Ставропигиальное братство. К., 1904 // *ЗНТШ*. 1907. Т. 75. Кн. 1. С. 171–195.
- Франко, І.** (1898). До історії церковних братств на Галицькій Русі // *ЗНТШ*. Т. XXI. 1898. С. 1–5.
- Щурат, В.** (1906). Два письма еп. Інок. Винницького. Причинок до історії западно-руської Церкви XVII в. // *Шематизм всего клира греко-католического епархий соединенных Перемиской, Самборской и Сяноцкой на рок вод рож. Хр. 1907*. Жовква: Вид-во оо. Василіян, 1906. С. XXXVI–XLVIII.
- Kapral, M.** (2008). *Urządnicy miasta Lwowa w XIII–XVIII wieku*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008. 420 s.

Василий Менько

Дрогобычский государственный педагогический университет им. И. Франко
старший преподаватель (Украина)

**Церковные братства в общественно-политической и этноконфессиональной
жизни XVI–XVII вв. в свете украинской историографии**

Аннотация. Целью статьи является изучение особенностей освещения в трудах украинских исследователей XIX – начала XXI века участия православных церковных братств, существовавших на территории Украины, в этноконфессиональной и общественно-политической жизни Речи Посполитой, их деятельности в пользу сохранения национальной и религиозной идентичности. **Методологию исследования** составили общенаучные принципы историзма, всесторонности, системности и др. В работе использовались различные общенаучные методы, в частности, анализа и синтеза, дедукции и индукции, сравнения, систематизации. Применялись специально-исторические методы, как историко-сравнительный, историко-типологический, историко-хронологический и др. **Научная новизна** исследования заключается в том, что в данной статье впервые в современной отечественной науке осуществлен специальный обзор отечественной историографии о истории участия церковных братств в процессах этноконфессионального и общественно-политической жизни на украинских землях в XVI–XVII вв. **Выводы:** Рассмотренные научные работы украинских и зарубежных ученых свидетельствуют о большом интересе исследователей XIX – начала XXI века к проблемам участия православных церковных братств, существовавших на территории Украины, в этноконфессиональных процессах и общественно-политической жизни XVI–XVII вв. Значительное влияние на интерпретации учеными участия братств в различных процессах внутривосточной, национальной и религиозной жизни Речи Посполитой осуществляли идейные убеждения отдельных ученых. Такими, например, были идеи москвофильства, через призму которых исследовали историю много галицких ученых. Особенно ощутимы влияния политической конъюнктуры, которая навязывала исследователям определенные историографические шаблоны. В частности, такие подходы следует отметить в трудах историков, работавших под давлением советской тоталитарной системы.

Ключевые слова: историография, этноконфессиональная жизнь, общественно-политические процессы, церковные братства, православие, церковная уния, католичество, Речь Посполитая.

Vasyl I. Menko

Drohobych State Pedagogical University
Senior Lecturer (Ukraine)

**Church Fraternities in Socio-Political and Ethno-Confessional Life of the XVI-XVII cc.
in the Light of Ukrainian Historiography**

Abstract. The purpose of this article is to investigate features of lightning in the works of Ukrainian researchers of the XIX- at the beginning XXI cc. of participation of Orthodox church fraternities, which existed on the territory of Ukraine, in ethno-confessional and socio-political life of the Commonwealth, their activities for the benefit of preservation of national and religious identity. **Research methodology:** the work is based on general scientific principles of historicism, comprehensiveness, systematic and etc. Various general scientific methods in particular analysis and synthesis, deduction and induction, comparison, systemization were used in the work. Special-historical methods such as historical-comparative, historical-typological, historical-chronological and others were applied. **Scientific novelty of the research** is that the special review of domestic historiography of participation of church fraternities in processes of ethno-confessional and socio-political life on Ukrainian lands during XVI-XVII cc. were carried on in the modern domestic science for the first time. **Conclusions:** The considered scientific achievement of Ukrainian researchers testifies great interest of researches of the XIX- at the beginning XXI cc. to the problems of participation of Orthodox church fraternities, which existed on the territory of Ukraine, in ethno-confessional and socio-political life of the XVI-XVII cc. Significant influence on the interpretation of scientists in various processes of domestic policy, national and religious life of the Commonwealth carried out the ideological beliefs of individual scholars. For example, such were ideas of muscovitism, through the prism of which a lot of Galician researchers investigated history. Especially noticeable are the influences of political conditions that have imposed on researches certain historiographical patterns. In

particular such approaches should be noted in the works of historians who worked under the pressure of the Soviet totalitarian system.

Key words: historiography, ethno-confessional life, socio-political processes, church fraternities, Orthodoxy, the church union, Catholicism, the Commonwealth.

References:

- Bila, S.** (2005). Tserkovni bratstva Halychyny v doslidzhenniakh Ivana Franka [Church fraternities of Galicia in the research of Ivan Franko] // *Drohobycky Krajeznavcyj Zbirnyk - Drohobych local lore collection*. Vol. IX. Drohobych: Kolo, S. 39-47. [in Ukrainian].
- Franko, I.** (1898). Do istoriyi tserkovnykh bratstv na Halytskii Rusy [To the history of church fraternities in Galician Russia] // *ZNTSh*. T. XXI. S.1. [in Ukrainian]
- Hrushevs'kyi, M.S.** (1907). *Istoriya Ukrayiny-Rusy* [History of Ukraine-Russia]. Kyiv-Lviv. T. VI. 670 s. [in Ukrainian]
- Hryshchuk, M.** (2010). Rol Lvivskoho Uspenskoho bratstva u zberezheni ukrainskoi kulturno-natsionalnoi samobutnosti [The role of the Lviv Assumption Brotherhood in preserving the Ukrainian cultural and national identity] // *Istoriia religii v Ukraini: naukovyi shchorichnyk / uporiad.* O.Kyrychuk, M.Omelchuk, I.Orlevych. – L.: Lvivskyi muzei istorii religii; vyd-vo «Lohos», Vol. I. S. 298-304. [in Ukrainian]
- Istoriia...** (1956). *Istoriia Lvova: Korotkyi narys*. [History of Lviv: A short essay] Lviv. S. 29-31. [in Ukrainian]
- Kapral, M.** (2002). Ukrainiska hromada na vulytsi Ruskii Lvova v 1550-1585 rokakh [Ukrainian community on Ruska Street in Lviv in 1550-1585] // *Visnyk Lvivskoho universytetu - Bulletin of Lviv University. Seriya istorichna*. Vol.37. Lviv. S.145-160. [in Ukrainian]
- Kapral, M.** (1992). Istoriohrafia Lvivskoho uspenskoho bratstva [Historiography of the Lviv Assumption Brotherhood] // *Ukraina v mynulomu*. Kyiv-Lviv. Vol.1. S.54-71. [in Ukrainian]
- Kapral, M.** (1998). Chy isnuvalo Lvivske Uspenske bratstvo pered 1586 rokom? [Did the Lviv Assumption Brotherhood exist before 1586?] // *Ukrainske bratstvo i yoho rol v ukrainskomu natsionalnomu vidrodzhenni*. Dopovidi ta povidomlennia naukovo konferentsii, 4-5 kvitnia 1996 roku. Lviv. S.8-12. [in Ukrainian]
- Kapral, M.** (1998). Pryvilei mista Lvova XIV-XVIII st. (Istoryko-dzhereloznavchyi ohliad) [Privileges of the city of Lviv XIV-XVIII centuries. (Historical and source review)] // *Pryvilei mista Lvova XIV-XVIII st.: Zb. dokumentiv*. Lviv. S.7-25. [in Ukrainian]
- Kapral, M.** (2003). *Natsionalni hromady Lvova XVI – XVII st.* (sotsialno-pravovi vzaiemyny). [National communities of Lviv XVI - XVII centuries. (socio-legal relations)] Lviv. S.317. [in Ukrainian]
- Kapral, M.** (2008). *Urzednicy miasta Lwowa w XIII – XVIII wieky*. [Lviv city officials in the 13th - 18th centuries] Toruń. S. 267. [in Poland].
- Kapral, M.** (2009). Znakhidky i vtraty dzhereloznavchoho doslidzhennia pro Lvivske bratstvo. Retsenzii na: Shustova Yu. Dokumenty Lvovskoho Uspenskoho Stavropyhyiskoho bratstva (1586-1788). Ystochnykovedcheskie issledovaniya. Moskva. 648 s., yl. (Rosyia y Khrystyanskyi Vostok. Byblioteka; Vyp. 8). [Finds and losses of source research on the Lviv Brotherhood. Review by: Shustova Yu.E. Documents of the Lviv Assumption Stavropegeic Brotherhood (1586-1788). Source study. Moscow. 648 p., Ill. (Russia and the Christian East. Library; Issue 8)] // *Drohobycky Krajeznavcyj Zbirnyk - Drohobych local lore collection*. Vol. XIII. Drohobych: Kolo. S. 365-371. [in Ukrainian].
- Kharlampovych, K.V.** (1898). *Zapadnorusskiye pravoslavnye shkoly XVI y nachala XVII v., otnosheniye ikh k ynoslavnyam, relyyioznoye obuchenye v nykh y zasluhy ikh v dele zashchyty pravoslavnoi very y tserkvy* [Western Russian Orthodox schools of the 16th and early 17th centuries, their attitude towards the heterodox, religious instruction in them and their merits in protecting the Orthodox faith and the Church] Kazan. S. 381. [in Russian].
- Kopystenskyi, A.** (1937). Patriarshaia hramota to pervoho st.st. yanvaria 1586 h. y ee znacheniya v ystoriy Lvovskoho stavropyhyona y Halytskoi Rusy [Patriarchal diploma of the first Art. January 1586 and its significance in the history of the Lviv stavropegeion and Galician Rus] // *Vremynnyk. Nauchno-literaturnye zapysky Lvovskoho stavropyhyona za 1936 y 1937 hh*. Lvov. Ch. 2. S. 7. [in Russian].
- Krylovskiy, A.** (1904). Lvovskoe stavropyhyalnoe bratstvo. [Lviv stavropegeic brotherhood] Kyev: Tipohrafiya Imperatorskoho unyversyteta Sv.Vladymyra. 578 s. [in Russian].
- Krypiakievych, I.** (1994). *Lvivska Rus v pershii polovyni XVI st.*: Doslidzhennia i materialy. [Lviv Rus in the first half of the XVI century: Research and materials.] S. 74-75. [in Ukrainian].
- Kulysh, P.A.** (1874). *Istoriya vossoedyneniya Rusy*. [The history of the reunification of Russia] SPb. T. I. S. 241. [in Russian].
- Labenskyi, F.** (1907). K ystoriy Lvovskoi eparkhyi v vtoruii polovynu XVII v. [On the history of the Lviv diocese in the second half of the 17th century] // *Vestnyk Narodnoho doma - Bulletin of the People's House*. Lvov. Fevral. № 2. S.25-28. [in Russian].

-
- Labenskyi, F.** (1911). *Russkye tserkvy y bratstva na predhradyakh Lvovskykh. Materyaly po ystoriy hor. Lvova*. [Russian churches and fraternities on the outskirts of Lviv. Materials on the history of the s.Lviv.] Lvov: Stavropyhyiskyi ynstitut. 38 s. [in Russian].
- Levytskyi, O.** (1884). Osnovnye cherty vnutrenneho stroia zapadno-russkoi tserkvy v 16-17 vv. [The main features of the internal structure of the Western Russian church in the 16-17 centuries.] // *Kyevskaia starina - Kiev antiquity*. avhust. S.627-654. [in Russian].
- Levytskyi, O.** (1896). O Brestskoi tserkovnoi unyy 1596 h. [About the Brest Church Union of 1596] // *Chteniya v ystorycheskom obshchestve Nestora Letopystsa*. Kn.11. S.36-39. [in Russian].
- Levytskyi, O.** (1897). Prychyna, vyzvavshaia Brestskuiu unyiu [The reason that caused the Brest Union] // *Kyevskye eparkhialnye vedomosti - Kiev Diocesan Gazette*. № 8. S.408-411. [in Ukrainian].
- Levytskyi, O.** (1900). Vnutrishnii stan zachidno-russkoi tserkvy v Polsko-Lytovskii derzhavi v kintsy XVI st. ta unii [The internal state of the Western church in the Polish-Lithuanian state in the late XVI century. and union] // *Rozvidky pro tserkovni vidnosyny na Ukraini-Rusi XVI-XVIII st.* Lviv. S.3-162. [in Ukrainian].
- Lukashova, S.S.** (2006). *Myriane y tserkov: relyhioznye bratstva kyevskoi mytropolyy v kontse XVI veka*. [Laymen and Churches: Religious Brotherhoods of the Kiev Metropolis at the End of the 16th Century.] Moskva; Instytut slavianovedeniya RAN. [in Russian].
- Polianska-Vasylenko, N.D.** (1947). Bratstva na Ukraini [Brotherhoods in Ukraine] // *Mynule i suchasne*. Miunkhen. [in Ukrainian].
- Polons'ka-Vasylenko, N.** (1972). *Istoriya Ukrayiny*. [History of Ukraine] Myunkhen: Ukrayins'ke vydavnytstvo. T.1. 592 s. [in Ukrainian].
- Shchurat, V.** (1907). Dva pysma ep. Innok. Vynnytskoho. Prychynok do istoriy zapadno-russkoi Tserkvy XVII v. [Two letters to Bishop Innock. Vinnitsky. Causes before the history of the West Russian Church of the 17th century.] // *Shematysm vseho klyra hreko-katolycheskoho eparkhyi soedynennykh Peremyskoy, Samborskoy y Sianotskoy na rok vod rozh.* Khr. Zhovkva: Vyd-vo oo. Vasyliian, 1906. S.XXXVI-XLVIII. [in Ukrainian].
- Sribnyi, F.** (1907). Rets. na kn.: Krylovskiy A. Lvovskoe Stavropyhyalnoe bratstvo. [Rec. on the book: Krylovsky A. Lviv Stavropigial Brotherhood] Kyiv, 1904 // *ZNTSh*. T. 75. Kn. 1. S. 176. [in Ukrainian].
- Znosko, K.** (1933). *Ystorycheskyi ocherk tserkovnoi unyy, ee proyskhozhdeniya y kharakter*. [Historical sketch of the church union, its origin and character.] Varshava. S. 150. [in Russian].
- Zubrytskyi, D.** (2006). *Khronika mista Lvova*. [Chronicle of the city of Lviv] Lviv: Tsentr Yevropy. 602 s. [in Ukrainian].
- Zubrytskyi, D.** (1926). *Letopys Lvovskoho Stavropyhyiskoho bratstva*. [Chronicle of the Lviv Stavropigial Brotherhood] Lvov. S. 27. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 11.01.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 18.02.2021 р.

Ігор ЧаваДрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка
здобувач (Україна)e-mail: ihorchava@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0437-3288>**Повстання 1648 року у інтерпретаціях польських істориків кінця XIX ст. – 1939 р.**

Анотація. *Мета статті* полягає у вивченні особливостей зображення подій першого року національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького у польській історичній науці кінця XIX ст. – 1939 р., а зокрема битв під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, облоги козацько-татарськими військами Львова. *Дослідити різноманітні історичні міфи, стереотипи та оціночні шаблони, що використовувались польськими істориками при змалюванні подій Хмельниччини. Проаналізувати впливи історіографічних концепцій, культурних віянь та політичних ідеологій на зображення історії польсько-козацької війни у 1648 р. Методологія дослідження:* виконання роботи базувалося на таких дослідницьких принципах, як історизму та наукової об'єктивності. Використовувались як загальнонаукові (систематизації, типологізації, ретроспекції), так і низка спеціально-історичних методів (критичного аналізу та синтезу джерельного матеріалу, історико-генетичний, історико-порівняльний та ін.). **Наукова новизна** полягає у тому, що у статті вперше у вітчизняній науці здійснено системний аналіз зображення подій Хмельниччини у 1648 р. в польській історіографії кінця XIX ст. – 1939 р. та проаналізовано впливи політичних ідей на інтерпретації вченими історичного матеріалу. **Висновки.** Історія першого року національно-визвольної війни українців під проводом Б. Хмельницького привертала неабияку увагу польських дослідників та розглядалась як один із наріжних моментів історії Речі Посполитої, а особливо польсько-українських відносин. Через гостроту подій вони обростали різноманітними історичними міфами та часто інтерпретувались крізь призму політичної кон'юнктури та різноманітних ідейних віянь. Так, символічного змісту надавалося битві під Жовтими Водами, яку історики бачили останньою битвою польського народу за володіння причорноморськими степами. Виявлено вплив на інтерпретацію подій польсько-козацької війни концепції «Польщі передмур'я християнства» та ідей міжцивілізаційної боротьби.

Ключові слова: польська історіографія першої половини XX століття, козацтво, Річ Посполита, Б. Хмельницький, битва під Жовтими Водами, битва під Корсунем, битва під Пилявцями, облога Львова.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку історичної науки значна увага приділяється вивченню історіографічних образів минулого певних народів у іноземній історичній нарації. Такий спрямований з іншого ракурсу погляд нерідко вирізняється своєю оригінальністю. Особливо важливими є дослідження історіографічних традицій сусідніх народів, що мають чимало спільних сторінок історії. Особливо вагомим є вивчення присутності в національних історіографіях різноманітних історичних міфів та стереотипів, що впливають на історичну свідомість народів та через призму яких розглядаються їх сусіди. Нерідко вони негативно впливають на взаємини між народами та окремими їх представниками. Такими, зокрема, є й польські та українські історичні наративи, що часто повняються різноманітними міфами та стереотипами у їх баченні сусідів. Вивчення образів минулого у наукових працях польських дослідників дозволить виявити різноманітні історичні міфи та виробити загальноприйнятну історіографічну картину, яка не буде розділяти два такі близькі народи.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельна база цього дослідження складається з праць польських вчених, що працювали у часи від кінця XIX ст. до початку Другої світової війни, у яких відображались події Хмельниччини. Це як дослідження, у яких історики спеціально звертались до змалювання подій середини XVII ст., так і великі синтетичні праці, присвячені періодам всесвітньої історії або минулого Польщі, де проблеми Хмельниччини згадувались лише побіжно при змалюванні більших історичних періодів. Особливо цікавими для нас були твори таких дослідників історії козацтва та подій Хмельниччини як Ф. Равіта-Гавронський, В. Томкевич чи Л. Кубаля. Аналізуючи історіографію проблеми, слід зазначити, що у сучасних українських наукових дослідженнях дедалі більше уваги звертається на вивчення іноземної, зокрема польської, історіографії, присвяченої різним проблемам минулого України. Серед українських вчених вивчали історію козацтва у візіях польських дослідників О. Руда, що є авторкою праці «Українське козацтво в інтерпретаціях польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття» [Руда, 2010]. Автором окремих досліджень по історії козацтва в польській

..... міжвоєнній історіографії є Т. Гриневич [Гриневич, 2019]. Творчість визначного польського історика Л.Кубалі, що у своїх працях вивчав історію Хмельниччини, досліджувала О. Пестрикова [Пестрикова, 2018]. Із-поміж польських дослідників займалися вивченням творчості окремих істориків козаччини – Ф. Равіти-Гавронського – Е.Коко [Коко, 2006], та О.Гурки – З.Ромек [Romek, 1997].

Мета дослідження полягає у вивченні особливостей зображення подій першого року національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького у польській історичній науці кінця XIX ст. – 1939 р., а зокрема битв під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, облоги козацько-татарськими військами Львова. Дослідити різноманітні історичні міфи, стереотипи та оціночні шаблони, що використовувались польськими істориками при змалюванні подій Хмельниччини. Проаналізувати впливи історіографічних концепцій, культурних віянь та політичних ідеологій на зображення історії польсько-козацької війни у 1648 р.

Виклад основного матеріалу. В історичній свідомості поляків 1648 рік пов'язаний із часом стрімких кардинальних перетворень, коли Річ Посполита із регіонального лідера почала скочуватися до становища слабкого, дезорганізованого, часто керованого ззовні, краю. Трагічність цих подій посилювалася їх раптовістю та несподіваністю для сучасників. Для поколінь XIX та XX ст. було очевидним, що саме від 1648 р. розпочалось падіння польсько-литовської держави, що розтягнулось на ледь не півтора століття. Попри окремі яскраві перемоги, як-от тріумф на вимір європейської слави 1683 року у битві під Віднем, уже ніщо не могло відвернути трагедії втрати польським народом його суверенітету. Так, М. Дубецький вважав, що рік початку Хмельниччини став «молотом історичної долі, який був покликаний зруйнувати державну побудову давньої Польщі» [Dubiecki, 1880: 2]. З подібних позицій оцінював значущість цих подій учений, який працював уже в міжвоєнний період – В. Томкевич. Історик наголошував, що «рік 1648 став по-справжньому переломним у історії давньої польської держави – відтоді розпочалося її повільне падіння, що тривало півтора століття» [Tomkiewicz, 1939: 53]. Попри різноманітні обґрунтовані наукові пояснення причин Хмельниччини в уявленні широких мас польського суспільства цей рік таки залишається овіяним лиховісним містичним ореолом, який чудово передав Генрик Сенкевич в своєму романі «Вогнем і мечем», коли «розмаїті знамення в небі й на землі віщували невідомі напасти й надзвичайні події».

Першою з поразок польського війська у 1648 р. була битва під Жовтими Водами. Вона набула в історичних уявленнях поляків важливого символічного змісту як останнє збройне змагання європейського лицарства із дикими азіатськими силами на найвіддаленішій заставі Західної цивілізації. Саме тому Жовтоводська битва зображувалась вирішальним, останнім змаганням польського воїнства за панування над Нижнім Подніпров'ям. Із нею пов'язувався кінець просуванню «польського плуга» на простори Великого Степу. Таку характеристику першої битви національно-визвольної війни дав, зокрема, М. Дубецький. Історик наголошував, що «в степах під Жовтими Водами власною кров'ю лицарі написали рішуче зречення всіх впливів та прав на Дике Поле, на цей шлях до морських хвиль та кримських узбереж» [Dubiecki, 1880: 3]. У польській історичній свідомості ця баталія набула міфологізованих рис місцини величних діянь лицарства Речі Посполитої, що на межі цивілізованого світу і диких просторів зіткнулося з темними варварськими ордами та першими прийняло на себе їхній удар. Саме на цій «ниві крові» згідно з неоромантичними візіями подій героїчні, але малочисельні польські звитяжці полягли в нерівному бою, виконуючи свій обов'язок перед батьківщиною. У художньому змалюванні Г. Сенкевича, яке передавало всі уявлення поляків про ці події і нав'язувало подібне бачення їхнім наступним поколінням, битва була експонована як протистояння шляхетної хоробрості молодого героя Стефана Потоцького підступові та сітям зради, сплетеним Б. Хмельницьким. Так формувался образ юного героя, що гине у самовідданій боротьбі за ідеали, що мало слугувати прикладом для наслідування молодим поколінням поляків.

У праці, присвяченій життю Владислава IV, А. Слівінський звернувся до аналізу подій перших місяців 1648 р. Історик зазначав, що на звістку про початок козацького виступу, король відреагував заборонаю для гетьмана М. Потоцького розпочати придушення повстання. Монарх відразу особисто вирушив на Україну, щоб мирно врегулювати проблему та з надією спрямувати козаків у похід на турецькі володіння. Учений вказував, що у цей час Владислав IV «був єдиною особою, що могла погасити розшалілу пожежу та зупинити найстрашнішу бурю, яка будь-коли вдиралася в Польщу» [Sliwiński, 1925: 213]. Однак такі заходи правителя були зведені нанівець через запізніле прибуття листів із його наказами, коли військові дії уже були у самому розпалі, а польські війська зазнали поразок під Жовтими Водами і Корсунем. Остаточним ударом по можливості припинення війни на самому її початку була несподівана смерть шанованого серед козаків короля.

Важливими в дослідженнях Хмельниччини були звернення вчених до питання про чисельність ворожих армій. Керуючись різноманітними патріотичними мотивами чи історичними міфами, дослідники часто свідомо завищували або занижували кількість військ та втрат, щоб

показати битви в особливому героїчному ракурсі. Тому одна сторона зображувалась хоробрими звитязцями, які протистоять значно переважаючим силам ворога. У такому ж дусі історики часто применшували військові втрати сторони, якій симпатизували, та перебільшували їх у суперника. Згідно з підрахунками Ф. Равіти-Гавронського, коронна армія у битві під Жовтими Водами складалася з 1200 кварцяного війська, 800 драгунів та 7 панцерних або т.зв. козацьких кінних хоругв. Натомість об'єднаного козацько-татарського війська він нараховує до 20 тис [Rawita-Gawroński, 1923: 88]. Т. Корзон згадував серед коронних військ лише 1200 «добірних жовнірів», які рухалися по суші, та 6 тис реєстрових козаків, що пливли по Дніпру [Korzon, 1912: 323]. В. Смоленський подав цифру 6 тис польського війська на чолі із Стефаном Потоцьким, однак не навів жодних даних щодо козацько-татарських сил [Smoleński, 1921: 201]. У баченні А. Яблоновського, військо С. Потоцького було лише «розвідницькою групою» [Jabłonowski, 1912: 252].

В описі битв під Жовтими Водами Ф. Равіта-Гавронський наголошував на вирішальній ролі у всьому зіткненні масового переходу на сторону повстанців різних загонів коронних військ, сформованих із українців. Першими із них були реєстрові козаки, що відразу вдарили по підрозділах Стефана Потоцького із тилу. Відтак на бік Хмельницького почали переходити кінні панцерні хоругви. Це все унеможливило результативну оборону й змусило польське командування вдаватися до переговорів із повстанцями. Дослідник зауважує, що молодому Потоцькому та його людям дозволили вільно відступити, взамін за здачу козакам гармат. Однак це не допомогло і лише залишило польські війська «безборонними» перед діями зрадливого козацького гетьмана, що і не думав відпускати поляків [Rawita-Gawroński, 1923: 88]. Після цього будь-які надії на переможне для коронного війська завершення бою виявилися марними. Захисні шиккування возів їхнього невеличкого табору були розірвані ворожим наступом, а польські воїни або загинули або потрапили в полон до татар.

Більш розгорнутий опис боїв під Жовтими Водами подав варшавський історик Т. Корзон. Учений розповідав, що 16 травня 1648 р. біля «глинистих озер, які називають «Жовтими Водами» юнак Стефан Потоцький зустрівся з татарами Тугай-бея, січовою громадою Хмельницького та реєстровими козаками, що збунтувались, повбивали своїх полковників та вибрали собі за старшого татарина Джелалі (Джеджалія)» [Korzon, 1912: 323]. Першими «зі страху або через зраду втекли драгуни», однак 300 шляхтичів вирішили до кінця оборонятися в таборі з возів і «з незрівнянним героїзмом відбивали напади ворога». Утім, щоб вийти із цієї ситуації, «Хмель вдавсь до зради» і запропонував вільний відступ в обмін на гармати. Отримавши від козаків обітницю, було виконано їхні вимоги, але гетьман несподівано вдарив на поляків, що відступали. В описі цих подій Т. Корзон звинуватив Б. Хмельницького у втраті коронного комісара реєстровців Шембека та зазначав, що він «не пожалів і гетьманського сина», натякаючи на його вбивство [Korzon, 1912: 323]. Інший представник варшавської історичної школи та прихильник ідей «історичного оптимізму» В. Смоленський називав Жовтоводську битву «жахливою поразкою» для польського лицарства, із якої жоден тоді не повернувся додому: частина, на чолі із померлим від ран С. Потоцьким, загинула, а решта – пішла в неволю [Smoleński, 1921: 201].

У діях командування коронних військ В. Томкевич відшукав низку причин їхньої поразки у боях проти козацько-татарських сил. Учений зауважив, що військові загоны, що рухались до Жовтих Вод по суші, значно відставали від реєстрових козаків, що пливли Дніпром. Така відсутність координації розривала зв'язок між обома частинами армії, які навіть не знали, що діється з іншою їх групою. Цим скористався Б. Хмельницький, не допустивши до їх об'єднання і поступово блокуючи загін С. Потоцького та перетягаючи на свою сторону реєстровців, і зрештою, знищуючи коронні війська. Учений покладав частку вини також на коронного гетьмана М. Потоцького, який, навіть довідавшись про зраду реєстрових козаків, не прийшов на допомогу синові, а почав відступати вглиб України, побоюючись поширення повстання на своїх тилах [Tomkiewicz, 1939: 52–53].

Слід звернути увагу, що у своїх дослідженнях польські історики здебільшого розглядали битву під Жовтими Водами та бої під Корсунем 25 травня 1648 р. як єдиний комплекс подій і не розділяючи їх. Головну увагу дослідники зосереджували на проблемі виявлення причин такої несподіваної катастрофи польських військ, що спіткала їх у цих боях. Так, у баченні А. Яблоновського, причиною поразки коронних військ у битві під Корсунем був їх «пригнічений моральний стан», викликаний «нечуваним до того фактом козацько-татарського союзу». На думку історика, також істотно вплинув на долю протистояння перехід реєстрових козаків на бік повстанців. Це все у сумі дало змогу «легко розгромити цвіт польського лицарства, що впав на побойовищі» [Jabłonowski, 1912: 252].

Ф. Конечний покладав частину вини за вибух повномасштабної війни на гетьмана Миколая Потоцького. Учений вважав, що він допоміг різноманітним розпалювачам конфлікту з числа православних попів – таємних агентів на службі Османської імперії – тим, що «самовільно, без королівського наказу, взявся роззброювати козаків» [Konieczny, 1921: 120]. Причину цього дослідник бачив в особистій позиції можновладця, що противився королівським планам боротьби з турками

.....
та завоювання чорноморського побережжя, бажаючи таким чином уникнути збільшення козацького реєстру, внаслідок чого могла зменшитись кількість робочої сили у його власних маєтках. Зачеплені самим Потоцьким козаки розбили його сили під Жовтими Водами. Утім, слід звернути увагу, що, розповідаючи про цю битву, історик наголошував на участі в ній тільки козаків, а згадка про прибуття татар стосувалася лише бою під Корсунем.

Із подібними звинуваченнями в бік М. Потоцького погоджувався і В. Томкевич. Учений зазначав, що до поразки польських сил великою мірою спричинилися недоліки особистості гетьмана та його характеру, основними із яких він називав схильність до зловживання алкоголем та жорстокість. Саме впертий гетьман відмовився виконати королівські накази не вдаватися до збройних дій та взявся силою наводити порядок. Подібно польський командувач відмовився від допомоги місцевих магнатів, щоб не ділити із ними славу переможця. Утім, попри критичні зауваження, В. Томкевич схвально оцінив план М. Потоцького щодо військових дій проти повстанців. Зокрема, серед переваг його стратегічного задуму називав ідею боротьби із козаками у степах, завдяки чому можна було уникнути поширення повстання на терени південних воєводств. Однак цей план був невдало реалізований, і через розділення військ ворогам вдалося частинами розбити ослаблену цим армію Речі Посполитої [Tomkiewicz, 1939: 52–53]. Іншу причину поразки у жовтоводсько-корсунській кампанії В. Томкевич віднаходив у попередньому військовому досвіді М. Потоцького. Історик уважав, що гетьман вдався до цієї ж стратегії, яка принесла йому перемогу над козацьким повстанням 1637 р. Здобута в минулому перемога над повстанцями вселила у польського командира почуття зверхності та легковажності стосовно супротивника. Однак Б. Хмельницький діяв кардинально іншим шляхом, а ніж Павлюк, і цим зруйнував увесь задум Потоцького [Tomkiewicz, 1936: 261].

Із децю іншого боку підходив до оцінок подій І. Хшонщ. Учений, на основі вивчення великого пласту історичних джерел, дійшов висновку, що гетьман М. Потоцький у своїх діях керувався саме інструкціями короля Владислава IV і передовсім вислав до повстанців посланців із пропозиціями їх повного помилування за умови полишення всіх військових приготувань. Самому ж Б. Хмельницькому він обіцяв вирішення на його користь справи суперечки за володіння Суботом [Chrząszcz, 1930: 10]. У подальших збройних діях історик відзначав винятково швидку реакцію Потоцького на початок повстання й активну відповідь на загрози. Причину невдачі польських сил І. Хшонщ бачив у неточних даних розвідки, що не повідомила про козацько-татарський союз, та у зраді реєстрових козаків, які попри присягу перейшли на сторону повстанців [Chrząszcz, 1930: 14].

Серед зацікавлень польських дослідників була проблема переростання локального козацького виступу, яким було повстання Б. Хмельницького навесні 1648 року, у масштабну війну, що охопила всі українські землі та загрожувала перекинутись на етнічні польські та литовські терени. Важливим елементом цієї дослідницької проблеми було вивчення формування та еволюції вимог, за здійснення яких боролися повстанці. Так, А. Яблоновський уважав, що перші вражаючі перемоги цілком не підважили раціональної та виваженої позиції Б. Хмельницького, який улітку 1648 року продовжував відстоювати дуже помірковану програму. Гетьман тоді висловлювався виключно згідно з бажаннями Війська Запорозького, що передбачали лише відміну пунктів Ординації 1638 року про встановлення козацької старшини із представників шляхти та збільшення реєстру до 12 тис, що їм попередньо обіцяв сам король Владислав IV [Jabłonowski, 1912: 253]. Усі інші рішення він віддавав на волю прихильного до козаків монарха. Однак ці плани зруйнувала смерть польського короля, а уряд Речі Посполитої сам ніяк не зміг удатися до будь-яких раціональних ініціатив.

Ф. Равіта-Гавронський, що ставився з неприхованою антипатією до будь-яких українських визвольних рухів, робив наголос на існуванні великої змови серед населення України. На його думку, початок повстання Б. Хмельницького був лише приводом до загального вибуху ненависті та бажання грабувати, що жевріло в помислах українців. Він наголошував, що «усюди поміж темного селянства панувало бажання нестримного руйнування. Ніхто нікого не питав, що і як буде будувати на руїнах. Сваюля, що вибилась із риз, не думала про завтра. Був кращим той, хто приласкав у собі найгірші інстинкти» [Rawita-Gawroński, 1914: 37]. Звістки про перемоги козаків у перших битвах відразу вивільнили всю, сповнену хаосу, силу соціальної ненависті до всього, що було трохи вищим своєю культурою, заможнішим та успішнішим, що підносилось понад рівень української черні. Гавронський, звертаючись до образних категорій, наголошував, що серед заграв повстання «ідея руйнування та зради йшла попереду козацьких військ наче криваве гасло» та вже торувала шлях для знищення усієї польської цивілізації в Україні [Rawita-Gawroński, 1914: 37].

У баченні Ф. Конечного Б. Хмельницький навіть після здобутих перемог лише погрозами міг залучити більшу кількість українського населення у шереди своїх військ. На переконання дослідника, «татари оголосили, що кожен православний, який не стане під стяг Хмельницького, буде ними забраний у неволю, і лише завдяки такому терору його сили змогли швидко вирости до 100 тис. чол.» [Konieczny, 1921: 138]. Історик також намагався пояснити дії козацьких очільників у

їхніх планах походу на захід особливостями стратегії повстанських армій. Він уважав, що таке величезне, але безладне і спрагле наживи військо можна прогнати лише через пограбування чимраз нових територій. Тому повстанці не могли довго затримуватись на одному місці, адже мусили перебувати в постійному русі задля пошуку здобичі. До питання татарських погрозов полонення українського населення, яке не приєдналося до повстання, звертався у своїх дослідженнях В. Собеський. Однак вчений пов'язував їх із політикою султанського двору в Стамбулі й вважав, що такі ідеї були сформовані саме турками та Константинопольським патріархатом. Таким чином, наголошував учений, Порто хотіла змусити всіх православних в Україні стати на шлях релігійної війни проти католиків [Sobieski, 1938: 227].

М. Бобжинський дещо з іншої позиції підходив у дослідженні розростання повстання та охоплення ним великих територій України. Науковець бачив причину поширення повстанського руху на щораз нові групи населення в його соціальній основі та ідеях, які були близькі широким масам. На думку історика, козацтво, яке становило інтегральну частину населення України, стало виразником його поглядів та устремлінь. «Козаки розбудили почуття свободи серед сільського населення південних воєводств, скерували його проти їхніх же польських та руських панів, використали стихію його соціальної неприязні та нав'язали себе за керманичів» [Bobrzyński, 1927: 174]. Це все посприяло поширенню соціальної боротьби з далеких прикордонних теренів углиб держави, у землі, багатство яких становило підвалини могутності правлячих у Речі Посполитій магнатів та шляхти.

Цілком інакше підходив до оцінок конфлікту в Україні О. Гурка. Його учений вважав громадянською війною, викликаною засиллям магнатів та беззаконням, що панувало у суспільно-політичних відносинах Речі Посполитої. На підтвердження цього історик наводив факти масового приєднання шляхти, що мешкала в Україні, до повстання. У своїх спостереженнях науковець спирався на дослідження списків козацького реєстру, проведені українським істориком В. Липинським. На основі цього історик стверджував про присутність серед повстанців «тисяч шляхтичів із провідних польських родин, не лише грецької віри чи з дисидентів, але і римської, незрідка навіть членів сенаторських родів» [Górka, 1934: 5].

Важливими для польських істориків були питання щодо можливості зупинити повстання до моменту його переростання у масштабну війну та рівня дієвості переговорів між владою і козацтвом задля мирного врегулювання конфлікту. Так, Ф. Равіта-Гавронський критично ставився до ідей урегулювання конфлікту через переговори та підписання договору із повстанцями, які у цей час підтримував канцлер Єжи Оссолінський та його прибічники. Такі ініціативи історик називав спробами «приласкати потвору», які могли закінчитися для польської сторони лише фатально. Одним із творців цієї шкідливої для Речі Посполитої політики дослідник уважав воєводу Адама Кисіля, якого характеризував як «людину нерішучу, ненадійну, нечітку, що бажала прислужитися обом сторонам» [Rawita-Gawronski, 1914: 29].

Подібні оцінки результативності переговорів між владою та повстанцями висловлював О. Халецький. Попри прихильність до ідей федералізму та мирного єднання народів, що населяли простори між Балтійським та Чорним морями, історик уважав, що дійти до консенсусу й нового поєднання між Річчю Посполитою та козацтвом у цей час було неможливо. Такі свої погляди О. Халецький пояснював, вказуючи на розмах бажань повстанців, які відчули смак перемог і не погоджувалися на обмежені пропозиції польської сторони. Іншим чинником, що, на думку вченого, унеможлилював примирення, був рівень ненависті між сторонами та виявлена ними брутальність [Halecki, 1992: 147].

Критично підійшов до оцінок діяльності польської сторони В. Конопчинський. Історик уважав, що у роздмухуванні війни велика частка вини лежала на «партії війни» з-посеред можновладців, що не бажали йти на компроміс із повстанцями і вміли розмовляти лише з позиції сили. Провідником цього угруповання був князь Єремія Вишневецький, який зібрав довкола себе значну частину шляхти, що вирізнялася своєю непримиренністю. Саме український магнат звів нанівець різноманітні мирні ініціативи королівської канцелярії своїми жорстокими каральними акціями, якими сподівався пацифікувати повстанський рух у власних маєтках. Так була зруйнована можливість припинення конфлікту у час, коли взаємна згода ще була можлива. Пунктами примирення, на думку історика, могли стати доволі помірковані вимоги козацької сторони – самоуправління на теренах на південь від Білої Церкви, збільшення козацького реєстру до 12 тис та повернення православним відібраних у них церков та маєтностей. Це зі свого боку відповідало і задумам короля Владислава IV щодо поступок козацтву [Konopczyński, 1936: 4–5]. Однак усі ці ініціативи покійного монарха та продовжувача його лінії канцлера Є. Оссолінського наштотувалися на звинувачення у зраді, що їх висунула войовнича шляхта.

Із більшою дозою критики, до войовничих настроїв серед шляхти ставився В. Смоленський. Учений вважав, що до прибічників князя Яреми належали автори сеймової конституції 1638 року, які вже тоді показали себе непримиренними ворогами козацтва, яке хотіли перетворити у своїх селян-кріпаків або повністю винищити [Smoleński, 1921: 202]. Історик також наголошував, що

.....
переговори між повстанцями та владою були зірвані через самовільні дії Є. Вишневецького, який на чолі власних надвірних військ розпочав наступ проти повстанців.

Із дещо відмінними поглядами виступав В. Томкевич. Історик вважав, що головну роль у цей час відігравала партія мирного розв'язання конфлікту на чолі з керуючим тоді державою канцлером Є. Оссолінським, що задумав використати ситуацію, що склалася, для реалізації грандіозних антиосманських задумів померлого Владислава IV. Політик планував через мирні домовленості спрямувати величезні козацькі сили для походу проти турків і татар, а також залучити до цієї війни Москву [Tomkiewicz, 1939: 56]. Оссолінський не бажав, щоб командування об'єднаними силами потрапило в руки амбітних князів Вишневецьких чи Радзивілів. Саме тому влітку 1648 року «армію мобілізувати почали лише заради постраху», не плануючи вдаватися до радикальних збройних рішень у козацько-польському конфлікті. Утім уже на початковому етапі кампанії, як звертав увагу історик, виникли гострі суперечності за лідерство у військах між призначеними сеймом командирами та князем Вишневецьким, кожен із яких окремо збирав прихильні до себе полки. У зриві мирних ініціатив В. Томкевич звинувачував Б. Хмельницького, який, на його думку, лише затягував переговорами час для завершення мобілізації власних військ та отримання допомоги із Криму.

Для польської історичної пам'яті битва під Пилявцями стала символом та квінтесенцією усіх вад шляхетського суспільства І Речі Посполитої, що тягнуть за собою катастрофи національного масштабу. Удаючись до демонстрації ганебних наслідків станової свідомості та поведінки шляхти, польські дослідники, втім, уникали визнання талантів Б. Хмельницького, що здобув цю перемогу завдяки військовій хитрості. У їхньому викладі, Пилявецький розгром був результатом виключно психічного та морального стану вищих верств польського суспільства. Здебільшого на прикладі Пилявців описували егоїзм різноманітних посадовців та політичних фракцій і наголошували на потребі міцної вождівської влади. Особливо такі тенденції проявлялись у часи ІІ Речі Посполитої, коли частина науковців стала речниками ідей авторитарного режиму маршала Ю. Пілсудського.

Згідно з поглядами М. Бобжинського, Пилявецька кампанія коронних військ була карним походом у відповідь на поразки весни 1648 року. Рішення про такі заходи прийняте шляхтою на сеймі під враженням від звістки про розгром коронних військ гетьмана М. Потоцького. Однак увесь організаційний бік таких заходів був похований звичною для тогочасного польського суспільства шляхетською анархією. Науковець у дусі ідей «історичного песимізму» зазначав, що саме сеймове рішення про скликання посполитого рушення та верховне керівництво сеймом над армією у час безкоролів'я «внесло у його шереги парламентарну анархію та сеймикування», цілковито розладнавши військову дисципліну [Bobrzyński, 1927: 173]. Нездатні до адекватних рішень аристократи поставили на чолі армії аж трьох бездарних регіментарів та 26 комісарів. Саме відсутність єдиного командування, безлад у величезному війську, що не здатне було до швидких маневрів, та пихатість шляхти історик бачив головними причинами ганебної втечі польських вояків [Bobrzyński, 1927: 214].

Подібні погляди щодо битви під Пилявцями висловлював А. Яблоновський. Історик вважав, що Б. Хмельницький повів свої війська на терени Західної України, щоб поставити перед ними конкретну бойову ціль і не допустити до розладу дисципліни у їхніх шерегах. До таких дій гетьмана підштовхувала відсутність прогресу в переговорах із польським урядом, який не здатен був прийняти якесь рішення щодо козацьких вимог, унаслідок чого повстанці втратили бажання продовжувати такі перемовини. З іншого боку, козацтво своїми рішучими діями виказувало готовність відстоювати на виборах короля кандидатуру найбільш привабливого для них королевича Яна Казимира. Утім, влада Речі Посполитої не бажала чекати аж до завершення елекційного сейму і вирішила придушити повстання, виславши численне військо, якого цілком мало вистачити для реалізації дорученого їм завдання. Однак усі ці заходи занапастило призначення невідповідних командирів. Серед них особливої критики вченого зазнала особа князя Домініка Заславського. Саме вожді армії та великі пани, як звертав увагу науковець, першими кинулись втікати лише через чутку, що до повстанців прибуло підкріплення татарської орди. Вони ж потягнули за собою до втечі й решту війська [Jabłonowski, 1912: 253]. Ця поразка, як наголошував дослідник, віддала на розграбування натовпам покозаченого простолюду ціле Поділля та Волинь.

В оцінках Ф. Равіти-Гавронського пилявецька перемога «була для самих козаків незрозуміла», адже польське військо саме розбіглося. Однак в описі цього зіткнення вчений подає деякі тактичні подробиці та факти з перебігу боїв. Так, він відзначив надмірні розміри закладеного коронними військами табору, що ускладнювало його оборону за недостатньої кількості жовнірів. У зображенні битви дослідник звертав увагу на удар козацьких військ у центр польського табору та дії татар на його флангах. На такі рішучі зачіпні дії польські командири відповіли рішенням про відступ. Саме в цьому історик бачив причину катастрофи. Слушні поради комісара Остророга про відступ з використанням оборонного шикування з возів не було взяте до уваги і проведено швидке виведення воїнів лише кінно, що, як і передбачав цей командувач, перетворилося на панічну втечу [Rawita-Gawroński, 1914: 45].

В. Чермак всеціло пояснював поразку коронних військ у битві під Пилявцями перевагами козацької армії. Він наголошував на факті, що «козаки становили військовий матеріал першого ґатунку, чудово пристосований та здібний до пішої служби» [Czermak, 1901: 219]. Саме вони задовольняли всі потреби польського війська у пішому контингенті у попередніх війнах, і їх нестача суттєво підкосила боєздатність армії Речі Посполитої. У битві під Пилявцями «виявилась уся перевага цих неотесаних, але хоробрих піхотинців над польською кавалерією». На полі битви «не стояв якийсь натовп безладного селянства проти полків польського лицарства, але навпаки – по один бік воювала нерегулярна, але чисельна і досконало пристосована до застосування вогнепальної зброї піхота, а по інший – здебільшого натовп шляхти на конях, відвиклий від військової служби і здатний лише до фехтування на холодній зброї» [Czermak, 1901: 219]. У цих боях учений бачив закономірну перевагу застосування мушкетів проти безсилля щодо них шабель.

Пилявецьку військову кампанію В. Смоленський убачав наслідком суперечливої політики польських посадовців та магнатів. Учений зазначав, що польська партія миру на чолі з Є. Оссолінським вислала для переговорів із Б. Хмельницьким православного брацлавського воеводу А. Киселя, одночасно сейм вирішив продовжувати війну аж до моменту укладення договору. Утім основна вина у зруйнуванні переговорів, на думку історика, належала князю Яремі Вишневецькому, що самовільно розпочав переслідування козаків. У відповідь на це Хмельницький удався до збройних дій та заклав укріплений табір під Пилявцями, який пихата шляхта називала «пилявецьким курником» і погрожувала закидати шапками. Утім, польське військо, що взялось за облогу і якого загалом В. Смоленський налічив разом із обозною челяддю 200 тис, «розбіглося на відголос криків «алла!» і звуки гарматних пострілів». Зазначаючи про цілком невеликі втрати в 300 чол., все ж дослідник називав цю битву «пилявецьким погромом» [Smoleński, 1921: 203].

У недовісті польських військ, що не бажали вступати у вирішальний бій із повстанцями, В. Томкевич звинувачував їхніх очільників, які, на його думку, заздрили Є. Вишневецькому і не хотіли в разі перемоги допустити, щоб заслуга в цьому дісталася князеві [Tomkiewicz, 1933: 244]. Історик також наводив цікаві дані про рішення ради командирів ще під час бою 23 вересня 1648 р. здійснити наступної ночі відступ до Старокостянтинова. Звістка про це збурила у польському війську неспокій і призвела до перших дезертирств польської шляхти. Отже, згідно з описами В. Томкевича, втеча польської армії вночі з 23 на 24 вересня була закономірним наслідком важкого становища королівських військ, а не спонтанного вибуху паніки [Tomkiewicz, 1933: 246]. Результат битви під Пилявцями В. Томкевич називав «однією із найганебніших поразок в історії польської зброї», адже без єдиного командира польські вояки «билися хто хотів і як хотів», а на звістку про прибуття татар усі втекли без бою. Історик заявляв, що таке становище польської армії зумовлене самими цілями, які перед нею ставили верховні очільники у Варшаві із середовища «партії миру» на чолі з Є. Оссолінським [Tomkiewicz, 1939: 57]. Вони, на його думку, взагалі не планували, щоб армія, яка мала слугувати лише цілям погрози повстанцям, вступала у якесь важливе збройне зіткнення.

Із тактичного боку аналізував битву під Пилявцями М. Кукель. Учений зазначав, що причиною поразки польських сил був їх організаційний та моральний стан. Армію Речі Посполитої у цьому зіткненні він називав «імпровізованою», адже була складена з різноманітних, незлагоджених між собою елементів. З іншого боку, дослідник вказував на «безсилість кавалерії проти мас козацької піхоти, підтриманої незліченними роями легкої татарської кінноти». Битву історик називав «катастрофою матеріальною і моральною, коли пропав доробок недавно згаслого короля Владислава IV» [Kukiel, 1929: 98].

Із певним сарказмом поставився до подій битви під Пилявцями В. Конопчинський та, вдавшись до гри слів і звуків, назвав її «плюгавецькою ганьбою». Історик вказував, що в цьому зіткненні «майже без бою 34 тис. найкращого лицарства розбіглося, залишивши «хамам» на здобич гармати, провіант та безцінні скарби» [Konopczyński, 1921: 5]. Для іншого представника табору націонал-демократів В. Собеського події пилявецької кампанії стали справжнім символом деградації суспільно-політичного ладу Речі Посполитої, де панівна, сповнена анархії, шляхта не виконала свій головний обов'язок із захисту вітчизни й ганебно втекла з поля битви, залишивши державу на межі загибелі. Налаштований скептично до шляхти історик порівнював її із міщанами Львова, що в найскладнішій ситуації таки стали зі зброєю в руках на шляху ворожого наступу та оборонили рідний край [Sobieski, 1938: 227].

Цікаві факти про події боїв під Пилявцями навів О. Гурка. Учений зазначав, що чи не найгероїчніше в битві повів себе критикований багатьма польськими дослідниками А. Кисіль. Саме він на чолі з власним військовим підрозділом першим атакував війська Хмельницького, займав найнебезпечнішу ділянку поля битви і відступив із нього аж під ранок, «коли, наче за його плечима, всі на кшталт героїв «Вогнем і мечем» ще вночі найганебніше втекти». Отож А. Кисіль «із честю вийшов із пилявецької ганьби» [Górka, 1934: 13]. Іншим героєм битви О. Гурка називав Кшиштофа Арцішевського «котрий не лише з-під Пилявців спокійно відійшов, але ще хитрощами вчинив так, що козаки кілька годин не підходили до цілком покинутого табору і скарбів» [Górka, 1934: 15].

Одним із найбільш знакових польських діячів у перші роки Хмельниччини вважався князь Єремія Вишневецький. Для багатьох сучасників та нащадків його постать була втіленням ледь не ідеального представника шляхетського «сарматського народу» з цілим набором їхніх ментальних рис. Цей часто ідеалізований образ князя використовували і польські митці та науковці наприкінці XIX та першій половині XX ст. як виховний ідеал для молодих поколінь поляків. Особливо вагомим було зображення Вишневецького у романі Г. Сенкевича «Вогнем і мечем», що стало ледь не еталоном навіть для наукових досліджень його постаті. Однак історичні факти подій, пов'язаних із діяльністю магната, були далекими від однозначних позитивних образів та часто ставили перед істориками завдання виправдання польського національного героя задля підтримання патріотичних традицій. Такими суперечливими були вчинки Єремії Вишневецького в останні місяці 1648 року. Найважливішим питанням, що повстало перед дослідниками біографії князя, був його відступ, а *de facto* втеча, зі Львова з усіма військами та зібраними львів'янами грошима, після його урочистих обіцянок обороняти місто, та повторення такої поведінки князя вже в Замості.

Створюючи з князя Єремії Вишневецького легендарний образ героя-оборонця вітчизни, Л. Кубаля прямо наголошував, що не треба вірити свідченням історичних джерел про дії магната щодо Львова і його мешканців – «цей вчинок Вишневецького був би гідний осуду, якби ми хотіли вірити тогочасним реляціям, що він залишив місто зі всіх сторін оголене й до оборони цілком невідготовлене» [Kubala, 1901: 90]. Натомість історик сконструював апологію князя Яреми, подаючи його дії, як рішучу та єдину раціональну відповідь великого стратега та вождя народу на загрози, що існують. Він наголошує, що, попри усі взяті на себе зобов'язання, князь не міг залишати військо у Львові, де б воно потрапило в оточення, і мусив виконати «місію оборони цілої держави, створити нову армію та повести за собою всю шляхту» [Kubala, 1901: 91]. Ф. Равіта-Гавронський, підтримуючи створення в особі Є. Вишневецького образу ідеального героя та батька народу, намагався уникнути висвітлення фактів, що компрометували князя. Так, він зазначив, що український магнат очолив оборону Львова, але не розповів про подальше полишення ним міста напризволяще [Rawita-Gawroński, 1914: 46].

Діяльність Є. Вишневецького у Львові описував у піднесених формах також В. Томкевич. Учений наголошував, що «перехід командування до Вишневецького приніс спасенні результати», адже завдяки цьому зникли всі суперечки, у війську запанувала дисципліна, а міщани на заклик князя присвятили себе праці на благо оборони. При таких описах історик доходив висновку, що все це свідчить про великі здібності князя і «з цілковитою певністю можна стверджувати, що ніхто інший у таких умовах та в такий короткий час не зміг би зібрати такі великі кошти і з деморалізованих поразкою створити кількатисячне збройне військо» [Tomkiewicz, 1933: 252]. Описуючи потаємну втечу князя Яреми з військом та грошима, В. Томкевич зазначав, що цей вчинок був виявом невдячності щодо львів'ян, однак «тут йшлося про щось більше, ніж одне місто». Учений уважав, що Львів має низьку обороноздатність і тому там, на його думку, не можна було залишати війська, які мали стояти на сторожі теренів у глибині Польщі. Утім, уже далі історик описував необхідність такої оборони у фортеці Замостя, яка знову ж при наближенні козаків була залишена князем. Такі вчинки дослідник називав «єдино можливим виходом» і наголошував, що «верховний вождь, який поклав на свої плечі оборону цілого краю, не міг інакше вчинити» [Tomkiewicz, 1933: 256].

У творах Ф. Равіти-Гавронського саме Вишневецький згаданий серед головних командувачів обороною Замостя і наголошено, що він «хоробро захищав» місто. Водночас, в описах українських сил дослідник презирливо писав, що «Хмельницький напоював козаків горілкою і до штурмів заохочував», із яких усі завершувались значними їх втратами, через що гетьман «погрожував, пінився зі злості, Господа Бога закликав» [Rawita-Gawroński, 1914: 47]. Відхід козацьких армій із-під фортеці вчений пояснював отриманим від польської сторони викупом або наближенням зими, що змушувала повстанців перебувати «в насторожі перед відрізанням від гнізда козаччини» [Rawita-Gawroński, 1914: 48].

Описуючи вихід Вишневецького із Замостя, В. Томкевич пояснював його бажанням князя діяти разом із загонами кавалерії задля здійснення набігів на козаків та, щоб «заслонити дорогу на Варшаву». Однак учений відразу ж подавав факти, що «ця кавалерія, яка налічувала лише 4000 коней, була тільки жменькою проти полчищ Хмельницького, не можна ж було навіть думати про здійснення диверсій під Замостя, адже їх заледве вистачало, щоб протистояти окремим ватагам, що грабували Люблінське воєводство» [Tomkiewicz, 1933: 258].

Утім, слід звернути увагу, що серед різних поколінь польських істориків з'являлися голоси гострого осуду діяльності Яреми Вишневецького за такі дії. Так, відомий львівський історик XIX ст. К. Шайноха у своїй праці «Два роки з нашої історії» називав відступ князя зі Львова «сороміцьким вчинком». Критичний щодо шляхетської анархії та олігархічного правління магнатів М. Бобжинський у своїх творах навіть не згадував про якусь участь князя Є. Вишневецького в обороні Львова. Захист міста перед козацько-татарським наступом він уважав заслугою львівських

міщан [Bobrzyński, 1927: 214]. Саме в них учений бачив найбільш життєздатний суспільний елемент польського народу й намагався це продемонструвати на історичних фактах.

Особливо гостро критикував учинки князя Яреми у подіях довкола оборони Львова О. Гурка у своїх працях 1930-х років. Вступаючи в гостру полеміку з давнішою, сповненою патріотичних міфологізованих образів, історіографією, яку вчений називав «Кубалівсько-Корзонівською», він оцінював діяльність Вишневецького як не лише шкідливу, але і злочинну. Акцент дослідник зробив на факті крадіжки князем усіх зібраних львів'янами коштів на оборону міста, за що міщани мали судовий процес ще із його нащадками. Не менш гостро О. Гурка оцінював втечу Вишневецького від виконання обов'язку, який він мав як воєвода Галичини та сам його урочисто на себе поклав. У можливому здобутті Львова повстанцями історик бачив перспективу для трагедії цілого польського народу, який міг бути відкинутим далеко на захід, якщо б козаки зробили своїм центром столицю Галичини, а не Чигирин [Górka, 1934: 24].

Т. Корзон уважав, що Б. Хмельницький не зміг захопити Львів та Замостя через відсутність у нього відповідних талантів полководця. Він вказував, що саме безпорадність гетьмана стала причиною відступу козацьких військ наприкінці 1648 р., яка була замаскована повстанським очільником під удавану покору наказам новообраного короля Яна Казимира [Korzon, 1912: 325].

Важливі спостереження щодо ролі Б. Хмельницького та козацтва у виборі нового польського короля в 1648 р. висвітлив Л. Кубаля. Учений наголошував, що новообраний монарх Ян Казимир був цілковито переконаний, що завдячує корону лише козацькому гетьману, який наполегливо відстоював його кандидатуру та погрожував походом на Варшаву. Правитель Речі Посполитої також вірив, що з його допомогою буде наведено лад в Україні, зміцнено королівську владу в державі і здійснено грандіозні задуми його брата Владислава IV щодо війни з Туреччиною. Такі свої переконання, на думку історика, король зберігав протягом багатьох наступних років, попри всі невдачі у взаєминах між двома лідерами [Kubala, 1910: 17].

У баченні А. Шельонговського сам факт обрання королем Яна Казимира був зумовлений тим, що його як представника «партії миру» підтримував Б. Хмельницький. Повстанці бачили в ньому продовжувача курсу попереднього короля на згоду з козацтвом та їх спільної з поляками участі в антиосманській коаліції. Перші місяці правління Яна Казимира свідчили про налагодження такого консенсусу між войовничими сторонами, адже польська сторона подавала сигнали щодо різноманітних можливих поступок зі свого боку, натомість Б. Хмельницький на звернення монарха відвів війська з Польщі вглиб України. Між сторонами розпочато мирні переговори [Szelągowski, 1936: 52].

Дещо з іншого ракурсу підійшов до питання відступу козацько-татарських військ із-під Замостя В. Томкевич. Історик уважав, що насправді Б. Хмельницький не мав планів продовжувати похід углиб етнічних польських земель і лише спритно погрожував владі такою можливістю. Головною метою козацького очільника, як зазначав учений, було «офіційне визнання королем вчиненого перевороту, повернення давніх козацьких привілеїв та надання йому особисто титулу гетьмана, який би підніс його авторитет в очах мас» [Tomkiewicz, 1939: 57]. Отримавши від влади офіційні запевнення у цьому, Б. Хмельницький повернув війська на схід.

З позицій Ф. Конечного, що бачив національно-визвольну війну формою турецьких антипольських інтриг, відступ козацько-татарських військ від Замостя був частиною стратегічних дій Порти. Дослідник вказував, що під час переговорів із представниками Речі Посполитої Б. Хмельницький висловлював лише вимоги, «що відповідали укладеній у Бахчисараї програмі» [Konieczny, 1921: 121]. Головним з її пунктів він уважав вимогу скасування Берестейської церковної унії. Такі погляди вченого були подиктовані переконанням, що все православ'я на теренах України було повністю підконтрольне султану через його вплив на Константинопольського патріарха. Саме тому всі релігійні конфлікти між «грецькою» та «латинською» церквами дослідник бачив інспірованими турками, що в такий спосіб хотіли ослабити Західну католицьку цивілізацію.

Висновки. Отже, історія першого року національно-визвольної війни українців під проводом Б. Хмельницького привертала неабияку увагу польських дослідників та розглядалась як один із наріжних моментів історії Речі Посполитої, а особливо польсько-українських відносин. Через гостроту подій вони обростали різноманітними історичними міфами та часто інтерпретувались крізь призму політичної кон'юнктури та різноманітних ідейних віянь. Так символічного змісту надавалося битві під Жовтими Водами, яку історики бачили останньою битвою польського народу за володіння причорноморськими степами. Виявлено вплив на інтерпретацію подій польсько-козацької війни концепції «Польщі передмур'я християнства» та ідей міжцивілізаційної боротьби.

Подяка. Висловлюю щирі вдячності членам редакційної колегії журналу за конструктивні консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для проведення досліджень й публікації статті.

Джерела та література:

- Гриневич, Т. (2019). Проблеми історії України в працях Ф. Конечного. *Українські та польські інтелектуали в другій половині XIX – першій третині XX ст.: співпраця, конфлікти, рецепція*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика». С. 445–475.
- Пестрікова, О. (2018). Доба Хмельниччини в інтерпретації польського історика Людвіка Кубалі. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпро. Т.21. 2, 83–91.
- Руда, О. (2010). *Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 418 с.
- Bobrzyński, M. (1927). *Dzieje Polski w zarysie*. T.2. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane: Nakład Gebethnera i Wolffa. 332 s.
- Chrzyszcz, I. E. (1930). *Żółte Wody Sprawozdanie dyrekcji państwowego gimnazjum w Jaworowie. Rok szkolny 1929/1930*. Jaworów: Nakładem funduszu własnego. 3-21.
- Czermak, W. (1901). *Studia Historyczne*. Kraków: Spółka Wydawnicza Polska. 342 s.
- Dubiecki, M. (1880). *Pole bitwy u Żółtych Wód stoczonej w maju 1648 r. Rozprawy i sprawozdania wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności*. Kraków: Nakładem Akademii, 1880. T. XII. 1-24.
- Górka, O. (1934). «*Ogniem i mieczem*» a rzeczywistość historyczna. Warszawa: Skład główny. Libraria Nova. 142 s.
- Halecki, O. (1992). *Historia Polski*. Lublin; Londyn: Towarzystwo Naukowe KUL. Katolicki Ośrodek Wydawniczy «Veritas». 318 s.
- Jabłonowski, A. (1912). *Historya Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*. Kraków: Akademia Umiejętności. 366 s.
- Koko, E. (2006). *Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego. 276 s.
- Koneczny, F. (1921). *Dzieje Rosji od Najdawniejszych do Najnowszych czasów*. Poznań; Lwów; Lublin; Łódź: Wydawnictwo M. Arcta w Warszawie. 296 s.
- Konopczyński, W. (1936). *Dzieje Polski Nowożytnej*. T. II. 1648–1795. Warszawa; Kraków; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane: Skład Główny u Gebethnera i Wolffa. 460 s.
- Korzon, T. (1912). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*. T. 2. Epoka przedrozbiorowa. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności. 588 s.
- Kubala, L. (1901). *Szkice Historyczne*. T. 1. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa. 340 s.
- Kubala, L. (1910). *Wojna Moskiewska 1654–1655. Szkiców historycznych serya III*. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa. 446 s.
- Kukiel, M. (1929). *Zarys historii wojskowości w Polsce*. Kraków: Nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej. 356 s.
- Rawita-Gawroński, F. (1914). *Hetman kozacki B. Chmielnicki; szkic historyczny jego życia i walk*. Lwów: Wydawnictwo Tow. Im. Piotra Skargi. 108 s.
- Rawita-Gawroński, F. (1923). *Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w.* Warszawa. 238 s.
- Romek, Z. (1997). *Olgiard Górka. Historyk w służbie myśli państwowej (1908–1955)*. Warszawa. 138 s.
- Smoleński, W. (1921). *Dzieje narodu polskiego*. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa. 604 s.
- Sobieski, W. (1938). *Dzieje Polski*. T. 1. Do roku 1696. Warszawa: Wydawnictwo Zorza. 160 s.
- Szeliągowski, A. (1936). *Historja Powszechna*. Warszawa: M. Arct. 1116 s.
- Śliwiński, A. (1925). *Król Władysław IV*. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta. 220 s.
- Tomkiewicz, W. (1936). *Bitwa pod Kumejkami. Przegląd Historyczno-Wojskowy*. T.9. S. 239–262.
- Tomkiewicz, W. (1933). *Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651)*. Warszawa: Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. 406 s.
- Tomkiewicz, W. (1939). *Kozaczyzna ukraińska*. Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych. 98 s.

Игорь Чава

Дрогобычский государственный педагогический университет им. И. Франко
аспирант (Украина)

Восстание 1648 года в интерпретациях польских историков конца XIX в. – 1939 г.

Аннотация. Цель статьи состоит в изучении особенностей изображения событий первого года национально-освободительной войны под предводительством Б. Хмельницкого в польской исторической науке конца XIX в. – 1939 г., а в частности сражений под Желтыми Водами, Корсунем, Пилявцами, осады казако-татарскими войсками Львова. Исследовать различные исторические мифы, стереотипы и оценочные шаблоны, которые использовались польскими историками при описании событий восстания Хмельницкого. Проанализировать влияние историографических концепций, культурных веяний и политических идеологий на

изображение истории польско-казацкой войны в 1648 г. **Методология исследования:** выполнение работы базировалось на таких исследовательских принципах, как принцип историзма и научной объективности. Использовались как общенаучные (систематизации, типологизации, ретроспекции), так и ряд специально-исторических методов (критического анализа и синтеза исторических источников, историко-генетический, историко-сравнительный и др.). **Научная новизна** заключается в том, что в данной статье впервые в отечественной науке осуществлен системный анализ изображения событий восстания Хмельницкого в 1648 г. польской историографии конца XIX в. – 1939 гг. и проанализированы влияния политических идей на интерпретации учеными исторического материала. **Выводы.** История первого года национально-освободительной войны украинского народа под предводительством Б. Хмельницкого привлекала большое внимание польских исследователей и рассматривалась как один из краеугольных моментов истории Речи Посполитой, особенно польско-украинских отношений. Через остроту событий они обрастали различными историческими мифами и часто интерпретировались через призму политической конъюнктуры и различных идейных веяний. Такого символического содержания надавали битве под Желтыми Водами, которую историки видели последней битвой польского народа за обладание причерноморскими степями. Выявлено влияние на интерпретацию событий польско-казацкой войны концепции «Польшы передмурям християнства» и идей междоцивилизационной борьбы.

Ключевые слова: польская историография первой половины XX века, казачества, Речь Посполитая, Б. Хмельницкий, битва под Желтыми Водами, битва под Корсунем, битва под Пилявцами, осада Львова.

Ihor S. Chava

Drohobych State Pedagogical University of Ivan Franko
Postgraduate (Ukraine)

The Uprising of 1648 in the Interpretations of Polish Historians at the End of the XIXth Century – 1939th

Abstract. The purpose of this article is to study the peculiarities of depicting the events of the first year of the national liberation war under the leadership of B. Khmelnytsky in the Polish historical science at the end XIXth century - 1939, and in particular the battles near Zhovti Vody, Korsun, Pyliavtsi, the siege of the Cossack-Tatar troops of Lviv; investigate various historical myths, stereotypes and evaluation patterns used by Polish historians in depicting the events of Khmelnytsky region; analyze the influences of historiographical concepts, cultural trends and political ideologies on the image of the history of the Polish-Cossack war in 1648. **Methodology of the research:** the work was based on such principles as historicism and scientific objectivity. Both general scientific (systematization, typology, retrospection) and a number of special historical methods (critical analysis and synthesis of source material, historical-genetic, historical-comparative, etc.) were used. The scientific novelty lies in the fact that a systematic analysis of the depiction of the events of Khmelnytsky region in 1648 in the Polish historiography of the end XIXth century – 1939 was done in this article for the first time in domestic science and the influences of political ideas on the interpretation of historical material were analysed by scientists. **Conclusions.** The history of the first year of the national liberation war of Ukrainians under the leadership of B. Khmelnytsky attracted considerable attention of Polish researchers and was considered as one of the cornerstones of the history of the Commonwealth, and especially of the Polish-Ukrainian relations. Due to the severity of the events, they were overgrown with various historical myths and were often interpreted through the prism of political conditions and various ideological trends. Thus, the symbolic meaning was given to the battle of Yellow Waters, which historians saw as the last battle of the Polish people for possession of the Black Sea steppes. The influence of the concept of "Poland's stronghold of Christianity" and the ideas of inter-civilizational struggle on the events of the Polish-Cossack war is revealed.

Key words: Polish historiography of the first half of the 19th century, Cossacks, Rzeczpospolita, B. Khmelnytsky, battle near Zhovti Vody, battle near Korsun, battle near Pyliavtsi, siege of Lviv.

References

- Bobrzyński, M.** (1927). *Dzieje Polski w zarysie*. [History of Poland in outline]. Vol.2. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane: Nakład Gebethnera i Wolffa. 332 s. [in Polish].
- Chrzęszcz, I. E.** (1930). *Żółte Wody* [Zholte Vody]. Sprawozdanie dyrekcji państwowego gimnazjum w Jaworowie. Rok szkolny 1929/1930. Jaworów: Nakładem funduszu własnego. 3-21. [in Polish].
- Czermak, W.** (1901). *Studia Historyczne* [Historical Studies]. Kraków: Spółka Wydawnicza Polska. 342 s. [in Polish].

-
- Dubiecki, M.** (1880). *Pole bitwy u Żółtych Wód stoczonej w maju 1648 r.* [Battlefield of Zholte Vody fought in May 1648]. Rozprawy i sprawozdania wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności. Kraków: Nakładem Akademii, 1880. T. XII. 1–24. [in Polish].
- Górka, O.** (1934). «*Ogniem i mieczem*» a rzeczywistość historyczna. [«Fire and sword» and historical reality]. Warszawa: Skład główny. Libraria Nova. 142 s. [in Polish].
- Halecki, O.** (1992). *Historia Polski*. [History of Poland]. Lublin; Londyn: Towarzystwo Naukowe KUL. Katolicki Ośrodek Wydawniczy «Veritas». 318 s. [in Polish].
- Hrynevych, T.** (2019). *Problemy istoriyi Ukrainy v pratsyakh F. Konechnoho*. [Problems of the history of Ukraine in the works of F. Konechny]. Ukrayins'ki ta pol's'ki intelektualy v druhiy polovyni XIX – pershiy tretyni XX st.: spivpratsya, konflikty, retseptsiya. Kherson: Vydavnychyy dim «Hel'vetyka». S. 445–475. [in Ukrainian].
- Jabłonowski A.** (1912). *Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*. [History of South Rus until the fall of the Republic of Poland]. Kraków: Akademia Umiejętności. 366 s. [in Polish].
- Koko, E.** (2006). *Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości*. [Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930) towards Ukraine and its past.]. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego. 276 s. [in Polish].
- Koneczny, F.** (2002). *Dzieje Rosji od Najdawniejszych do Najnowszych czasów*. [History of Russia from the earliest to the newest times]. Toulouse: Wydawnictwo Antyk. 296 s. [in Polish].
- Konopczyński, W.** (1936). *Dzieje Polski Nowożytnej*. [The History of Modern Poland]. Vol. II. 1648–1795. Warszawa; Kraków; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane: Skład Główny u Gebethnera i Wolffa. 460 s. [in Polish].
- Korzon, T.** (1912). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przedrozbiorowa*. [History of wars and military in Poland. Pre-Partition Era]. Vol. 2. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności. 588 s. [in Polish].
- Kubala, L.** (1901). *Szkice Historyczne*. [Historical sketches]. Vol. 1. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa. 340 s. [in Polish].
- Kubala, L.** (1910). *Wojna Moskiewska*. [Moscow War]. Vol. 3. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa. 446 s. [in Polish].
- Kukiel, M.** (1929). *Zarys historii wojskowości w Polsce*. [Outline of military history in Poland]. Kraków: nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej. 356 s. [in Polish].
- Pestrikova, O.** (2018). *Doba Khmel'nychyny v interpretatsiyi pol's'koho istoryka Lyudvika Kubali*. [The Khmelnytsky era in the interpretation of the Polish historian Ludwik Kubala]. Naddnipyrians'ka Ukrainy: istorychni protsesy, podiyyi, postaty, Dnipro. Naddnipyrianska Ukraine: historical processes, events, figures, Dnipro. Vol. 21. 2, 83–91. [in Ukrainian].
- Rawita-Gawroński, F.** (1914). *Hetman kozacki B. Chmielnicki; szkic historyczny jego życia i walk*. [Cossacks hetman B. Chmielnicki; historical sketch of his life and walk]. Lwów: Wydawnictwo Tow. Im. Piotra Skargi. 108 s. [in Polish].
- Rawita-Gawroński, F.** (1923). *Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w.* [Ukrainian Cossacks in the Republic of Poland until the end of the 18th century]. Warszawa. 238 s. [in Polish].
- Romek, Z.** (1997). *Olgierd Górka. Historyk w służbie myśli państwowej (1908–1955)*. [Olgierd Górka. Historian in the service of pro-state thought (1908–1955)]. Warszawa. 138 s. [in Polish].
- Ruda, O.** (2010). *Ukrayinske kozatstvo v interpretatsiyi polskykh istorykiv kintsya XIX – pershoiy tretyny XX stolittya* [Ukrainian Cossacks in the interpretation of Polish historians of the late nineteenth - first third of the twentieth century]. Lviv: Instytut ukrayinoznavstva im. I. Kryp'yakevycha NAN Ukrainy. 418 s. [in Ukrainian].
- Smoleński W.** (1924) *Historja Polski*. [History of Poland]. Warszawa: G. Gebethner i spółka. 604 s. [in Polish].
- Sobieski, W.** (1938). *Dzieje Polski. Do roku 1696*. [History of Poland. Until 1696]. Warszawa: Wydawnictwo Zorza. 160 s. [in Polish].
- Szelągowski, A.** (1936). *Historja Powszechna*. [Universal History]. Warszawa: M.Arct. 1116 s. [in Polish].
- Śliwiński, A.** (1925). *Król Władysław IV*. [King Władysław IV]. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta. 220 s. [in Polish].
- Tomkiewicz, W.** (1933). *Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651)*. [Jeremi Wiśniowiecki]. Warszawa: Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. 406 s. [in Polish].
- Tomkiewicz, W.** (1936). *Bitwa pod Kumejkami*. [Battle of Kumejki]. Przegląd Historyczno-Wojskowy. T. 9. S. 239–262. [in Polish].
- Tomkiewicz, W.** (1939). *Kozaczyzna ukraińska*. [Ukrainian Cossacks]. Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych. 98 s. [in Polish].

Статтю надіслано до редколегії 10.01.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 17.02.2021 р.

Юрій Зінько

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, професор (Україна)

e-mail: Zinko56@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4772-6082>

Олександр Кравчук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: ol-kravchuk@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3504-5041>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/1897273/kravchuk-oleksandr/>

**Події Української революції 1917 – 1921 рр. на теренах Поділля
у дослідженнях професора Миколи Кравця**

Анотація. Метою статті є спроба на основі аналізу наукових досліджень, творчої спадщини професора Миколи Кравця висвітлити події військово-політичного, громадського, економічного життя на теренах Поділля у період Української революції 1917 – 1921 рр. та репрезентувати його погляд на значення подій, ідей, людей та інституцій у процесі творення української держави. **Методологія дослідження** ґрунтується на вивченні і критичному аналізі наукових та історико-публіцистичних праць Миколи Кравця. Застосування універсальних дослідницьких принципів історизму, наукової об'єктивності й системності дозволило, на основі представлення регіональної ситуації у подільському краї, проаналізувати основні віхи процесу українського державотворення означеного періоду. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що праці професора Миколи Кравця, який серед перших українських науковців на початку 1990-х рр. розпочав роботу з дослідження історії Української революції, демонструють концептуальну цілісність розуміння подій революції й показують, що в її основі були демократичні цінності та ідея українського державотворення. З'ясовано, що у перші роки незалежності України йому вдалося накопичити значний, раніше недоступний, для вивчення фактичний матеріал, зокрема, й матеріали місцевих газет 1917 – 1921 рр., та підготувати низку досліджень щодо військово-політичних подій означеного історичного періоду на подільських теренах. Також представленням масштабних військових битв на Вінниччині, автор доводить, що вони є доказом боротьби Української Народної Республіки з неукраїнськими арміями та розглядає українські антибільшовицькі повстання як війну проти іноземного чужорідного завойовника. Праці Миколи Кравця вирізняються зваженими історичними оцінками дій окремих осіб революційної доби, аналізом причин поразки Української революції та її вплив на подальшу долю українського народу. **Висновки.** На основі аналізу історіографічної та джерельної бази можна зазначити, що у творчій спадщині професора Кравця М. М. подано осмислення подій Української революції 1917 – 1921 рр., у висвітленні яких автор виходив із державницького підходу, прагнув всебічно показати вміння народу зорганізуватися на місцях задля справи розбудови та захисту української держави. Українська революція зазнала поразки, не досягла своєї остаточної мети, але вона внутрішньо переродила українське суспільство та стала джерелом духовної сили у подальшій боротьбі за українську державність та незалежність.

Ключові слова: Микола Кравець, історія Поділля, Українська революція, армія УНР, національно-визвольна боротьба, українсько-польське співробітництво.

Постановка проблеми. В період незалежності історична реконструкція Української революції 1917 – 1921 рр. стала однією з пріоритетних в українській історіографії, серед якої й праці Миколи Кравця. В них все більше уваги надається висвітленню регіональних революційних процесів, зокрема, місця і ролі подолян в національній революції та державотворенні, участі у формуванні національного війська в УНР тощо. Також автор засобом художнього слова проаналізував основні здобутки та прорахунки учасників національно-визвольних змагань. Праці Миколи Кравця стануть важливою базою для подальшого дослідження й написання історії Української революції.

Аналіз джерел та останніх досліджень. За останні чверть століття з'явився масив документальних публікацій, мемуарних видань, монографій, статей та матеріалів наукових конференцій з історії Української революції. Серед них достойне місце займають видання професора Миколи Кравця, які є прикладом пострадянської регіональної історії та містять

інформацію про події, що відбувалися в подільському краї та його окремих громадах в період УНР [Кравець, 2018]. Важливою джерельною базою цих видань стали матеріали преси 1919 – 1920 рр., зокрема, вінницьких газет «Наш шлях», «Україна», «Хвиля». [Вільшана, 1992; Масловський, 1993; Кравець, 1993]. Чимало подій революційної доби описано у матеріалах Вінницької історико-краєзнавчої конференції [Бабицький, 1992; Гучва, 1992; Масловський, 1996]. Широке коло проблем з повсякденного життя населення краю та учасників революційних подій розкрито в історичному романі «Розп'яття», який опублікований у дванадцятитомному зібранні творів Миколи Кравця [Кравченко, 2004]. Його праці, залучаючи нову інформацію з джерел, зосереджуються на подіях Української революції, які переважно включають висвітлення проблем, що раніше не досліджувались, наприклад, основні аспекти українсько-польського співробітництва, українсько-єврейських взаємин в УНР, військової історії та жорстокого терору влаштованого більшовиками на українських землях.

Метою статті є спроба на основі аналізу наукових досліджень, творчої спадщини професора Миколи Кравця висвітлити події військово-політичного, громадського, економічного життя на теренах Поділля у період Української революції 1917 – 1921 рр. та репрезентувати його погляд на значення подій, ідей, людей та інституцій у процесі творення української держави.

Виклад основного матеріалу. Видатний український історик, доктор історичних наук, професор Микола Миколайович Кравець (1928 – 2011) був родом із Холмщини з села Турковичі. Наприкінці 1944 р. його родина, як і тисячі інших українських сімей, змушена була залишити рідний край та була евакуйована в Радянську Україну, бо Холмщину Москва передала до складу Польської держави, торгуючи українськими землями у власних інтересах.

З переїздом на Наддніпрянщину до м. Апостолового, адже селитися у західних областях України переселенцям з Холмщини заборонялося, Микола Кравець вступив на навчання до Нікопольського педагогічного училища, приміщення якого знаходились на місці колишньої Микитинської Січі. Історія та природа краю, а на той час ще не було Каховського моря і Дніпро омивав водами скелі і камені на своєму шляху, захоплювали молодого студента, якого все більше цікавила історія українського народу. Він зачитувався привезеними з Холмщини книгами істориків М. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, творами західноєвропейських письменників, українською етнографією. Його книги брали читати й викладачі училища, адже такі твори були малодоступні у радянський час. Закінчивши у 1945 р. Нікопольське педагогічне училище, Микола Кравець працював у Ново-Мар'янівській початковій школі Апостолівського району, де, як він згадував, йому передав свій багатий освітянський досвід старий учитель, завідувач школи Й.Ю. Кривокінь [Депортації, 2002].

Микола Кравець залишив гостинну Ново-Мар'янівку, щоб здобути вищу освіту. Після закінчення у 1949 р. Львівського педагогічного інституту, вчителював на Волині, а згодом працював старшим викладачем педагогічного інституту у Станіславі (Івано-Франківськ) й активно займався науковою діяльністю. По завершенню аспірантури у 1954 р. захистив кандидатську дисертацію «Боротьба трудящих Волині проти соціального і національного гніту за возз'єднання з Українською РСР» та у 1965 р., працюючи науковим співробітником Інституту суспільних наук України у Львові, захистив докторську дисертацію «Селянство Східної Галичини та Північної Буковини в другій половині XIX ст.» [Кравець, 2018]. Микола Кравець продовжував активно займатись науковою роботою, працюючи у Львівському університеті ім. І. Я. Франка та Чернівецькому державному університеті [Гальчак, 2013 : 619]. Вимушені переїзди були пов'язані з переслідуванням науковця органами КДБ, які звинувачували вченого в «українському буржуазному націоналізмі».

Багатогранною та плідною була наукова діяльність М. М. Кравця. Він належав до третьої, останньої генерації наукової школи М. С. Грушевського, а його учителем був видатний український історик І. П. Крип'якевич. До кола наукових інтересів вченого входили: історіографія, політичні рухи, соціальний, економічний та культурний розвиток України, політична історія Франції, Німеччини, Польщі. За його авторством вийшли понад 500 друкованих наукових праць, серед яких монографії «Нариси з історії робітничого руху в Західній Україні в 1921–1939 рр.» (1959), «Селянство Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині XIX ст.» (1964), «Іван Франко – історик України» (1971), «Нариси з історії селянства Північної Буковини на початку XX ст.» (1998), «Роль Запорізької Січі у визвольній боротьбі українського народу» (1999). М. Кравець автор десятків статей в енциклопедичних виданнях та наукових журналах, член авторського колективу та редакційних колегій видань: «Історія Української РСР» (8 т., 1977–1979), «Історія селянства УРСР» (2 т., 1967), «3 історії західноукраїнських земель» (1957, 1958)», «Торжество історичної справедливості» (1968), «Історія міст і сіл. Львівська область» (1968).

У 1975 р. М. Кравець переїхав до Вінниці, де у Вінницькому державному педагогічному університеті очолив кафедру всесвітньої історії та, вже як зрілий науковець, розпочав

досліджувати історію Поділля. Зауважуючи, що «Поділля – це серце України», [Кравченко, 2004 : 239] у 1983 р. М. Кравець долучився до організації Вінницької історико-краєзнавчої конференції й став редактором збірника її тез та повідомлень. До 1998 р. під його керівництвом було видруковано матеріали 19 наукових краєзнавчих форумів. Науковці-історики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського продовжили справу з дослідження історії рідного краю й вже видруковано матеріали 31-ї Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції, яка стала Всеукраїнською.

Значну увагу вчений приділяв опрацюванню джерел з історії Поділля. Сприятливі умови для вивчення відповідних матеріалів доби Української революції 1917 – 1921 рр. – однієї з ключових у новітній історії – склалися наприкінці 1980-х рр. Тоді стали доступними матеріали української періодики часів революції у Вінницькій обласній науковій бібліотеці. За спогадами М. Кравця, його запросили до бібліотеки для визначення доцільності подальшого зберігання у сховищі бібліотеки періодичних видань революційної доби. Наполігши на збереженні цього важливого історичного джерела, він зацікавився подіями на Поділлі періоду УНР.

Вагома частина опрацьованих матеріалів преси доби Української революції була використана для підготовки повідомлень, які друкувалися у збірниках матеріалів Вінницької історико-краєзнавчої конференції. В деяких збірниках матеріалів конференції М. Кравець розміщував кілька повідомлень про події цієї доби. Щоправда, через свою авторську скромність він в одному збірнику своїм прізвищем позначав лише одну статтю, а для інших використовував псевдоніми: М. М. Бабицький, І. П. Вільшина, І. І. Гучва, М. І. Масловський. Значний науковий доробок М. М. Кравець присвятив подіям 1920 р. У збірнику тез та матеріалів Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції з'явилися публікації: «Зимовий похід 1919 – 1920 рр. і Вінниччина» [Бабицький, 1992], «Газета «Хвиля» про зустріч С. В. Петлюри у Вінниці в 1920 р.» [Вільшина, 1992], «Промова Юзефа Пілсудського у Вінниці 17 травня 1920 р.» [Гучва, 1992], «Вінницька газета «Україна» (1920 р.)» [Кравець, 1993], «Подільська газета «Наш шлях» (1919-1920)» [Кравець, 1996], «Зустріч С. Петлюри в Могилеві-Подільському і Ямполі в 1920 р.» [Масловський, 1996], «Вінницька газета «Хвиля» (1920 р.)» [Масловський, 1993]. У публікаціях М. Кравець торкався важливих воєнно-політичних подій періоду Української революції, аналізував дії УНР і Польщі у війні з більшовицькою Росією.

Під час вивчення документів періоду Української революції у науковця виникла ідея написати роман про події 1917 – 1921 рр., адже, на його переконання, літературна творчість сприяє популяризації історичних знань і створює переконливий образ суспільної ситуації. Микола Кравець є автором 12 художніх романів і повістей, понад 300 оповідань та новел, що вийшли друком у дванадцяти томах.

Долю України після поразки у визвольних змаганнях науковець показав у романі «Розп'яття», над двотомним виданням якого працював протягом 1989 – 1992 рр. За своїм жанром роман тяжіє до документальної прози, адже вчений використав матеріали преси, збірників документів, історичні монографічні дослідження, спогади учасників революції, які саме у той час публікувалися в Україні. Документальний матеріал допоміг автору досить реалістично змалювати долі головних героїв твору, активних учасників тих воєнно-політичних подій та репрезентувати власне бачення й оцінку революційних процесів.

У дев'ятому розділі роману, який автор назвав «Орли», йдеться про події під час «Зимового походу». «Славна епопея» – так високо оцінив автор похід, що тривав 150 діб – із 6 грудня 1919 р. до 5 травня 1920 р., а словами одного з дійових осіб роману він називає його учасників «українськими гарібальдійцями» [Кравченко, 2004а : 437–556].

Микола Кравець захопливо досліджував події періоду «Зимового походу», метою якого було «з'єднання з дивізією Олександра Удовиченка», що вдалося реалізувати після бою з підрозділами 45 більшовицької дивізії біля с. Джугастри на Крижопільщині 5 травня 1920 р. Він розповідав про визволення в ході походу 18 березня 1920 р. Гайсина, 23 квітня – Балти, 1 травня – Тульчина. [Бабицький, 1992 : 58-59]. На той час армії Польщі та УНР розгорнули наступ на більшовицькі підрозділи на теренах Наддніпрянщини. Їх активність, на думку М. Кравця, свідчила, що «українсько-польське співробітництво дійшло апогею» [Масловський, 1993 : 44].

У десятому розділі «Остання спроба» роману «Розп'яття» М. Кравець, аналізуючи дії уряду УНР зазначає, що в умовах жорстокого терору більшовиків на українських землях, йому «довелося хапатись за соломинку». Дослідження змісту таємних конвенцій укладених урядом УНР, дозволило автору стверджувати, що ці «угоди були виявом відчаю, останньою спробою порятунку». І хоча фактично йшлося про «утворення між Росією і Польщею буферної держави», для автора незаперечним є те, що «угоди були великим приниженням українського народу, невеличка держава якого ставилася в залежність від Варшави. Крім того, виходило, що наддніпрянський уряд добровільно погодився віддати Польщі споконвічні українські землі – Східну Галичину, Західну Волинь і Холмщину» [Кравченко, 2004а : 557-559]. Також, автор додає,

.....
що зазвичай «польські воїни йшли на фронт за багатствами» й ілюструє це словами з поширеної військової пісні:

По маетки на Поділля
Шостий полк іде в похід.
Шаблі в руки, списи в руки,
Геть, геть, геть більшовиків! [Кравченко, 2004а : 561]

Микола Кравець зауважував, що у народі збереглася «традиційна недовіра до Варшави. ... Але загал покладався на Симона Петлюру, авторитет якого, незважаючи на поразку Української армії в 1919 році, не тільки не зменшився, а збільшився, бо антинародна політика Москви в Україні вже аж занадто давалася взнаки» [Кравченко, 2004а : 575]. Науковець описав урочисті зустрічі з С. Петлюрою на Поділлі, де було відновлено владу УНР, а приїзд його до Вінниці «став для її мешканців святом» [Кравченко, 2004а : 577]. Під час зустрічі 5 травня 1920 р. у Вінницькій міській думі С. Петлюра зазначав, що «уряд і надалі захищатиме всі революційні здобутки українського народу, національним меншинам на Україні буде забезпечений культурно-національний розвиток» [Вільшина, 1992 : 59]. Такими ж незабутніми були зустрічі С. Петлюри у Могилеві-Подільському 9 травня та Ямполі 10 травня, де на його честь були влаштовані паради військ УНР. С. Петлюра дякував за щирі зустрічі та закликав населення долучатися до роботи з відбудови рідного краю [Масловський, 1996 : 52].

У романі «Розп'яття» подано розлогу змістовну оцінку постаті С. Петлюри, в особі якого, поєднувалася найвища адміністративна й військова влада. Автор писав про енергійну діяльність, послідовність, непідкупність Головного отамана, відзначав такі його риси, як «глибока ідейність, стійкість, віра у перемогу, що запалювала маси» та дійшов висновку про те, що «Марне шукати альтернативної постаті у складному лабіринті тодішніх подій. Когось більшого український народ не дав. Усе ж саме завдяки Петлюрі вдалося вести важку боротьбу за волю ще тривалий час. ... Безумовно, це найсвітліша постать серед державних керівників тих трагічних років» [Кравченко, 2004b : 31]. Він залишився разом з народом і у важкій ситуації підтримував бойовий дух широких мас, робив усе можливе для врятування української державності. Ім'я Петлюри стало символом волі й державної незалежності українського народу. Утім, у молодій Українській державі таких, як він, було багато. М. Кравець зазначає, що «кожен з них виконував посильну роботу. Вчитель ставав старшиною, а селянин змінював плуг на рушницю» [Кравченко, 2004b : 270].

Микола Кравець, торкаючись важливої події у польсько-українських відносинах – перебування Ю. Пілсудського у Вінниці в травні 1920 р., акцентує увагу на його виступі, в якому польський лідер висловив власну інтерпретацію допомоги УНР у війні з більшовицькою Росією, зазначаючи: «Польща, здобувши найбільший скарб на землі, тобто свободу, вирішила відкинути все те, що загрожує свободі, якнайдалі від своїх кордонів» [Гучва, 1992 : 60].

Для всебічного й повного висвітлення українсько-польського співробітництва на теренах краю М. Кравець використав багатий фактичний матеріал вінницьких газет «Наш шлях», «Україна», «Хвиля», в який переважно позитивно оцінювалися взаємини двох народів, хоч газета «Хвиля» вказувала й на певне «недовір'я селян до польського війська» [Масловський, 1993 : 44]. Адже, наприклад, відступаючи з Наддніпрянщини, траплялися випадки пограбування польськими підрозділами селян, зокрема, у с. Головчинці неподалік Жмеринки. [Кравченко, 2004b : 584].

Цікавили науковця повідомлення вінницьких газет про дії на Поділлі повстанських загонів Волинця, Голуба, Лисогора, які, зокрема, звільнили Літин і змусили більшовиків залишити Липовець, про наступ армії УНР під команду генерала М. Омеляновича-Павленка, а також теми про культурно-освітнє життя в регіоні, діяльність «Просвіти» й організацію навчання в I і II українських гімназіях м. Вінниці. Матеріали періодичних видань стали цінним джерелом з вивчення діяльності українських громадських організацій – Вінницької, Кам'янецької, Київської, Жмеринської національних рад, які брали активну участь у державотворенні в часи Української революції [Масловський, 1993 : 44–45].

Розглядаючи вінницьку газету «Україна» (травень-червень 1920 р.), М. Кравець зауважував, що це видання ніколи не змінювало своїх ідейних позицій, постійно захищало «незалежність Української держави, інтереси народних мас», закликало до державотворення та єдності. Для розкриття суті більшовизму газета використала слова, які належать українському письменнику, родом із Холмщини, В. Островському: «Більшовизм – це вища форма абсолютизму, якого досі світ ще не знав». На сторінках газети публікувалися матеріали про головні державотворчі заходи УНР на Поділлі, діяльність Голови Директорії та Головного отамана С. Петлюри, накази цивільної та військової влади, бойові дії Української армії проти більшовиків, а також аналітичні статті, зокрема, «Діяльність Правительства 16 листопада 1919 – 15 травня 1920 р.», «Закордонна преса про Україну», «Україна й Польща», «Як узято Київ?» та інші. [Кравець, 1993 : 9].

Особливу увагу дослідника привернула публікація в газеті «Україна» від 3 червня 1920 р. «Декларації Правительства Української Народної Республіки». М. Кравець вказує, що це документ, в якому «сповіщалось, що має бути скликаний український парламент, обраний на основі загального, рівного, прямого й таємного голосування. Має бути створений такий суспільний лад, який хоче народ. Уживатися заходи до залучення для відбудови промисловості, приватної ініціативи і приватних засобів. Уряд заявляв, що до остаточного вирішення земельного питання парламентом уся земля повинна залишатися в користуванні селян, які її обробляють». Аналізуючи втілення ідей декларації в життя М. Кравець критикує уряд В. Прокоповича за нерозв'язаність селянського питання, адже задекларувавши збереження землі в користуванні селян і не передавши її їм у приватну власність, «уряд виявляв непослідовність і все ще неподолані хитання» [Кравченко, 2004b : 581]. Лише визнавши приватну власність селян на землю, вважав науковець, можна було здобути їх підтримку. На підтвердження цієї думки він згадує повідомлення газети «Хвиля» у травні 1920 р., де пояснюється позиція селян: «те, що дають йому (селянину – авт.) взимку, забирають восени разом із збіжжям. У результаті, ... поля не засіяні, агротехніка погіршилася, збіжжя нема, насувається примара голоду» [Кравченко, 2004b : 582].

У газеті «Наш шлях», що виходила у Кам'янці-Подільському в листопаді 1919 – травні 1920 р., М. Кравець звернув увагу на матеріали про міжнародні події. Зокрема, у номері від 1 січня 1920 р. повідомлялося про діяльність 19 дипломатичних репрезентацій УНР у 24 державах і Ватикані. Виділено статті «Організація влади на місцях, звільнених від більшовицької окупації» (8 травня 1920 р.) та «Головний отаман в Кам'янці». Зауважено, що газета активно порушувала селянське й кооперативне питання, економічне становище в містах Поділля, селянський рух на Лівобережжі, захищала галицьких братів, друкувала статті про діячів української культури та діяльність Кам'янець-Подільської міської думи, Українського Товариства Червоного хреста [Кравець, 1997 : 50–52].

У романі «Розп'яття» також широко репрезентовані внутрішньополітичні події. Автор підкреслював, що «відновлення української влади населення зустрічало з задоволенням, а попередні державні службовці поверталися до виконання своїх службових обов'язків». Характеризуючи роль Вінниці в УНР, автор пише, що вона «... входила в ритм як тимчасова столиця ... » [Кравченко, 2004b : 575–576].

Торкаючись теми розбрату, роз'єднаності українців, зокрема, критикуючи позицію Н. Махна, М. Кравець робить спостереження: «Ситуація, що склалася на Україні, нагадувала часи жакхливої руйни в другій половині XVII століття. Її грабували, нищили, ділили. А свої ж таки ренегати й невіглази потурали цьому, думаючи, що роблять велике добро народові» [Кравченко, 2004b : 599].

Не обійшов М. Кравець теми українсько-єврейських взаємин в УНР, відзначив активну діяльність Міністерства єврейських справ. На думку автора, у перспективі національна політика уряду УНР «повинна була забезпечити мирне співіснування українського народу з національними меншостями». Він зауважував, що до численних єврейських погромів «уряд не мав жодного відношення» [Кравченко, 2004b : 579].

Торкаючись успіхів армії УНР на Поділлі, М. Кравець вказував на вирішальну роль у стримуванні ворога підрозділів армії УНР в районі Замостя, де українські частини, як правий фланг 6-ї польської армії, захищали південно-східну Галичину. Більшовицька 1-а Кінна армія не прибула своєчасно на Західний фронт, адже під час передислокації з півдня на північ вона зіткнулася в районі Замостя з 6-ю дивізією Марка Безручка. Усі спроби протягом 29–31 серпня захопити Замостя зазнали провалу [Кравченко, 2004b : 587–594].

У романі змальовано відчайдушну спробу української армії продовжити боротьбу на Поділлі у жовтні – листопаді 1920 р. Генерал М. Омелянович-Павленко розраховував на можливість тактичних успіхів, адже не міг позбавити народ надії на перемогу після кількох років запеклої й виснажливої боротьби [Кравченко, 2004b : 602].

Вирішальним у поразці Української революції М. Кравець вважав зовнішньополітичний чинник. Він зазначав, що Україна вела національно-визвольну й антиколоніальну боротьбу й прокладала собі власний шлях до повної демократії, до єднання з цивілізованими західними державами. І вона досягла б своєї мети, якби не перешкодили їй іноземні агресори. Відсутність підтримки з боку країн Антанти, автор пояснював тим, що вони «самі володіють великими колоніями». Цікаві роздуми М. Кравця про долю переможців-більшовиків, які «... самі вже зазнавали терору. Продовження існування колоніальної імперії вестиме до зростання їх відсталості й навіть до здичавіння». [Кравченко, 2004 : 324, 607]. Ці роздуми автора суголосні думкам Р. Шпорлюка (США), який зазначав, що територіальна експансія радянської держави стала на перешкоді росіянам у їхніх пошуках власного національного самоусвідомлення [Шпорлюк, 2013 : 206].

.....

Микола Кравець вустами одного з героїв роману резюмує події доби УНР й зазначає, що революція була іспитом для української нації, якою вона не витримала, а «коли ми втратили державу, просвітку не буде. Настане найчорніша епоха в історії українського народу». Поразку Української революції він вважав передумовою подальших катастроф. У той же час символічна назва роману – «Розп'яття», містить заклик до боротьби й надію на перемогу та відродження. Як мовить один з його героїв – «Христа розп'ято, але він воскрес. Я вірю, що після розп'яття раніше чи пізніше й Україна воскресне» [Кравченко, 2004b : 606, 607].

Висновки. Отже, у творчій спадщині професора М.М. Кравця подано осмислення подій Української революції 1917 – 1921 рр., у висвітленні яких автор виходив із державницького підходу, прагнув всебічно показати вміння народу зорганізуватися на місцях задля справи розбудови та захисту української держави. Українська революція зазнала поразки, не досягла своєї остаточної мети, але вона внутрішньо переродила українське суспільство та стала джерелом духовної сили у подальшій боротьбі за українську державність та незалежність. Праці Миколи Кравця є важливим джерелом з подальшого вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність працівникам бібліотек за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бабицький, М. М.** (1992). *Зимовий похід 1919–1920 рр. і Вінниччина* // Тези доповідей одинадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 3 вересня 1992 р. Вінниця, 58–59.
- Вільшина, І. П.** (1992) *Газета «Хвиля» про зустріч С. В. Петлюри у Вінниці в 1920 р.* // Тези доповідей одинадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 3 вересня 1992 р. Вінниця, 59.
- Гальчак, С. Д.** (2013). *Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ – поч. ХХІ ст.* Вінниця, Меркьюрі-Поділля. 876 с.
- Гучва, І. І.** (1992). *Промова Юзефа Пілсудського у Вінниці 17 травня 1920 р.* // Тези доповідей одинадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 3 вересня 1992 р. Вінниця, 60.
- Депортації.** (2002). *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади.* У 3-х томах. Т. 3. Спогади. Львів, 235 с.
- Калитко, С. Л. & Кравчук, О. М.** (2010). *Микола Кравець: людина, вчений, патріот* // Освіта, наука і культура на Поділлі. Кам'янець-Подільський, Вип. 16. 286–294.
- Кравець, М.** (1996). *Подільська газета «Наш шлях» (1919-1920)* // Тези доповідей п'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 14 вересня 1996 р. Вінниця, 50–52.
- Кравець, М.** (2018). *Кравець Микола Миколайович: до 90-річчя від дня народження: біобібліографічний покажчик.* Вінниця, 154 с.
- Кравець, М. М.** (1993). *Вінницька газета «Україна» (1920 р.)* // Тези доповідей дванадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 7 вересня 1993 р. Вінниця, 7–9.
- Кравченко, М.** (2004а) *Зібрання творів у дванадцяти томах.* Вінниця: Просвіта, Т. 4. 552 с.
- Кравченко, М.** (2004b). *Зібрання творів у дванадцяти томах.* Вінниця: Просвіта, Т. 5. 624 с.
- Кравчук, О.** (2008). *Подвижництво Миколи Кравця: Вінницький період у науковій творчості визначного українського історика* // Пульсуючі джерела. Обласна науково-популярна мистецька краєзнавча газета. № 13. 24 листопада.
- Масловський, М. І.** (1993). *Вінницька газета «Хвиля» (1920 р.)* // Тези доповідей дванадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 7 вересня 1993 р. Вінниця, 44.
- Масловський, М. І.** (1996). *Зустріч С. Петлюри в Могилеві-Подільському і Ямполі в 1920 р.* // Тези доповідей п'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 14 травня 1996 р. Вінниця, 52.
- Шпорлюк, Р.** (2013). *Формування модерних націй: Україна-Росія-Польща.* К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 552 с.

Юрій ЗинькоВинницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історических наук, професор (Україна)**Александр Кравчук**Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історических наук, доцент (Україна)**Українська революція 1917 – 1921 гг. на Подолі
в дослідженнях професора Миколая Кравця**

Аннотація. *Целью статьи* является попытка, на базе анализа научных исследований, творческого наследия профессора Миколая Кравця осветить события военно-политической, экономической жизни на Подолі в период Украинской революции 1917 – 1921 гг. и представить его взгляд на значение событий, идей, людей и институтов власти в процессе создания украинского государства. **Методология** исследования базируется на изучении и критическом анализе научных и историко-публицистических трудов Миколая Кравця. Применение универсальных исследовательских принципов историзма, научной объективности и системности позволило, на основании раскрытия региональной ситуации в подольском регионе, дать анализ основным этапам процесса построения украинского государства в исследуемый период. **Научная новизна** исследования состоит в том, что труды профессора Миколая Кравця, который среди первых украинских ученых в начале 1990-х гг. начал работу по исследованию истории Украинской революции, демонстрируют концептуальную целостность понимания событий революции и показывают, что в ее основе были демократические ценности и идея украинской государственности. Установлено, что в первые годы независимости Украины ему удалось собрать значительный, ранее недоступный для изучения фактический материал, в частности, и материалы местной прессы 1917 – 1921 гг., и подготовить ряд исследований по военно-политическим событиям исследуемого исторического периода в подольском крае. А так же раскрытием масштабных военных битв на Винниччине, автор утверждает, что они есть доказательством борьбы Украинской Народной Республики с неукраинскими армиями и рассматривает украинские антибольшевистские восстания как войну против иностранного чужеродного завоевателя. Труды Миколая Кравця отличаются взвешенными историческими оценками действий отдельных личностей революционного времени, анализом причин поражения Украинской революции и ее влияние на дальнейшую судьбу украинского народа. **Выводы.** Проанализировав историографию и источниковую базу следует отметить, что в творческом наследии профессора Н. Н. Кравця дана оценка событиям Украинской революции 1917 – 1921 гг., в освещении которых автор исходил из государственного подхода, всесторонне раскрыл стремление народа объединиться для построения и защиты украинского государства. Украинская революция потерпела поражение, не достигла своей окончательной цели, но она внутренне изменила украинское общество и стала источником духовной силы в дальнейшей борьбе за украинскую государственность и независимость.

Ключевые слова: Миколай Кравец, история Подолі, Украинская революция, армия УНР, национально-освободительная борьба, украинско-польское сотрудничество.

Yurii A. ZinkoVinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi Pedagogical University
PhD(History), Professor (Ukraine)**Oleksandr M. Kravchuk**Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi Pedagogical University
PhD(History), Associate Professor (Ukraine)**Events of the Ukrainian Revolution in 1917 – 1921s in Podillya
in the Researches of Professor Mykola Kravets**

Abstract. *The purpose of the article* is to cover the events of military-political, social, economic life in Podillya during the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921 and to represent his view on the significance of events, ideas, people and institutions based on the analysis of scientific research, creative heritage of Professor Mykola Kravets. in the process of creating the Ukrainian state. **The research methodology** is based on the study and critical analysis of scientific and historical-journalistic works of Mykola Kravets. The application of universal research principles of historicism, scientific objectivity and systematics allowed, based on the representation of the regional situation in the Podolsk region, to analyze the main milestones of the process of Ukrainian state formation of this

period. **The scientific novelty** of the study is that the works of Professor Mykola Kravets, who was among the first Ukrainian scholars at the beginning 1990s to study the history of the Ukrainian Revolution, demonstrate the conceptual integrity of understanding the events of the revolution and show that it was based on democratic values and the idea of Ukrainian statehood. It was found that in the first years of Ukraine's independence he managed to accumulate significant, previously inaccessible for study factual material, including materials of local newspapers of 1917 – 1921s, and to prepare a number of studies on military and political events of this historical period in Podolia. Also presenting large-scale military battles in Vinnytsia, the author proves that they are evidence of the struggle of the Ukrainian People's Republic against non-Ukrainian armies and considers the Ukrainian anti-Bolshevik uprisings as a war against a foreign alien conqueror. Mykola Kravets's works are distinguished by balanced historical assessments of the actions of individuals of the revolutionary era, analysis of the causes of the defeat of the Ukrainian revolution and its impact on the future of the Ukrainian people. **Conclusions.** The creative heritage of Professor Kravets MM provides an understanding of the events of the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921s, in which the author proceeded from the state approach, sought to demonstrate the ability of people to organize on the ground. development and protection of the Ukrainian state. The Ukrainian revolution was defeated, did not achieve its ultimate goal, but it internally reborn Ukrainian society and became a source of spiritual strength in the further struggle for Ukrainian statehood and independence.

Key words: Mykola Kravets, history of Podillya, Ukrainian revolution, army of the Ukrainian People's Republic, national liberation struggle, Ukrainian-Polish cooperation.

References:

- Babycjkyj, M. M.** (1992). *Zymovyj pokhid 1919–1920 rr. i Vinnychchyna* [Winter campaign of 1919–1920 and Vinnytsia region] // *Tezy dopovidej odyadncjatoji Vinnycjkoji oblasnoji istoryko-krajeznavchoji konferenciji 3 veresnja 1992 r. Vinnycja*, 58–59. [in Ukrainian]
- Deportaciji.** (2002). *Deportaciji. Zakhidni zemli Ukrajiny kincja 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spoghady* [Deportations. Western lands of Ukraine in the late 30's – early 50's. Documents, materials, memories.]. U 3-kh tomakh. T. 3. Spoghady. Ljviv, 235 s. [in Ukrainian]
- Ghaljchak, S. D.** (2013). *Rozvytok krajeznavstva u Skhidnomu Podilli: XX – poch. XXI st.* [Development of local lore in Eastern Podillya : XIX – early XXI century] Vinnycja, Merkijuri-Podillja. 876 s. [in Ukrainian]
- Ghuchva, I. I.** (1992). *Promova Juzefa Pilsudskijogho u Vinnyci 17 travnja 1920 r.* [Speech by Józef Pilsudski in Vinnytsia on May 17, 1920] // *Tezy dopovidej odyadncjatoji Vinnycjkoji oblasnoji istoryko-krajeznavchoji konferenciji 3 veresnja 1992 r. Vinnycja*, 60. [in Ukrainian]
- Kalytko, S. L. & Kravchuk, O. M.** (2010). *Mykola Kravec: ljudyňa, vchenyj, patriot* [Mykola Kravets: man, scientist, patriot] // *Osvita, nauka i kuljtura na Podilli. Kam'janecj-Podiljsjkyj, Vyp. 16.* 286–294. [in Ukrainian]
- Kravchenko, M.** (2004a) *Zibrannja tvoriv u dvanadncjaty tomakh* [Collection of works in twelve volumes]. Vinnycja: Prosvita, T. 4. 552 s. [in Ukrainian]
- Kravchenko, M.** (2004b). *Zibrannja tvoriv u dvanadncjaty tomakh* [Collection of works in twelve volumes.]. Vinnycja: Prosvita, T. 5. 624 c. [in Ukrainian]
- Kravchuk, O.** (2008). *Podvyzhnyctvo Mykoly Kravcja: Vinnycjkyj period u naukovij tvorchosti vyznachnogho ukrajinsjogho istoryka* [Asceticism of Mykola Kravets: Vinnytsia period in the scientific work of a prominent Ukrainian historian] // *Puljsujuchi dzherela. Oblasna naukovopopuljarna mystecjka krajeznavcha ghazeta. # 13.* 24 lystopada.
- Kravecj, M.** (1996). *Podiljsjka ghazeta «Nash shljakh» (1919-1920)* [Podolsk newspaper "Our Way" (1919–1920)] // *Tezy dopovidej p'jatnadcjatoji Vinnycjkoji oblasnoji istoryko-krajeznavchoji konferenciji 14 veresnja 1996 r. Vinnycja*, 50–52. [in Ukrainian]
- Kravecj, M.** (2018). *Kravecj Mykola Mykolajovyč: do 90-richchja vid dnja narodzhennja: biobibliografichnyj pokazhchyk* [Kravets Mykola Mykolajovyč : to the 90 th anniversary of his birth : biobibliographic index]. Vinnycja, 154 s. [in Ukrainian]
- Kravecj, M. M.** (1993). *Vinnycjka ghazeta «Ukrajina» (1920 r.)* [Vinnytsia newspaper "Ukraine" (1920)] // *Tezy dopovidej dvanadncjatoji Vinnycjkoji oblasnoji istoryko-krajeznavchoji konferenciji 7 veresnja 1993 r. Vinnycja*, 7–9. [in Ukrainian]
- Maslovskyj, M.I.** (1993). *Vinnycjka ghazeta «Khvylya» (1920 r.)* [Vinnytsia newspaper «Wave» (1920)] // *Tezy dopovidej dvanadncjatoji Vinnycjkoji oblasnoji istoryko-krajeznavchoji konferenciji 7 veresnja 1993 r. Vinnycja*, 44. [in Ukrainian]
- Maslovskyj, M.I.** (1996). *Zustrich S. Petljury v Moghylevi-Podiljsjkomu i Jampoli v 1920 r.* [Meeting of S. Petliura in Mogilev-Podolsky and Yampol in 1920] // *Tezy dopovidej p'jatnadcjatoji Vinnycjkoji oblasnoji istoryko-krajeznavchoji konferenciji 14 travnja 1996 r. Vinnycja*, 52. [in Ukrainian]
- Shporljuk, R.** (2013). *Formuvannja modernykh nacij: Ukrajina-Rosija-Poljsjha* [Formation of modern nations: Ukraine-Russia-Poland]. K.: DUKh I LITERA, 552 s.

Viljshyna, I. P. (1992) *Ghazeta «Khvylya» pro zustrich S. V. Petljury u Vinnyci v 1920 r.* [The newspaper "Wave" about the meeting of SV Petliura in Vinnytsia in 1920] // *Tezy dopovidej odyadczatoji Vinnycjkoji oblasnoji istoryko-krajeznavchoji konferenciji 3 veresnja 1992 r. Vinnycja*, 59. [in Ukrainian]

Статтю надіслано до редколегії 08.02.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 12.03.2021 р.

Микола Стопчак

Вінницький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: stopchak_mv@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2335-2215>

ResearcherID: M-7241-2016 (<http://www.researcherid.com/rid/M-7241-2016>)

Політика Польщі та Румунії щодо інтернованої Армії УНР (1921–1924): сучасна вітчизняна історіографія

Анотація. Метою статті є комплексний аналіз історіографічного доробку сучасних українських істориків щодо політики керівництва Польщі та Румунії стосовно інтернованої у таборах цих країн Армії Української Народної Республіки. **Методологічну основу дослідження** становлять принципи історизму, об'єктивності та системності. При розв'язанні поставлених завдань використані загальнонаукові та спеціальні методи дослідження: історіографічного аналізу та синтезу розвитку знань, узагальнення, кількісний, історико-порівняльний, хронологічний, ретроспективний та ін. **Наукова новизна** роботи полягає у комплексному аналізі стану вивчення в сучасній вітчизняній історіографії політики керівництва Польщі та Румунії протягом 1921–1924 рр. щодо інтернованої Армії УНР, з'ясовано концептуальні підходи та прийоми, що використовувались сучасними вітчизняними фахівцями з метою наукової реконструкції цієї політики. **Висновки.** Аналіз історіографічного доробку сучасних українських істориків засвідчив, що ними здійснено значний поступ у вивченні досліджуваної теми. Отримавши доступ до раніше закритих архівних матеріалів, як вітчизняних, так і зарубіжних, налагодивши співпрацю із закордонними фахівцями-істориками, науковці незалежної України відкинули ненаукові, ідеологічно заангажовані підходи та висновки радянської історіографії щодо політики польського та румунського керівництва стосовно інтернованої Армії УНР. Були усунуті недоліки української зарубіжної історіографії з цієї проблеми, які полягали у наявності низки неточностей, слабкій джерельній базі, що призводило до викривлення історичних реалій. Вітчизняні історики чітко показали, що здійснювана урядами Польщі та Румунії політика щодо інтернованої у таборах цих країн Армії УНР була спрямована на забезпечення власних національних інтересів. Вона відозначувалась залежно від стану взаємовідносин із своїм агресивним північним сусідом – більшовицькою Росією. Значний вплив на спрямованість цієї політики справляла позиція держав Антант – переможниць у Першій світовій війні, які вбачали в Армії УНР силу, здатну протидіяти експансіоністським устремлінням більшовицької Росії. Водночас попри значне просування у дослідженні цієї теми, особливо у 1990-ті роки – на початку ХХІ ст., в останнє двадцятиріччя вітчизняні історики певною мірою послабили увагу до її вивчення. Низка аспектів залишається малодослідженою і потребує подальшого наукового аналізу.

Ключові слова: уряди Польщі та Румунії, сучасна вітчизняна історіографія, історіографічний процес, інтернована Армія УНР, українська військова еміграція.

Постановка проблеми. Головна мета та основні напрямки зовнішньої політики України – це забезпечення сприятливих умов для удосконалення та демократизації суспільства, просування його шляхом соціального прогресу. Але реалізація цього завдання на сьогодні відбувається в умовах складних не лише внутрішніх, а й зовнішньополітичних викликів, які постають перед Україною. Це військова агресія Росії на Донбасі, що вже забрала більш як 14 тис. людських життів, незаконна анексія Російською Федерацією Криму, недостатня міжнародна підтримка зовнішньополітичних зусиль нашої держави на шляху до євроатлантичних структур, як запоруки збереження її суверенітету і незалежності тощо. Між тим, уважний аналіз вищезазначених зовнішньополітичних проблем сучасної України свідчить, що багато з них значною мірою ідентичні проблемам, які після поразки Визвольних змагань 1917–1921 рр. постали перед очільниками УНР в еміграції. Тоді, як і сьогодні, точилась гостра боротьба між різними силами українського політикуму щодо її зовнішньополітичних пріоритетів – шляхів відновлення суб'єктності України в міжнародних відносинах, пошуків союзників з метою відстояти цілісність і незалежність України, особливо в умовах, коли в руках Державного центру УНР на чолі з С. Петлюрою була важлива збройна потуга – інтернована переважно в таборах Польщі та Румунії багатотисячна боєздатна Армія УНР. Все це зумовлює необхідність для

сучасних керманичів України врахувати досвід реалізації зовнішньої політики українськими урядами еміграційного періоду, уроки, що з нього випливають. Найсуттєвіший з них полягає в тому, що зовнішня політика має бути послідовною, виходити з реального аналізу сучасних міжнародних відносин, а керівництво держави повинно надзвичайно виважено підходити до визначення її змісту та шляхів здійснення, пам'ятати, що кожна держава в процесі зовнішньополітичної діяльності прагне передусім реалізувати власні національні інтереси. Саме останній момент значною мірою визначив долю боротьби українців за свою незалежність. Адже держави-переможці у Першій світовій війні, облаштовуючи повоєнний світ, не бачили у ньому незалежної Української держави, а залежні від них невеликі країни – Польща та Румунія, за образом виразом М. Держалюка, вдавшись спільно з Росією і Чехією, до «поневолення і четвертування українських земель» [Держалюк, 1998 : 236], зрештою відмовились від підтримки інтернованих українських вояків, повністю розформувавши табори для інтернованих у 1923–1924 рр.

Варто зазначити, що за майже тридцятирічний період існування незалежної України вітчизняні історики створили чимало наукових праць – від статей до солідних монографій та дисертацій, у яких висвітлюється загалом місце українського питання в зовнішньополітичних доктринах Польщі та Румунії в міжвоєнний період, та зокрема, такий важливий аспект проблеми, як еволюція політики цих держав щодо інтернованої протягом 1921–1924 рр. Армії УНР. Проте їх аналіз засвідчує, що попри значний прогрес у дослідженні зазначеної теми, відхід від ідеологічних схем радянської історіографії, вітчизняні історики ще не повною мірою позбулись її впливу. На цей факт неодноразово звертали увагу провідні вітчизняні фахівці у галузі історіографії. «Рецидиви деяких оціночних стереотипів, збанкрутілих міфологем і упереджених підходів все ще мають місце і сьогодні», – зазначає, зокрема, Я. Калакура у статті «Зарубіжний світ як предмет дослідження новітньої української історіографії» [Калакура, 2012 : 133]. Подібні рецидиви радянських трактовок у висвітленні політики Польщі та Румунії щодо інтернованої Армії УНР призводять до перекручення її реальної картини, а отже, до викривлення історичної істини.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Слід наголосити, що у сучасній вітчизняній історичній науці немає праць, які б комплексно аналізували сучасну вітчизняну історіографію із зазначеної проблеми. Окремі автори, серед яких М. Павленко, які прагнули наприкінці 90-х рр. ХХ ст. підвести певні підсумки досліджень цієї проблеми вітчизняними дослідниками, звертали увагу на її слабку розробку, фрагментарність, брак детального аналізу «умов таборового життя та ставлення влади різних країн щодо української еміграції» [Павленко, 1999 : 15, 23]. Про внесок самого М. Павленка у відтворення політики урядів країн осідку до інтернованої Армії УНР інший вітчизняний фахівець – І. Срібняк – згадав досить коротко, але зауважив, що монографія автора стала одним з найгрунтовніших досліджень проблеми перебування військовополонених та інтернованих українців у таборах Польщі, Чехословаччини і Румунії [Срібняк, 2000 : 27].

Посилення з кінця 90-х рр. ХХ ст. в українській вітчизняній історіографії тенденції до спеціалізації при вивченні історії міжвоєнної військової еміграції, виділення певних її аспектів як окремих предметів дослідження, зумовило потребу в подальшому історіографічному осмисленні наукових здобутків вітчизняних фахівців. Одним з перших до такого аналізу вдавсь вітчизняний історик С. Віднянський. Автор, зазначивши певні здобутки вітчизняних і зарубіжних фахівців у вивченні цієї проблеми, наголосив на необхідності продовжити її дослідження, особливо міжвоєнної військової української еміграції й біженців з Наддніпрянської України, ставлення до них польських властей, впливу їх діяльності на розвиток українсько-польських стосунків як міждержавних, так і культурних [Віднянський, 2003 : 53].

Заклик автора почуто. Певні аспекти досліджуваної теми знайшли своє відображення у низці праць вітчизняних дослідників. Але сучасні історики протягом двох десятиріч ХХІ ст. так і не вдалися до аналізу сучасної вітчизняної історіографії політики польського та румунського керівництва щодо інтернованої армії УНР. Свідченням цього є поодинокі публікації, які мали на меті узагальнити стан розробки вітчизняними фахівцями таборового періоду Армії УНР. Одна з них – стаття Я. Дмитрієвої «Проблема інтернованих вояків УНР: стан наукової розробки теми в сучасній українській історіографії». У ній піддано аналізу роботи В. Верстюка, О. Фуртеса, В. Власенка і О. Сапсая, М. Мандрика, П. Натикача й І. Ковальчука, Л. Скорич, В. Футали та ін., що вийшли друком у період з 2000 до 2015 рр. Але у статті авторка жодним словом не обмовилась про стан вивчення політики керманичів Польщі та Румунії щодо інтернованих українських вояків. І це не випадково, оскільки нею були проігноровані праці В. Матвієнка та В. Головаченка, М. Гетьманчука, Д. Табачника, В. Піскуп, В. Солдатенка, В. Кройтора, ін. авторів, у яких ця проблема якраз і висвітлювалась [Дмитрієва, 2015].

Не змінилася ситуація, на наш погляд, і на сьогодні. Як приклад, публікація Я. Таравської, що вийшла друком у 2019 р. Її аналіз засвідчив відсутність будь-яких новацій у історіографічному осмисленні проблем перебування інтернованої Армії УНР у таборах країн Центральної Європи. Поданий у історіографічному огляді Я. Таравської матеріал, висновки є

.....
нічим іншим, як довільним викладом ідей, сформульованих у працях І. Срібняка, М. Павленка, деяких інших авторів ще на межі XIX–XX ст. Єдиний епізод, який стосується досліджуваної у нашій статті теми – також запозичений з праці І. Срібняка [Таравська, 2019 : 231]. Йдеться про статтю Т. Рендюка «Українська військова та політична еміграція в Румунії у міжвоєнний період: невідомі сторінки історії діаспори» (2011 р.), яку І. Срібняк за браком джерельної бази закликав використовувати у науковому обігу з обережністю [Срібняк, 2017b : 124–125]. Хоча Я. Таравська на цю працю і посилається, виникає закономірне питання щодо загалом доцільності публікації такої малоінформативної статті. До того ж, варто зазначити, що І. Срібняк протягом 2017–2019 рр., тобто на момент виходу статті Я. Таравської, надрукував більше 30 статей з таборової проблематики, які авторка просто проігнорувала.

Окремо варто зупинитись на статті І. Срібняка «Інтернована армія УНР в Польщі (1921–1924 рр.): «блиск і злидні» історіографічного доробку польських та українських дослідників за останню чверть століття», надруковану у 2019 р. Вона є останньою в переліку історіографічних праць вітчизняних фахівців, присвячених таборовій проблематиці. У статті здійснено фронтальний аналіз історіографічного доробку вітчизняних та зарубіжних дослідників з проблеми перебування інтернованої Армії УНР у таборах Польщі. Через широкий предмет дослідження автор не проаналізував стан дослідження політики країн осідку до інтернованих українських вояків, згадавши лише доробок М. Павленка [Срібняк, 2019с : 202]. Але представлена праця І. Срібняка важлива з інших позицій. З огляду на слабкий стан історіографічного осмислення сучасними вітчизняними дослідниками історії міжвоєнної військової еміграції, вона є прикладом високопрофесійного, об'єктивного аналізу наукової проблеми вченим-історіографом. Дослідник не лише віддає належне тим фахівцям, які чимало зробили в плані дослідження еміграційного періоду Збройних сил УНР, а й виявляє негативні тенденції сучасної вітчизняної історіографії з цієї проблеми. Однією з них є поява низки публікацій, що «не містять якоїсь змістовної компоненти, являючи собою переспів за мотивами тієї тематики, яку їх автори ніколи не досліджували і про яку не мали жодного уявлення» [Срібняк, 2019с : 207]. Варто також зазначити, що у надрукованих протягом 2015–2019 рр. статтях І. Срібняка є певний матеріал, який стосується досліджуваної у статті проблеми. Вони будуть проаналізовані під час викладу основного матеріалу.

Недостатнє вивчення теми в сучасній вітчизняній історіографії й зумовило її вибір, як об'єкту наукового аналізу.

Мета статті. Автор поставив за мету з урахуванням оприлюднених розвідок комплексно проаналізувати науковий доробок сучасних вітчизняних істориків щодо політики Польщі та Румунії по відношенню до інтернованої у польських та румунських таборах Армії УНР і на цій основі виокремити провідні тенденції нарощування знань з проблеми, виявити прогалини в її вивченні та окреслити перспективні напрями подальшого її дослідження.

Виклад основного матеріалу. Доступ до раніше заборонених архівних матеріалів та праць зарубіжних істориків, позбавлення від опіки компартійних органів створили для істориків незалежної України широкі можливості об'єктивно аналізувати історичну минувшину, зокрема і окреслену проблему.

Одним з перших серед вітчизняних дослідників торкнувся проблеми еволюції політики Польщі та Румунії щодо українських інтернованих В. Трощинський. У монографії «Міжвоєнна українська еміграція в Європі» автор, спираючись на якісно нову джерельну базу, виділив обставини, які зумовлювали поведінку польського і румунського керівництва щодо Армії УНР протягом всього періоду її інтернування. Зокрема, Польща, на думку автора, навіть після підписання прелімінарного миру з радянською Росією у жовтні 1920 р. не почувалася у безпеці. Польське керівництво не виключало можливості відновлення воєнних дій на польсько-радянському фронті. Тому, зазначає В. Трощинський, «Польща не скидала з розрахунку «союзне» українське військо, яке перебувало на її території» [Трощинський, 1994 : 64]. У подібній ситуації знаходилася й Румунія, для якої варіант збройного протистояння з більшовицькою Росією був цілком реальним. «Румунсько-радянські відносини не були до кінця нормалізовані» [Трощинський, 1994 : 66], – зазначає автор, тому українське військо, розміщене в таборах для інтернованих, розглядалося румунськими очільниками, як додатковий аргумент у такому протистоянні. Вищезазвані фактори зумовили прихильне ставлення влади обох держав до українського війська на початковій стадії його інтернування. Ситуація змінилась після укладання 18 березня 1921 р. у Ризі остаточного миру між Польщею, з одного боку, й радянськими Росією та Україною з іншого. Нормалізація стосунків між сторонами, підкреслює В. Трощинський, «автоматично вела до радикальної зміни польської позиції щодо державного центру УНР. Останній вже не міг претендувати на толерування його Польщею як «союзного» і державного й провадити на її території легальну діяльність» [Трощинський, 1994 : 65], зокрема і військову. Як результат, більшість членів уряду УНР в екзилі у Польщі опинились на становищі «небажаних емігрантів», а військові формування в обох центрах їх осідку – Польщі та Румунії –

об'єктом тиску з метою їх повернення додому. Безпосередньо політику польського керівництва щодо збройної боротьби інтернованого українського війська за відновлення незалежності УНР аналізують Б. Гудь спільно з В. Голубком у праці «Нелегка дорога до порозуміння». Вона написана з широким використанням нових документів із польських архівів, а також маловідомих в Україні мемуарів та наукових праць. Автори характеризують польську політику щодо інтернованих як «непослідовну і неоднозначну», оскільки «у частини польських політиків існували небезпідставні підозри, що в разі утвердження самостійної Української держави рано чи пізно буде порушено питання про повернення етнічних українських земель» [Гудь, Голубко, 1997 : 41].

Серед праць 90-х рр. XX ст. варто звернути увагу на публікацію Р. Симоненка «Вічно живі гілки України: Північна Буковина й Північна Бессарабія», написану у полемічному ключі. У ній дослідник виступив із спростуванням концепції румунських істориків щодо історичного права Румунії на ці землі. Важливість публікації полягала у тому, що на початку 20-х рр. XX ст. зазначена проблема відігравала важливу роль у міждержавних стосунках Румунії з радянськими Росією та Україною та опосередковано впливала на становище інтернованих українських вояків. Автор, детально аналізуючи усю палітру переговорного процесу між румунською та радянською сторонами у 20-х рр. XX ст., зауважує, що ці переговори аж ніяк не означали визнання румунських територіальних загарбань, зокрема відторгнення Бессарабії [Симоненко, 1992 : 71].

Р. Симоненко безпосередньо не аналізує політику Румунії щодо інтернованої на її території Армії УНР. Однак з праці органічно випливає висновок про те, що військова допомога Румунії, спрямована на збереження і переоснащення інтернованого українського війська з метою продовження боротьби за незалежність України, була дуже важливою для Уряду УНР в екзилі. Тому він був змушений закривати очі на анексію румунами частини української території.

Певні аспекти досліджуваної теми розглянув у монографії «Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр.» М. Держалюк. Зокрема, дослідник, проаналізувавши міжнародні умови, які почали складатись у світі після завершення Першої світової війни, наголосив на тому, що вони відіграли фатальну роль щодо української державності: «Проголошеній 22 січня 1919 р. незалежній Україні у новому світовому порядку місця ніхто не думав давати. Міжнародні відносини після війни були направлені на те, щоб забезпечити панування країн Антанти проти Німеччини і надійно протистояти зближенню з нею більшовицької Росії». Тому країни Антанти, зазначає далі автор, не бажали визнавати державності української нації, «щоб не підірвати інтереси свої чи свої союзників і Східній Європі і не вийти на конфронтацію з Росією» [Держалюк, 1998 : 5]. Такими союзниками виступили насамперед Польща і Румунія. Саме з огляду на їх національно-політичні інтереси і прагнення і формувалась політика Антанти щодо української державності. А вони полягали у прагненні відродити свої країни за рахунок загарбання земель інших етносів, у чому Антанта їм всіляко допомагала. «Формування великих Румунії та Польщі перетворювало їх у надійних союзників Антанти» [Держалюк, 1998 : 220], – підкреслює автор, а сама Антанта «зміцнювала своє становище у Східній Європі» [Держалюк, 1998 : 217]. Підсумовуючи взаємини України з державами Антанти, а також з Росією, Польщею та Румунією, дослідник зазначає, що вони були позначені переважно негативними тенденціями. Після підписання Ризького договору протягом 1921–1923 рр. «Росія і Антанта знайшли шляхи до взаємного примирення в українському питанні. Росія згорнула масову діяльність своїх комуністичних спецслужб у Європі, а Польща, Румунія, Югославія, інші країни Антанти офіційно припиняли надання матеріальної допомоги УНР та ЗУНР, підтримки українським політичним емігрантам, збройним силам, урядовим колам та їхнім представництвам» [Держалюк, 1998 : 217].

Серед вітчизняних істориків 90-х рр. XX ст. найбільший внесок у дослідження еволюції політики урядів Польщі та Румунії щодо інтернованої Армії УНР зробив М. Павленко, свідченням чого є низка його статей, монографія та докторська дисертація, написані із залученням значного фактологічного матеріалу. У своїх працях автор насамперед зазначає, що на політичний курс керівництва обох країн щодо інтернованих впливали як внутрішні, так і зовнішні чинники. Аналізуючи, зокрема, політику урядових кіл Польщі у цьому напрямі, М. Павленко стверджує, що вона протягом 1921–1924 рр. зазнала суттєвих змін. На початку інтернування польський уряд цілком влаштовував його повний контроль над інтернованими вояками Армії УНР, які в разі потреби можна було використати для боротьби проти більшовиків [Павленко, 1999 : 139]. Аналізуючи віднайдені у польських архівах документи, автор дійшов висновку, що кардинальні зміни у ставленні польського керівництва до інтернованої Армії УНР сталися після укладання ним з більшовиками Ризького договору у березні 1921 р. Адже для Польщі зникла загроза нової війни з Радянською Росією, а отже, і необхідність використання українських вояків для протиборства з нею [Павленко, 1999 : 308].

У праці М. Павленка виділена ще одна причина, яка зумовлювала значне зниження інтересу польської влади до інтернованого українського війська, а саме: Польща переживала

серйозні економічні труднощі, і це не давало їй можливості на належному рівні утримувати табори для інтернованих. Сподівання на відновлення влади УНР в Україні і відповідно повернення її урядом всіх витрат на інтерноване українське військо остаточно зникли після утвердження там більшовицької влади. Виходячи з вищевикладених міркувань, М. Павленко робить чіткий висновок: після підписання Ризької угоди «подальше перебування української військової еміграції на теренах Польщі ставало для неї недоцільним з політичної точки зору та фінансово і матеріально обтяжливим з економічної» [Павленко, 1999 : 141], що й поклало початок процесу ліквідації таборів для інтернованих.

Що стосується еволюції політики румунського керівництва щодо української військової еміграції на своїй території, то у працях М. Павленка переконливо доводиться, що румунська сторона у цьому питанні аж ніяк не опікувалась національними інтересами українців, а дбала про власні. Українські військові формування на її території можна було використати у можливому протистоянні з більшовиками, особливо у 1921 р., коли постійні прикордонні сутички могли перерости у збройний міждержавний конфлікт [Павленко, 1999 : 301]. Водночас автор зазначає, що Румунія не могла не враховувати тодішніх реалій, зокрема того, що радянська Росія являла собою досить велику військову силу і тому намагалась не афішувати відкрито свій антибільшовизм. Пам'ятали очільники Румунії й інше, а саме, що Армія УНР, чий збройний формування перебували на її території, негативно сприймали окупацію румунами Північної Бессарабії та Північної Буковини. Це породжувало у керівництва Румунської держави певну недовіру до цих формувань, побоювання того, що вони можуть спричинити нестабільність всередині країни [Павленко, 1999 : 301].

Наявність вищеназваних чинників, констатує М. Павленко, «вимагали від румунських урядових кіл досить гнучкої і продуманої політики у ставленні до військової еміграції» [Павленко, 1999 : 302], і вона прагнула її демонструвати.

У працях М. Павленка звертається увага й на той факт, що політика Польщі та Румунії щодо інтернованої Армії УНР визначалась не лише їх зовнішньополітичними пріоритетами. Значний вплив на їх спрямованість справляла позиція держав Антанти – переможниці у Першій світовій війні. Спочатку вони протегували антибільшовицьким силам, вбачаючи в них засіб стримування експансіоністських устремлінь більшовицької Росії [Павленко, 1999 : 301]. Але після рішень Паризької мирної конференції та Ради послів держав Антанти, за якими більша частина українських земель опинилася у складі Польщі, Чехословаччини та Румунії, а також замирення з більшовицькою Росією, унаслідок чого до складу СРСР увійшла Радянська Україна, інтерес західних країн до української військової еміграції різко знизився. «Певна зацікавленість урядових кіл західних держав українськими вояками змінилася байдужістю, – констатує на завершенні дослідник, – в країнах перебування вони все більше ставали нікому не потрібними. За таких умов основна маса української військової еміграції обрала кращим виходом надбання цивільного статусу» [Павленко, 1999 : 302].

У перше двадцятиріччя ХХІ ст. увага вітчизняних істориків до вивчення питання про еволюцію політики Польщі та Румунії щодо інтернованої Армії УНР дещо знизилась. Як правило, зазначене питання розглядалося фрагментарно, як складова частина більш широких проблем, що стосувались взаємовідносин цих країн з більшовицькими Росією та Україною. Зокрема, М. Гетьманчук, аналізуючи хід виконання польською стороною умов Ризького договору 1921 р., що передбачав поряд з іншими пунктами й розпуск таборів для інтернованих, зазначає, що на цей процес впливав той факт, що окрім екзильного уряду УНР існувало ще два українські уряди: УСРР у Харкові та уряд Західної України у Відні. Між ними існували політичні розбіжності, які заважали спільно боротися за возз'єднання українських земель та незалежність. Це змушувало польську сторону маневрувати у взаємовідносинах з більшовицькими Росією та Україною, які у 1922 р. об'єдналися у складі СРСР. Крім того, зазначає М. Гетьманчук, виконання радянською стороною фінансових та майнових умов договору Москва часто ставила в залежність від того, наскільки уряд Польщі швидко припинить на своїй території діяльність екзильного уряду УНР і його збройних формувань. У результаті, констатує автор, розділивши за Ризьким договором українські землі, не тільки Москва, а й Польща «перестали бути зацікавленими у відкритій активізації українського фактору своєї зовнішньої політики... Подальша діяльність уряду УНР набула лише військово-розвідувального характеру, що згодом вилилось у проведення невдалого 2-го Зимового походу восени 1921 р. Табори для інтернованих вояків УНР польський уряд за наполяганням Радянської Росії розпустив, а С. Петлюра змушений був виїхати з Польщі» [Гетьманчук, 2004 : 23].

Про намагання польського керівництва, особливо його цивільної верхівки, позбутися інтернованих українських вояків після Ризького миру йдеться у п'ятому томі «Політичної історії України ХХ століття». Готуючись до ліквідації таборів для інтернованих, поляки поділили емігрантів на дві категорії: тих, хто прибув до 12 жовтня 1920 р. (дати підписання прелімінарного миру з більшовицькою Росією), та тих, хто прибув пізніше. Відповідно для кожної категорії

запроваджено два види документів: «червоні картки азилу й білі картки перебування» [Політична історія України, 2003 : 42–43]. Останні картки були дійсні до 1 березня 1923 р. Оскільки більша частина таборитів підпадала саме під другу категорію, над ними нависла загроза примусового виселення. Лише завдяки активному втручання Українського Центрального Комітету у Варшаві, зазначається у праці, вдалося зупинити цей процес і «змінити сам підхід польських властей до проблеми української політичної еміграції» [Політична історія України, 2003 : 43]. Пізніше до цієї ж теми звернулися В. Виздрик та В. Пехів. У статті «Інтерновані частини Армії УНР у таборах на території Польщі» вони показали, що після ліквідації у 1924 р. військових таборів у Польщі, інтерновані, які отримали статус політемігрантів, прагнули залишитись для проживання на території цієї країни, але польська влада дуже неохоче давала на це дозвіл. Виключення робилось тільки тоді, коли в певних галузях промисловості не вистачало робочих рук [Виздрик, Пехів, 2018 : 96].

Позитивну роль у подальшому вивченні ставлення влади Польщі до інтернованого вояцтва відіграв вихід у світ у 2012 р. збірника документів і матеріалів «Україна – Польща 1920 – 1939 рр.: 3 історії дипломатичних відносин УСРСР з Другою Річчю Посполитою», упорядкованого Н. та О. Рубльовими. Звісно, ці документи відображають погляд радянських керівників на взаємини з Польщею, але наведений у них матеріал дає змогу побачити ті аспекти політики польської влади щодо українських таборитів, які надзвичайно дратували більшовицьку владу. Серед них – питання репатріації, перебування на території Польщі еміграційного уряду УНР, функціонування таборів для інтернованих, взаємини спецслужб Польщі з Повстансько-партизанським штабом тощо. Цікавими у цьому плані є, попри мемуарний характер та ідеологічну заангажованість, спогади колишнього секретаря Консульства УСРСР у Варшаві й згодом секретаря Посольства СРСР у Другій Речі Посполитій М. Гнатюка «Перші кроки української радянської дипломатії». У спогадах, зокрема, зазначається, що «репатріація інтернованих на території Польщі солдатів і офіцерів контрреволюційних армій щоразу нашоувалася на протидію властей» [Україна – Польща 1920–1939 рр., 2012 : 559]. «Сам Петлюра перебував в м. Тарнові разом з своїм «урядом», – виявляє своє невдоволення більшовицький дипломат. – У каліських таборах було інтерновано залишки петлюрівських корпусів, готових у будь-який час виступити проти Радянської України». Висновок М. Гнатюк робить передбачуваний: «Навіть після підписання Ризького мирного договору з РРФСР та УРСР уряд Пілсудського одночасно зберігав вірність угодам, укладеним з контрреволюційними режимами та організаціями проти Країни Рад [Україна – Польща 1920–1939 рр., 2012 : 558].

Цей та низка інших документів свідчать про те, що керівництво Польщі довгий час надавало підтримку українській військовій еміграції, навіть, незважаючи на неприємні наслідки для себе, через порушення домовленостей з більшовицькою Росією. Хоча зрозуміло, що передусім вони переслідували свої національні інтереси. І коли виникала щодо них загроза, свої союзницькі зобов'язання не поспішали виконувати, а то й ігнорували. Свідченням цього є поведінка поляків під час підготовки Другого Зимового походу. Вона проаналізована у низці праць вітчизняних дослідників. Так, В. Савченко, констатуючи, що поляки гальмували початок походу наприкінці літа 1921 р., зазначає, що «Польщі не потрібна була широка акція, яка могла б, спровокувати війну з Радянською Росією. Достатньо було промацати червоний тил, посіяти хаос і розорити прикордонну інфраструктуру» [Савченко, 2006 : 398]. Цю ж думку обстоюють й інші дослідники. «Польське керівництво, – наголошує С. Литвин, – фактично відмежувалось від відкритої підтримки українських повстанців на своїй території, боячись спричинити цим нову польсько-радянську війну. Відділи Тютюнника були забезпечені зброєю і набоями лише на 50 відсотків. Українці не вистачало одягу і взуття» [Литвин, 2011 : 19]. Сама зброя, надана поляками також була не кращого ґатунку, пише А. Куций. «Кріси були поржавілі, деякі без замків, мало які мали ремені – частина була зі шнурками, а частина і шнурків не мала, і треба було їх нести на руках, – цитує дослідник спогади учасника Другого Зимового походу сотника О. Шпилинського. [Куций, 2014 : 131].

Дослідники, які аналізували зовнішньополітичну стратегію Румунії у 20-ті рр. ХХ ст., зокрема і в період перебування на її території інтернованих українських військовиків, дійшли висновку, що ця стратегія носила експансіоністський характер. Вона виникла, зазначає, зокрема, В. Кройтор, з концепції «Великої Румунії» й полягала «в обґрунтуванні територіальних претензій на суміжні, в тому числі й українські землі Буковини й Бессарабії...» [Кройтор, 2007 : 18]. Проаналізувавши зовнішні пріоритети основних політичних партій Румунії – національно-ліберальної, цараністської та консервативно-демократичної, дослідник зробив висновок про те, що жодна з них не рахувалася з національними інтересами нерумунського населення [Кройтор, 2007 : 8]. «Цілі Румунської держави й українського національного руху, що прагнув до об'єднання всіх українських земель в єдину державу, не збігалися» [Кройтор, 2007 : 18]. На жаль, автор не конкретизував взаємини політичного керівництва Румунії з екзильним урядом УНР і його військовими формуваннями.

Певну інформацію щодо ставлення урядових структур Румунії до інтернованого українського війська на її території ми знаходимо у документах, наведених у праці В. Власенка «Документи і матеріали Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії (1919–1923 рр.)». Так, у листі голови цієї місії К. Мацієвича та шефа її військової секції – генерала С. Дельвіга – до МЗС УНР від 8 лютого 1922 р. з приводу фінансування організації ген. Гулого зазначалося, що ця організація ніколи не користувалася особливим довір'ям і допомогою румунських урядових інституцій. Після переговорів з більшовиками, йдеться у листі, ставлення румунських урядових кіл до Місії змінилось не в кращу сторону, відповідно і «умови праці організації ген. Гулого значно погіршали» [Власенко, 2008а : 145].

Певну інформацію щодо політики румунської влади по відношенню до інтернованих українських вояків містять й деякі інші праці В. Власенка, зокрема стаття «Третя хвиля міжвоєнної української політичної еміграції в Румунії», що вийшла у 2014 р. У ній зазначається, що румунська влада прихильно ставилася до інтернованих українських вояків, адже бачила в них можливість сконцентрувати потенційну військову силу на кордоні з Україною [Власенко, 2014b : 105].

Серед останніх праць, присвячених досліджуваній темі, варто виділити статті І. Срібняка, який продовжив поглиблено вивчати історію української військової еміграції. Одна з них – «Українці в Бессарабії та Румунії, 1921–1923 рр.». Із залученням нових архівних документів дослідник довів, що румунська влада після поразки Листопадового рейду 1921 р., а також під впливом дипломатичних демаршів більшовицької влади, відмовилась «від прихованої підтримки антибільшовицьких акцій, що здійснювались частиною вояків-українців з теренів Бессарабії». Крім того, щоб мінімізувати можливість більшовицьких спецслужб отримувати інформацію про інтернованих українських вояків, «румунська влада почала «віддаляти» їх від державного кордону, приміщуючи в таборах в центральній та західній частинах Румунії» [Срібняк, 2017b : 133]. До того ж, маючи на меті взагалі позбутися інтернованих на своїй території, румунські органи влади, поступово скасовували всі обмеження на вихід вояків з табору «Фегераш», всіляко заохочували вояків влаштовуватися на постійну роботу в Бессарабії та Румунії. Зрештою у вересні 1923 р. табір українських інтернованих у «Фагараші» остаточно зліквідовано [Срібняк, 2017b : 132].

Ще одна стаття І. Срібняка, написана у співавторстві з Я. Попенком, – «Діяльність військового відділу Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії, 1920 р. (за матеріалами САУ)» (2019 р.). Дослідники на підставі нових документів, що зберігались у Центральному військовому архіві Польщі, всебічно проаналізували цю малодосліджену тему. Водночас через призму її розгляду вони певною мірою торкнулись й питання про причини підтримки Румунією інтернованих українських вояків на своїй території. Зокрема, у публікації зазначається, що «спільність вищого державного інтересу двох країн, що полягав у послідовному протистоянні радянській Росії, обумовлювала кооперацію їх зусиль в антибільшовицькій військово-агентурній діяльності протягом 1920–1921 рр. Усвідомлення потенційної загрози Москві, яка тільки номінально погодилась з приєднанням Румунією Бессарабії, об'єктивно підштовхувало Бухарест до розігрування «української карти». Це, зокрема, виявлялось в утримуванні румунською владою таборів інтернованих вояків армії УНР, а також у залученні окремих українських старшин на румунську військову службу» [Срібняк, 2019 : 173–174].

Варто зазначити, що вітчизняні науковці доповідають результати своїх наукових пошуків, зокрема і з досліджуваної у статті теми, й на міжнародних конференціях. Одна з них – Міжнародна наукова конференція з нагоди 100-річчя встановлення польсько-українських дипломатичних відносин, що відбулась у вересні 2019 р. у Києві. Серед вітчизняних дослідників із змістовними доповідями виступили І. Срібняк, І. Матяш, Н. і О. Рубльови, А. Руккас. Зокрема, І. Срібняк, спираючись на нові документи, віднайдені в архівах України та Польщі, поглибив наші знання про обставини перебування інтернованих вояків-українців у Каліші, подробиці відвідин табору очільником Польщі Ю. Пілсудським у травні 1921 р. Важливою є інформація про прохання Ю. Пілсудського не розголошувати факт його перебування у таборі [Срібняк, 2019 : 116]. Це свідчило, на наш погляд, не лише про його небажання знову наразитися на критику радянського керівництва, а й на серйозну внутрішньополітичну боротьбу всередині самого польського політикуму того часу.

Висновки. Підводячи підсумки, слід зазначити, що вітчизняні історики, спираючись на оновлену джерельну базу, застосовуючи широку палітру загальнонаукових та спеціальних методів, значно просунулись у дослідженні окресленої у статті проблеми. Була відкинута більшовицька, заснована на класовому принципі оцінки історичних подій, парадигма спрямованості політики Польщі та Румунії по відношенню до інтернованих українських вояків, усунуті недоліки української зарубіжної історіографії, зокрема, її слабка джерельна основа, мемуарний відтінок багатьох публікацій. Зроблено об'єктивний висновок щодо змісту політики польського та румунського керівництва щодо інтернованої Армії УНР – її використання для

забезпечення власних національних інтересів, охарактеризовано чинники, які впливали на колювання цієї політики.

Водночас історіографічний аналіз показав, що попри значне просування у дослідженні цієї теми, особливо у 1990-ті роки, в останнє двадцятиріччя вітчизняні історики певною мірою знизили увагу до її вивчення. Зменшилась кількість дослідників таборової проблематики, почали з'являтися праці, позначені відсутністю наукової новизни, неодноразовим переповіданням у різних варіаціях сюжетів та висновків, наведених та зроблених іншими дослідниками ще у 90-ті рр. ХХ ст. Низка аспектів цієї проблеми не стала предметом глибокого наукового аналізу, опинившись по суті на периферії дослідницького інтересу. Серед них – вплив внутрішньополітичної боротьби у Польщі та Румунії на ставлення цих держав щодо українських інтернованих вояків, економічні витрати урядів обох країн на утримання таборів для інтернованих, перспективи їх повернення, ставлення місцевого населення, релігійних кіл Польщі та Румунії до перебування інтернованих українських вояків на їх території тощо. Зазначені аспекти потребують подальшого вивчення та наукової інтерпретації, що свідчить про відсутність підстав вважати стан наукової розробленості, окресленої у статті проблеми, достатнім. Зробити це можна лише шляхом активної науково-дослідної роботи як у вітчизняних, так і польських та румунських архівах, де і до сьогодні зберігається велика кількість архівних документів, яких ще не торкалася рука дослідника. Варто погодитись з думкою одного з найбільш активних і послідовних науковців таборової проблематики – І. Срібняка, який зазначає, що «тільки максимально повне залучення архівних матеріалів створюватиме можливість для об'єктивного і повного розкриття обставин таборового періоду існування інтернованих Військ УНР у Польщі, а крім цього – це об'єктивно сприятиме зменшенню того дев'ятого валу переспівів у статтях низки молодих українських істориків, яких допоки що не має підстав називати не тільки дослідниками, а навіть популяризаторами таборової тематики» [Срібняк, 2019 : 210].

Подяка. Висловлюю щирі вдячності працівникам бібліотек за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Виздрік, В. С. & Пехів, В. Б.** (2018). Інтерновані частини армії УНР у таборах на території Польщі. *Військово-науковий вісник*, 29, С. 90–100.
- Віднянський, С. В.** (2003) Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці. *Український історичний журнал*, 2, С. 39–55.
- Власенко, В. М.** (2008а). Документи і матеріали Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії (1919–1923 рр.). *Памятки: археографічний щорічник*, 8, С. 129–160.
- Власенко, В. Н.** (2014b). Третья волна межвоенной украинской политической эмиграции в Румынии. *Русин*, 4(38), 99–114.
- Гетьманчук, М.** (2004). *Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр.: автореферат дисертації доктора історичних наук: 07.00.02.* Львів: Б.в., 34 с.
- Гудь, Б., & Голубко, В.** (1997). *Нелегка дорога до порозуміння: До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр.* Львів: Українські технології, 67 с.
- Держалюк, М. С.** (1998). *Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр.* Київ: Оріяни, 240 с.
- Дмитрієва, Я. А.** (2015). Проблема інтернованих вояків УНР: стан наукової розробки теми в сучасній українській історіографії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 44(2), С. 200–203.
- Калакура, Я.** (2012). Зарубіжний світ як предмет дослідження новітньої української історіографії. *Український історичний журнал*, 5, С. 120–134
- Кройтор, В. К.** (2007). *Українське питання в політиці Румунії (1918–1927 рр.): автореферат дисертації кандидата історичних наук: 07.00.02.* Одеса: Б.в. 20 с.
- Куций, А. Ф.** (2014). Полковник Р. Сушко – учасник Другого Зимового походу 1921 року. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Держава та армія, 784, С. 128–135.
- Литвин, С.** (2011). Воєнно-політичні обставини Другого Зимового походу Армії УНР. *Воєнна історія*, 5 (59), С. 7–23.
- Павленко, М. І.** (1999). *Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.).* Київ, 1999. 352 с.

- Рубльова, Н. С., Рубльов, О. С. (Упорядн.) (2012). *Україна – Польща 1920–1939 рр.: 3 історії дипломатичних відносин УСРС з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали*. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 624 с.
- Савченко, В. (2006). *Дванадцять воїн за Україну*. Харків: Фолио, 415 с.
- Симоненко, Р. (1992). *Вічноживі гілки України: Північна Буковина й Північна Бессарабія*. Київ: Ін-т історії України АН України, 121 с.
- Срібняк, І. В., & Попенко, Я. В. (2019). Діяльність військового відділу Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії, 1920 р. (за матеріалами САН). *Русин*, 57, С. 157–178.
- Срібняк, І. В. (2000а). *Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність*. Київ, 324 с.
- Срібняк, І. В. (2017b). Українці в Бессарабії та Румунії, 1921–1923 рр. (таборове та позатаборове повсякдення інтернованих вояків Армії УНР). *Русин*, 3(49), С. 122–136.
- Срібняк, І. (2019с). Інтернована армія УНР в Польщі (1921–1924 рр.): «блиск і злидні» історіографічного доробку польських та українських істориків за останню чверть століття. Ред. І. Срібняк. *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Monografia zbiorowa* (сс. 200–212). Warszawa-Toruń.
- Срібняк, І. (2019d). Каліш – центр громадсько-політичного життя українських комбатантів у Польщі (перша половина 1920-х рр.): за матеріалами нових розшуків у польських та українських архівосховищах (І. Матяш, Ред.). *Україна і Польща: Шляхами міждержавних взаємин*, 108–126.
- Таравська, Я. (2019). Українська військова еміграція в Чехословаччині, Румунії та балканських країнах (1921–1939 рр.): історіографічний нарис. *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość* (сс. 229–233). Warszawa-Toruń.
- Троцинський, В. П. (1994). *Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище*. Київ: Інтел, 259 с.
- Троцинський, В. П. (кер.). (2003). *Політична історія України. XX століття: у 6 т. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940)*. Київ: Генеза, 717 с.

Николай Стопчак

Винницький торгово-економічний інститут Київського національного торгово-економічного університета
доктор історических наук, професор (Україна)

Политика Польши и Румынии относительно интернированной Армии УНР (1921–1924): современная отечественная историография

Аннотация. Целью статьи является комплексный анализ историографического наследия современных украинских историков, касающийся политики руководства Польши и Румынии относительно интернированной в лагерях этих стран Армии Украинской Народной Республики. **Методологическую основу** исследования составляют принципы историзма, объективности, системности. При решении поставленных задач использованы общенаучные и специальные методы исследования: историографического анализа и синтеза, обобщения, количественный, историко-сравнительный, хронологический, ретроспективный и др. **Научная новизна** работы заключается в комплексном анализе состояния изучения в современной отечественной историографии политики руководства Польши и Румынии на протяжении 1921–1924 гг. по отношению к интернированной Армии УНР, выяснены концептуальные подходы и приемы, которые использовались современными отечественными специалистами с целью научной реконструкции этой политики. **Выводы.** Анализ историографического наследия современных украинских историков показал, что они добились значительного прогресса в изучении исследуемой темы. Получив доступ к ранее закрытым архивным материалам, как отечественным, так и зарубежным, наладив сотрудничество с зарубежными специалистами-историками, ученые независимой Украины отбросили ненаучные, идеологически заангажированные подходы и выводы советской историографии о политике польского и румынского руководства относительно интернированной Армии УНР. Были устранены недостатки украинской зарубежной историографии по данной проблеме, которые заключались в наличии ряда неточностей, слабой источниковой базе, что приводило к искажению исторических реалий. Отечественные историки четко показали, что осуществляемая правительствами Польши и Румынии политика по отношению к интернированной в лагерях этих стран Армии УНР была направлена на обеспечение собственных национальных интересов. Она видоизменялась в зависимости от состояния взаимоотношений со своим агрессивным северным соседом – большевистской Россией. Значительное влияние на направленность

этої політики оказывала позиція государств Антанты – победительницы в Первой мировой войне, которые видели в Армии УНР силу, способную противодействовать экспансионистским устремлениям большевистской России. Вместе с тем, невзирая на значительное продвижение в исследовании данной темы, особенно в 1990-ые годы – в начале XXI ст., за последнее двадцатилетие отечественные историки в определенной мере ослабили внимание к ее изучению. Между тем, ряд аспектов этой проблемы нуждается в дальнейшем изучении и анализе.

Ключевые слова: правительства Польши и Румынии, современная отечественная историография, историографический процесс, интернированная Армия УНР, украинская военная эмиграция.

Mykola V. Stopchak

Vinnitsia Institute of Trade and Economics of Kyiv National University of Trade and Economics
Dr (History), Professor (Ukraine)

The Policy of Poland and Romania Concerning Interned Army of the Ukrainian People's Republic (1921–1924s): Modern Domestic Historiography

Abstract. *The article focuses on a comprehensive analysis of the historiographical achievements of modern Ukrainian historians on the policy of the leadership of Poland and Romania regarding the interned in the camps of these countries, the Army of the Ukrainian People's Republic. The methodological basis of the study comprises the principles of historicism, objectivity and systematics. General scientific and special research methods were used in solving the set tasks: historiographical analysis and synthesis of knowledge development, generalization, quantitative, historical-comparative, chronological, retrospective, etc. The scientific novelty of the work lies in a comprehensive analysis of the state of study in modern domestic historiography of the policy of the leadership of Poland and Romania during 1921-1924s concerning interned Army of the UPR. Conclusions.* The analysis of the historiographical achievements of modern Ukrainian historians proved they have made significant progress in studying the scientific field. Having gained access to previously closed domestic and foreign archival materials, scholars of independent Ukraine cooperated with foreign historians and rejected unscientific, ideologically biased approaches and conclusions of Soviet historiography regarding the policy of the Polish and Romanian leadership towards the interned army. The shortcomings of Ukrainian foreign historiography on this problem, which consisted of a number of inaccuracies and a weak source base, were eliminated, which led to the distortion of historical realities. Domestic historians have clearly shown that the policy pursued by the governments of Poland and Romania regarding the internment of the UPR Army in the camps of these countries was aimed at ensuring their own national interests. It varied depending on the state of relations with its aggressive northern neighbor – Bolshevik Russia. The orientation of this policy was significantly influenced by the position of the Entente states, the victors of the First World War/ They viewed the UPR Army as a force capable of counteracting the expansionist aspirations of Bolshevik Russia. At the same time, despite significant progress in the study of this topic, especially in the 1990s – early XXI century, in the last twenty years, domestic historians didn't pay enough attention to its study. A number of aspects of this problem remain unexplored and require further scientific analysis.

Key words: governments of Poland and Romania, modern domestic historiography, historiographical process, interned Army of the Ukrainian People's Republic, Ukrainian military emigration.

References:

- Derzhaliuk, M. S.** (1998). *Mizhnarodne stanovyshe Ukrainy ta yii vyzvolna borotba u 1917–1922 rr.* [International position of Ukraine and her liberation fight in 1917–1922]. Kyiv: Oriiany, 240 p. [in Ukrainian].
- Dmitriieva, Ya. A.** (2015). Problema internovanykh voiakiv UNR: stan naukovoї rozrobky temy v suchasniї ukrainiї istoriografii [Problem of internee warriors of UHP: the state of scientific development of theme in modern Ukrainian historiography]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific works of historical faculty of the Zaporizhzhya national university*, 44(2), 200–203. [in Ukrainian].
- Hetmanchuk, M. P.** (2004). *Ukrainske pytannia v radiansko-polskykh vidnosynakh 1920 – 1939 rr.* [The Ukrainian question in Soviet-Polish relations in 1920–1939] (Extended abstract of Candidate's thesis). Lviv. [in Ukrainian].
- Hud, B., & Holubko, V.** (1997). *Nelehka doroha do porozuminnia: Do pytannia henezhy ukrainsko-polskoho viiskovo-politychnoho spivrobitnytstva 1917 – 1921 rr.* [Heavy road to understanding: To the

- question of genesis of українсько-польського military-political collaboration 1917 – 1921]. Lviv: Ukrainski tekhnolohii, 67 p. [in Ukrainian].
- Kroitor, V. K.** (2007). *Ukrainske pytannia v politytsi Rumunii (1918 – 1927 rr.)* [Ukrainian question in politics of Romania (1918 – 1927)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Odesa. [in Ukrainian].
- Kutsyi, A. F.** (2014). Polkovnyk R. Sushko – uchasnyk Druhoho Zymovoho pokhodu 1921 roku [Colonel R. Sushko was a participant in the Second Winter Campaign of 1921]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika». Serii: Derzhava ta armii – Bulletin of the National University «Lviv Polytechnic». Series: State and Army*, 784, 128–135. [in Ukrainian].
- Lytvyn, S.** (2011). Voienno-politychni obstavyny Druhoho Zymovoho pokhodu Armii UNR [Military and political circumstances of the Second Winter Campaign of the UNR Army]. *Voienna istoriia – Military History*, 5 (59), 7–23 [in Ukrainian].
- Pavlenko, M. I.** (1999). *Ukrainski viiskovopoloneni y internovani u taborakh Polshchi, Chekhoslovachchyny ta Rumunii: stavlennia vlady i umovy perebuvannia (1919 – 1924 rr.)* [Ukrainian prisoners of war and internment in the camps of Poland, Czechoslovakia and Romania: power relations and conditions of stay (1919 – 1924)]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 352 s. [in Ukrainian].
- Rublova, N. S., Rublov, O. S.** (Comps.). (2012). *Ukraina – Polshcha 1920 – 1939 rr. : Z istorii dyplomatychnykh vidnosyn USSR z Druhoiu Richchiu Pospolytoiu: Dokumenty i materialy* [Ukraine – Poland 1920 – 1939 pp. : From the history of diplomatic relations of the USSR with the Second Polish-Lithuanian Commonwealth: Documents and materials]. Kyiv: DUKh I LITERA, 624 p. [in Ukrainian].
- Savchenko, V.** (2006). *Dvenadtsat voyn za Ukrainu. [Twelve wars for Ukraine]* Harkov: Folio, 415 p. [in Russian].
- Symonenko, R.** (1992). *Vichnozhnyi hilyk Ukrainy: Pivnichna Bukovyna y Pivnichna Bessarabiia* [Eternal branches of Ukraine: Northern Bukovina and Northern Bessarabia]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy AN Ukrainy, 121 p. [in Ukrainian].
- Sribniak, I. V., & Popenko, Ya. V.** (2019). Diialnist viiskovoho viddilu Nadzvychainoi dyplomatychnoi misii UNR u Rumunii, 1920 r. (za materialamy CAW) [Activities of the military department of the Extraordinary Diplomatic Mission of the UNR in Romania, 1920 (according to CAW)]. *Rusyn – Rusyn*, 57, 157–178. [in Ukrainian].
- Sribniak, I. V.** (2000a). *Ukrainci na chuzhyni. Poloneni ta internovani voiakky-ukrainci v krainakh Tsentralnoi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy: stanovyshe, orhanizatsiia, kulturno-prosvitnytska diialnis* [Ukrainians abroad. Captive and interned Ukrainian soldiers in the countries of Central and South-Eastern Europe: position, organization, cultural and educational activities]. Kyiv, 324 p. [in Ukrainian].
- Sribniak, I. V.** (2017b). *Ukrainci v Bessarabii ta Rumunii, 1921 – 1923 rr. (taborove ta pozataborove povsiakdennia internovanykh voiakiv Armii UNR)* [Ukrainians in Bessarabia and Romania, 1921 – 1923 (Camp and non-camp everyday life of interned soldiers of the UNR Army)] *Rusyn – Rusyn*, 3(49), 122–136. [in Ukrainian].
- Sribniak, I.** (2019c). Internovana armii UNR v Polshchi (1921–1924 rr.): «blysk i zlydni» istoriohrafichnoho dorobku polskykh ta ukrainskykh istorykiv za ostanniu chvert stolittia [The interned army of the Ukrainian People's Republic in Poland (1921–1924): «brilliance and poverty» of the historiographical work of Polish and Ukrainian historians for the last quarter of a century]. (I. Sribniak, Ed). *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Monografia zbiorowa* (pp. 200–212). Warszawa-Toruń. [in Ukrainian].
- Sribniak, I.** (2019d). Kalisz – tsentr hromadsko-politychnoho zhyttia ukrainskykh kombatantiv u Polshchi (persha polovyna 1920-kh rr.): za materialamy novykh rozshukiv u polskykh ta ukrainskykh arkhivoshkovyshchakh [Kalisz – the center of socio-political life of Ukrainian combatants in Poland (first half of the 1920s): according to new research in Polish and Ukrainian archives] (I. Matiasz, Ed.). *Ukraina i Polshcha: Shliakhmy mizhderzhavnykh vzaiemyn – Ukraine and Poland: Through interstate relations*, 108–126. [in Ukrainian].
- Taravska, Ya.** (2019). *Ukrainska viiskova emihratsiia v Chekhoslovachchyni, Rumunii ta balkanskykh krainakh (1921–1939): istoriohrafichnyi narys* [Ukrainian military emigration to Czechoslovakia, Romania and the Balkans (1921–1939): a historiographical essay] (I. Sribniak, Ed). *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Monografia zbiorowa* (pp. 200–212). Warszawa-Toruń. [in Ukrainian].
- Troshchynskyi, V. P.** (1994). *Mizhvoienna ukrainska emihratsiia v Yevropi yak istorychne i sotsialno-politychne yavyshe* [Interwar Ukrainian emigration to Europe as a historical and socio-political phenomenon]. Kyiv: Intel, 259 p. [in Ukrainian].
- Troshchynskyi, V. P.** (Ed). (2003). *Politychna istoriia Ukrainy. XX stolittia: u 6 t. / T. 5: Ukrainci za mezhamy URSR (1918–1940)* [Political history of Ukraine. XX stolittia: u 6 t. / Vol. 5: Ukrainians for the USSR (1918–1940)]. Kyiv: Heneza, 717 p. [in Ukrainian].

Vyzdryk, V. S. & Pekhiv, V. B. (2018). Internovani chastyny armii UNR u taborakh na terytorii Polshchi [Interned units of the UNR army in camps in Poland]. *Viiskovo-naukovy visnyk – Military Scientific Bulletin*, 29, 90–100. [in Ukrainian].

Vidnianskyi, S. V. (2003). Ukrainske pytannia v mizhvoiennii Polshchi: osnovni problemy y napriamky naukovykh doslidzhen u suchasni vitchyzniani istorichnoi nauki [The Ukrainian question in interwar Poland: main problems and directions of scientific researches in modern domestic historical science]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 39–55. [in Ukrainian].

Vlasenko, V. M. (2008a). Dokumenty i materialy Nadzvychainoi diplomatichnoi misii UNR V Rumunii (1919 – 1923 rr.) [Documents and materials of the Extraordinary Diplomatic Mission of the Ukrainian People's Republic in Romania (1919 – 1923)] / *Pamiatky: arkhеоhrafichnyi shchorichnyk – Sights: archeographic yearbook*, 8, 129–160. [in Ukrainian].

Vlasenko, V. N. (2014b). Tretia volna mezhvoennoi ukraynskoï politycheskoï emigratsii v Rumynii [The third wave of interwar Ukrainian political emigration to Romania]. *Rusin – Rusin*, 4(38), 99–114. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 03.01.2021 р.

Статтю рекомендовано до друку 08.02.2021 р.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(477)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-35-130-136>

Віталій Тельвак

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: telvak1@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

Віталій Масненко

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: masnenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7825-3871>

«Русский мир» як політична технологія та інструмент агресії: нова аналітична структура*

**(Якубова Л., Головка В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму:
історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: (Аналітична
доповідь).–Київ, 2018.–227 с.)**

Анотація. У статті прорецензовано колективну монографію співробітників Інституту історії України НАН України, в якій всебічно з'ясовуються історичні витоки концепту «Русский мир», а також відтворено його застосування як політичної технології та інструменту агресії. Дослідження характеризує ґрунтовна та різноманітна джерельна база. Автори представили різноаспектний аналіз теорії та практики «русского мира», що має стати підставою для деконструкції однієї з найбільш руйнівних ідеологій сучасності.

Ключові слова: «Русский мир», «русская весна», філософія євразійства, політична технологія, російська агресія.

Час, що минув від початку російської військової агресії в Україну, породив чималу кількість різнопланової літератури багатьма мовами. У цих працях пропонується осмислення найбільшого на сьогодні конфлікту в повоєнній Європі крізь призму політологічних, правових, історичних, культурологічних та багатьох інших дослідницьких оптик. Здебільшого, наявні опрацювання хибують на певну однобічність, адже їхні автори зосереджені на з'ясуванні зазвичай якогось одного аспекту російсько-української війни, що ускладнює його адекватне співвіднесення з іншими чинниками. Ще більшу цінність мають спроби цілісного аналітичного погляду на цей виклик для сучасного українства. Серед таких нечисленних праць хочемо звернути увагу на доповідь співробітників Інституту історії України НАН України Лариси Якубової, Володимира Головка та Яни Примаченко «Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії», що стала наслідком реалізації науково-дослідного проєкту (який був складовою частиною цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Історичний досвід регіонального розвитку Донбасу і Криму. Донбас і Крим в історії України: віхи спільної історичної долі») та з'явилася друком позаторік, але так і не знайшла обговорення в критичній літературі.

Натомість згадана праця цілком заслуговує на уважну наукову рефлексію з кількох причин. По-перше, відзначимо добре дібраний склад авторського колективу, в доробку представників якого бачимо численні ґрунтовні праці з проблематики минулого та недавнього сьогодення Східної та Південної України. Для прикладу, згадаємо про знані книги Л. Якубової («Русский мир» в Україні: на краю прірви», «Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи. Аналітична доповідь» і «Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини»), В. Головка («Окупація Криму» та «Олигархи из города роз. Становление и развитие крупного капитала Донбасса (1991–2014 гг.)») і публікації Я. Примаченко, зокрема, «Історична політика РФ та її вплив на території південно-східної України та АР Крим в контексті «русского мира». Тож про підняті у праці проблеми Автори говорять з

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Національного фонду досліджень України за конкурсним проєктом № 2020.02/0103 «Політика пам'яті та історична свідомість населення на окупованих Росією територіях України (ОРДЛО, АР Крим, Севастополь)».

повним знанням їх історичної ґенези та сюжетної складності. По-друге, вкажемо на ґрунтовність рецензованої книги, адже під скромним підтитлом «Аналітична доповідь» міститься справді змістовна монографічна студія, котра має виразний синтетичний характер. По-третє, зазначимо полісюжетність рецензованого тексту, де збалансовано представлено виклад політичних, історичних, економічних та багатьох інших аспектів російської військової агресії, про які докладніше говоритимемо нижче.

У розлогіму вступі Автори найперше зосередилися на понятійному апараті своєї студії. Вповні виправдано, що найбільше уваги вони присвятили ідеологічному концепту «русский мир», вміло показавши його стрімку «кар'єру» протягом останніх десятиліть від вузько дисциплінарного терміну до топового вислову російського політичного словника і чи не найпоширенішого медійного приводу. На сьогодні цей концепт є не лише віссю офіційної ідеології Росії, а й евфемізмом для означення російської агресії проти України й інформаційної війни, яку наш північно-східний сусід розгорнув не лише проти своїх колишніх сателітів, а й загалом проти колективного «Заходу».

Розглядаючи еволюцію сенсів, які вкладалися в поняття «русский мир», Автори показали специфіку його артикуляції в медіях та в середовищі політичної еліти Росії, а також представників українського експертного середовища. Врешті, в книзі запропоновано виокремити кілька іпостасей явища, що приховується під назвою «русский мир», з огляду на варіативність його ідейних та практичних проявів. У широкому значенні, вважають Автори, «русский мир» – це системна технологія, підпорядкована стратегії російської зовнішньої політики, що передбачає: 1) реінтеграцію до сфери політичного та економічного домінування Росії пострадянського простору; 2) підвищення впливу РФ на суспільно-політичну ситуацію в державах близького та далекого зарубіжжя, у яких проживають великі російськомовні громади; 3) системну дестабілізацію західної цивілізації; 4) демонтаж наявної геополітичної конфігурації, створення нових геополітичних союзів на засадах протистояння поширенню лібералізму та демократії, де концепт «русского мира» пропонується як новітня ідеологічна основа цивілізаційних воєн майбутнього. Отже, в найбільш широкому сенсі «русский мир» задуманий як ідеологічна основа та інструмент російської ідеологічної та геополітичної експансії, що відбуватиметься передусім у формі гібридної війни (с. 20).

У вузькому значенні, твердять українські дослідники, «русский мир» – це ідеологічний наукоподібний продукт (ідеологема), покликаний обґрунтувати унікальність Росії, «русской цивилизации», росіян (руских) та надати ваги їхнім претензіям на лідерство далеко за межами сучасних кордонів РФ. Основою доведення унікальності російської цивілізації (що доволі часто потрактовується як євразійська) стала реконцептуалізація минулих імперських наративів. Саме тому в ній достатньо еkleктично поєднуються акценти та стереотипи, запропоновані в рамках доктрини «Москва – Третій Рим», імперської ідеології початку XVIII–XIX ст., публіцистики «почвенників» XIX ст., концепції культурно-історичних типів М. Данилевського, євразійства першої половини XX ст., концепції Л. Гумільова тощо (с. 20).

Для України, слухно йдеться у Вступі, найактуальнішою залишається не так ідеологія, як практика «русского мира», що втілюється на тимчасово окупованих територіях сходу України і Криму з весни 2014 р. Адже саме в Україні ідеологічні кліше «русского мира» вперше були апробовані як інструмент гібридного військового конфлікту, закамouflьованого під громадянську війну. Зважаючи на практичну площину, у Вступі охарактеризовано наслідки експансії «русского мира» на терени України. Автори навели промовисті розрахунки, наскільки кошовною виявилася ця експансія – в прямому та переносному сенсах – для агресора та, особливо, його жертви. Така ситуація, наголошується у Вступі, найменшою мірою пов'язана із внутрішніми проблемами України та її регіональною політикою. Вона стала безпосереднім наслідком реалізації доктрини «русского мира» на практиці. Завдяки їй же в світі фактично розгорнулася повномасштабна холодна війна. Саме з її закінченням пов'язані очікування повернення Криму і окупованих територій Донбасу до складу України. З метою прогнозування внутрішньополітичної ситуації навколо «Л/ДНР», ймовірної динаміки Мінських переговорів та геополітичної стратегії України, Автори у наступних частинах рецензованої праці запропонували комплексний аналіз складових «русского мира» як системної загрози сучасному світу.

У першій частині книги «Суспільно-політичне підґрунтя Русской весны: російський вектор» аналізується різноплановий інструментарій, який використовувала путінська влада для ідеологічної виробки власного населення з метою його негативної мобілізації довкола ідеї реставрації втраченої імперської величі. Автори аргументовано доводять, що йшлося про своєрідне переобрамлення радянського владного патерналізму на засадах економічних відносин доби дикого капіталізму. Найбільш дієвим в умовах сьогодення виявився медійний інструментарій. У праці слухно наголошується, що забезпечення широкого доступу пропагандистів «русскомірських» ідей до засобів масової інформації, передусім телевізійних каналів, було не випадковим. Тож цілком очікувано, що за кілька років підреставрований

.....
неоімперський тренд захопив досить широкі кола росіян, а наслідки такої політики стали невдовзі очевидними. Повномасштабний наступ на масову свідомість російських громадян і формування нової геополітичної доктрини Кремля розгорталися під гаслом необхідності об'єднання і «вставання з колін» «руського мира». Ця думка, як і теза про пасіонарність російського народу, стали смисловою віссю, на якій вибудовувалася стратегія путінського режиму.

Водночас у промовах російського президента, як доводять Автори, з'явилася непритаманна раніше Кремлю лексика: «Атлантичний союз» замінив традиційний в російському політичному дискурсі «Захід», в політичному сенсі став регулярно застосовуватися раніше суто географічний термін «Євразія», громадяни РФ у порушення логіки, прийнятої серед очільників багатонаціональних держав, все частіше називалися «руськими», а не «россиянами». Фінальним акордом ідеологічного транзиту державної політики РФ стала заміна терміну «національна держава» на поняття «держава-цивілізація» та його ув'язка з ідеологемою «руський мир». Саме з ними державне керівництво асоціювало перспективи виходу РФ в коло перших гравців світу, а В. Путін чимдалі більше позиціонувався як національний керманіч, здатний повернути Росії статус світового лідера. Інструментом потужного геополітичного ривка впродовж кількох, як неодноразово заявляв глава Росії, вирішальних років мало стати затвердження її на позиціях регіонального гегемона «політичної» Євразії. На жаль, слушно вказують Автори, українська влада зі значною часткою інфантилізму ставилася і до зовнішньополітичних загроз, і до доктрини «руського мира», яка активно просуvalася від початку нового століття у суспільному дискурсі Криму та східноукраїнських теренів. Наслідки такої неадекватності виявилися трагічними.

Аби зрозуміти причини радикальної зміни путінської риторики щодо України та її масову підтримку російським суспільством, Автори у наступній частині книги «Русский мир: від ідеї до доктрини» звертаються до аналізу особливостей ідеологічної складової пострадянського транзиту РФ. З огляду на специфіку політичної історії Росії у розділі акцентовано увагу на докладному (а подекуди й надмірно деталізованому) аналізі філософії євразійства та її поступовій трансформації протягом столітніх дискусій на концептуальний стрижень сучасної ідеології «руського мира». Запропоноване бачення ґенези цієї доктрини спонукає до подальшої дискусії (зокрема, до її інтелектуальних й ідеологічних джерел, на нашу думку, можна віднести й концепцію «офіційної народності» Російської імперії XIX – початку XX ст.).

Водночас автори переконливо продемонстрували, що саме концептуальне з'єднання конструкту «руського мира» із зовнішньою політикою відіграло роль ідейного розриву з багатьма гуманістично забарвленими ідейними доктринами, які були спрямовані всередину Росії і покликані на розбудову в ній цивілізованого суспільства. Власне, ідеологи (на кшталт Є. Островського та П. Щедровицького) перевернули ці ідейні конструкції з ніг на голову: вони механістично розширили «руський мир» до теренів СРСР та адаптували його для політичного вжитку В. Путіним. Саме останній озвучив ту формулу «руського мира», що нині є загальнопоширеною: російська культура = російська держава = російський етнос = російська мова. У такому вигляді з 2007 р. концепт «руського мира» стає ідеологічною підвалиною путінського режиму і наріжним каменем зовнішньої політики РФ на пострадянському просторі. Упродовж кількох наступних років, взятий на озброєння російськими посадовцями, концепт «руський мир» стрімко втрачав філософське та політологічне підґрунтя, перетворившись на обов'язковий елемент апаратної риторики чи прояв лубочного російського великодержавного шовінізму.

Якісно ж новий етап осмислення концепту «руський мир» пов'язаний з окупацією Росією українського Криму та збройною агресією на Донбасі у 2014 р. Його перетворенню з ідеології на політтехнологію присвячена наступна, третя, частина книги. Етапною в «кар'єрі» концепту дослідники вважають Мюнхенську промову В. Путіна (лютий 2007 р.), в якій уперше бачимо активне просування концепції «руського мира» на міжнародному рівні. Цей же рік, проголошений роком російської мови, дав офіційний старт просуванню «руського мира» і на суто державному рівні. Тогочасна конфігурація «руського мира» виглядала так: ядро «мира» становлять Росія, Україна та Білорусь; внутрішню сферу – пострадянський простір; зовнішню сферу – країни з великою російською діаспорою (Німеччина, Ізраїль, США, Британія), православні країни (Сербія, Кіпр, Румунія, Чорногорія, Болгарія), держави, де формуються російські діаспори та є цікавість до російської культури (Італія, Фінляндія). На відміну від решти цивілізацій, унікальність «руського мира», за логікою його творців, полягає в тому, що він є водночас синонімічний значенню «імперії» та «великої держави». Серед політичних цінностей «руського мира» зазначені: сакральність влади, патерналізм, суверенність. Духовні цінності вибудовуються довкола месіанства в його класичному російському розумінні «Москва – Третій Рим».

У наведеному звучанні «руський мир» мав стати відповіддю на кризу власне російської ідентичності, що спіткала РФ після розпаду Радянського Союзу. Втім, вже його конструктори

відзначили головну проблему «русского мира» – відсутність бачення майбутнього. Ще одним клопотом є те, що ставка російських ідеологів на культурну ідентичність, як об'єднавчу парадигму, де російська культура виходить за рамки національного і відсилає до універсального горизонту цивілізації, є конфліктогенною. Адже така ідентичність неминуче не співпадає з політичними кордонами держави і входить у конфлікт з громадянською/політичною ідентичністю.

У четвертій частині праці йдеться про особливості реалізації концепції «русского мира» у рамках державної політики щодо «співвітчизників за кордоном». Автори наголошують, що питання про етнічних росіян, які проживали у нових пострадянських державах, традиційно було чуттєвим для російського суспільства, вихованого на засадах імперської історичної пам'яті. Воно повернулося у державний порядок денний разом з путінською авторитарною стабілізацією на початку 2000-х рр., коли тема «захисту російськомовних у ближньому зарубіжжі» почала використовуватися офіційною пропагандою для внутрішньополітичної мобілізації. Мірою утвердження політичного режиму В. Путіна, переконливо доводять Автори, є політика щодо «співвітчизників за кордоном», що переорієнтовувалася на досягнення двох основних стратегічних завдань. По-перше, створення спільноти «російських співвітчизників за кордоном» як такої. По-друге, топовим завданням російської дипломатії (як офіційної, так і народної) стало забезпечення лояльності та підтримки зовнішньополітичного курсу Росії з боку «співвітчизників за кордоном». Вага цього напрямку значно підсилена після «кольорових революцій» на пострадянському просторі. Реалізація цієї політики відбувалася шляхом створення різних фондів і закордонних культурних центрів, заснування орієнтованих на закордонних росіян телеканалів і часописів, започаткування грантових програм тощо. Попри таку різноманітність інституційних ініціатив і гнучкість методів у їх реалізації, перед ними була поставлена одна ціль – реінтеграція пострадянського простору.

У наступній частині праці відтворено процеси використання політики пам'яті як інструменту просування ідеології та практики «русского мира». Автори наголошують, що спекуляції стереотипами та штампами, затвердженими радянською та пострадянською історіографією в масовому дискурсі РФ та на територіях, які впродовж останніх десятиліть перебувають під її безроздільним інформаційним впливом (найбільше Крим та Східна Україна), відіграли провідну роль у ферментуванні суспільного бродіння упродовж так званої «Русской весни». Водночас, як влучно зазначено у праці, засадничі відмінності смислових рядів та ціннісної наповненості української і російської історіографій виступають природним муром на шляху «русского мира».

За спостереженням Авторів, на етапі виходу з економічної кризи та зміцнення авторитарних тенденцій у РФ почали поглиблюватися контакти між російськими та українськими істориками. Однак разом із ними відновлювалася чимраз більша низка непереможних суперечностей, що набували в часи загострення російсько-українських міждержавних відносин вигляду конфронтації, а зрештою, переросли у війну пам'ятей 2000-х рр. «Больові точки» цієї війни складали спадок Київської Русі, оцінка державних діячів України доби Гетьманщини, проблема т. зв. возз'єднання Гетьманщини та Московського царства, історія національно-визвольних змагань, Голодомор, історія «возз'єднання» часів Другої світової війни, «Велика Вітчизняна війна» і проблема українського національного руху (зокрема, персоналії діячів ОУН–УПА), врешті – розпад СРСР та суверенізація України.

Зі згаданих тем путінські ідеологи спинили свій вибір на Другій світовій війні як на «міфі походження». Пам'ять про Другу світову завдяки її вкоріненості у масовій свідомості та інтенсивному використанню перетворилася на вузлову точку сучасної російської ідентичності. Радянський ідеологічний конструкт «Великої вітчизняної війни» є простим і зрозумілим як для сучасної російської влади, яка ментально лишилася глибоко радянською, так і для широких верств населення, що вирости і були виховані на ньому. Водночас це зручний символічний ресурс для просування російського впливу на пострадянському просторі. Так само образ війни, який споживачеві «згодують» російські пропагандисти, є набором міфів і штамів, підібраним заради і в інтересах влади. У цьому сенсі офіційний історичний дискурс є лише кривим віддзеркаленням сучасної російської політики. Автори слушно вказують на успішність просування російського дискурсу про Другу світову війну в українському інформаційному просторі завдяки неконтрольованій присутності російських ЗМІ та діяльності фінансово потужного проросійського лобі в Україні.

У книзі також запропонований доволі влучний аналіз значення такого інформаційного явища як «новомова» («newspeak») у поширенні офіційного російського пам'яттєвого дискурсу. Автори звернули увагу на розрахунки індексу результативності російської пропаганди (РРП), які показали наявність прямої кореляції між російським інформаційним впливом та ступенем російськомовності регіону і національною ідентичністю його мешканців. Відповідно найменші показники – у західному і центральному україномовних регіонах, а найбільші – у Криму та на Донбасі, а також у Харківській та Одеській областях (с. 124).

.....

Про пам'яттєві війни як своєрідну генеральну репетицію гібридної війни докладно йдеться в шостій частині праці. Їх активна фаза розпочалася з 2005 р., коли до влади прийшов В. Ющенко – перший український президент, який провадив активну історичну політику. Ініційовані за його президентства історичні дискусії торкалися головним чином проблем Голодомору та ОУН/УПА. Тут В. Ющенко йшов у фарватері історичного нарративу, створеного українською діаспорою в часи Холодної війни. Так, в Україні запущено процес поступової деколонізації. Втім, без необхідної у таких випадках популяризації, наголос на злочинах радянського керівництва викликав несприйняття, а часом – навіть образу, у кількісно значної частини українського суспільства, котре підпало під впливи російської пропаганди. Її успішність в українському медійному просторі, слушно вказують Автори, також була зумовлена неспроможністю української влади виробити і запропонувати об'єднавчу національну ідею для України. Натомість доволі успішними виявилися політтехнологічні ініціативи російської влади. Так, для протидії націоналізації історії Другої світової війни та критичному осмисленню проблеми ОУН–УПА була задіяна нова політтехнологія – «георгіївська стрічка», яка мала виступати маркером поділу на «своїх» і «чужих». Впровадження георгіївської стрічки, як нового символу перемоги над нацистською Німеччиною на пострадянському просторі, супроводжувалося потужною PR-компанією, яка мала чималий резонанс і в українському інформаційному просторі.

Прихід до влади у 2010 р. президента В. Януковича ознаменувався повною ревізією політики пам'яті його попередників. Одним із перших кроків нової адміністрації стало ініціювання кампанії по позбавленню Р. Шухевича та С. Бандери звання Героя України та відмова від просування геноцидної версії Голодомору на міжнародній арені. Почався процес реанімації героїзованої версії радянської історії «Великої Вітчизняної війни». Саме її сакралізація стала основою російської гібридної війни. Все це призвело до поляризації українського суспільства у ставленні до цих ініціатив. Ще більше громадянську конфліктність посилювала деструктивна законотворча діяльність тогочасної Верховної Ради, опанованої Партією Регіонів. Найгостріше суспільне збурення викликало прийняття Верховною Радою України влітку 2012 р. мовного закону Ківалова–Колесніченка.

З'ясуванню політтехнології «русский мир», як інструменту агресії в Криму та на Донбасі, відведено останню, на нашу думку, ключову частину рецензованої праці. У хронологічній послідовності та зі значною деталізацією Автори реконструювали перебіг т.зв. «Русской весны» (окупації Криму та ОРДЛО), показавши її відверто гібридний характер, що полягав у маскуванні агресії під громадянський конфлікт, широкому використанні раніше сформованих агентурних мереж, залученні диверсійних військових груп, відповідному медійному супроводі за заздалегідь сформованими пропагандистськими лекалами тощо. Все це призвело до правдивої руїни українства на окупованих територіях і масової еміграції населення із зони бойових дій. У випадку східноукраїнських теренів, до цього додалися ще й небачені за масштабами у повоєнній Європі економічний визиск і тотальне нехтування правами місцевого населення.

Зауважується блискавичне поширення на Донбасі перед тим невластивих йому ідей «русского мира», просування яких, а також фінансування незаконних військових формувань спонсорував російський олігарх Костянтин Малофєєв (с. 162–163). Водночас, як переконливо показали Автори, наступний перебіг військово-політичних подій, передовсім активний опір російській агресії на Донбасі, засвідчив кричущу семантичну і методологічну інвалідність доктрини «русского мира», що химерним чином намагається поєднати непомітне з однією лише метою – тотального руйнування (с. 181). Апеляція ж до цієї доктрини очільників і речників колаборантів в ОРДЛО (Плотницького, Прилепіна та ін.) породжує відчуття дежавю – «дещо підправлена рускомірська новомова є нічим іншим як чекістсько-апаратною мовою радянської за походженням номенклатури, що рветься до реваншу і політичної легалізації» (с. 182).

Натомість унаочнення справжніх, а не проголошуваних російською пропагандою перспектив етнічних громад Криму і населення окупованого Донбасу у проєкті під назвою «русский мир», де створені умови тотального витіснення українського та кримськотатарського чинника з політичного та культурного порядку денного, виступило потужним чинником українського націєтворення. Російська інвазія – реальна загроза втрати територіальної цілісності й суверенітету – стала для більшості громадян за межами окупованих територій відправною точкою мобілізації української ідентичності.

Підсумовують рецензовану працю надзвичайно розлогі «Висновки і пропозиції» (с. 186–226). Така, як на нашу думку, надмірна докладність пояснюється текстовими запозиченнями, подекуди доволі значними, з основного тексту книги. Повтори зустрічаються й в основному тексті. Зокрема, про демонстративну відмову Медведєва відвідати заходи із вшанування 75-річчя Голодомору йдеться у різних його частинах (с. 115, 131).

Щодо змістовної складової, особливо актуальним є застереження Авторів про небезпеку піддатися на намагання Росії нав'язати Україні свій політичний та інтелектуальний порядок

денний і вибудовувати український світ, віддзеркалюючи «русский мир». Вважаємо слушною думку, що проблему протистояння «русскому миру» не можна розв'язати, застосовуючи лише політичний, ментальний і соціальний інструментарій XIX – націоналістичного – сторіччя. Це означатиме ізоляцію України разом з Росією у своєрідній «паралельній реальності», де дві країни, відколовшись від цивілізованого світу, вирішуватимуть питання порядку денного позаминулого століття. Очевидним є те, що українське суспільство і держава не можуть собі дозволити таким чином змарнувати наявні обмежені ресурси.

Важливою запорукою резистентності українських громадян до «русскомирской» доктрини і відповідно успішного завершення пострадянського транзиту є подолання будь-яких проявів комуністичної спадщини. Один з найбільш принципових висновків Авторів стосовно практики реалізації «русского мира» на Донбасі полягає у тому, що не лише комуністична ідеологія, а й її політичні організації, становлять пряму загрозу українському політичному проекту, власне Українській державності. Тому стартовим майданчиком демонтажу доктрини «русского мира», цілком виправдано, має стати повномасштабна декомунізація, перетворена на системний інструмент оновлення масової свідомості на засадах гуманізму, ліберальних цінностей та демократичних свобод, і масштабна просвітницька діяльність, яку не можна підміняти пропагандою.

Зазначені пропозиції можна розвинути у кількох взаємопов'язаних аспектах, зокрема, декомунізація має перерости у послідовну деімперіалізацію, а концепція «українського світу» має отримати сучасне інтелектуальне і духовне підґрунтя, яке було б привабливим для більшості українських громадян, зокрема й на окупованих Росією територіях.

Насамкінець висловимо кілька зауважень і побажань. Помітною прогалиною рецензованої книги є певне ігнорування особливого значення РПЦ у формуванні ідеології «русского мира» та її поширені у пострадянському просторі, передовсім в Україні. У тексті зустрічаються лише принагідні згадки про взаємодію державних структур РФ з цією конфесією (с. 87–88), або її одержавлення – перетворення фактично на державну церкву (с. 113). Згадується також, що в 2006 р акцію «георгіївської» стрічки благословив патріарх Московський і Всея Русі Алексій II. Згодом її підтримав його наступник – патріарх Кирил (с. 134). Насправді роль РПЦ значно вагоміша і потребує детального аналізу, оскільки сучасні керманічі московського православ'я намагаються завдяки доктрині «русского мира» по-суті підважити апостольські правила функціонування помісних церков. Отже, ця доктрина слугує обґрунтуванням «духовної експансії» за межами РФ, яка продовжується навіть через недільні проповіді у церквах УПЦ МП (філії РПЦ в Україні). Не говориться про деструктивну роль, яку відгравали регіональні структури цієї конфесії під час розгортання російської агресії в Криму та на Донбасі. Також обійдено увагою роль агентів впливу, різного роду апологетів «русского мира» в Україні, починаючи від політиків «першого ешелону», загальноукраїнських медіа і завершуючи регіональними елітами, особливо на півдні і сході держави.

У підсумку зазначимо, що рецензована книга є проникливим панорамним дослідженням теорії та практики «русского мира», що чи не вперше настільки повно показує його в історичній ґенезі й інструментальному застосуванні, як «яскравой обгортки» неоімперіалістичної практики. Інтелектуально написаний текст переконує читача багатою доказовою аргументацією та спонукає до подальших студій над феноменом сучасного російського імперіалізму. Такий аналіз має стати підставою для деконструкції однієї з найбільш руйнівних ідеологій сучасності і дозволить більш виважено вирішувати проблему успішного завершення пострадянського транзиту як для України, так і для самої Росії.

Виталий Тельвак

Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Виталий Масненко

Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого
доктор исторических наук, профессор (Украина)

**«Русский мир» как политическая технология и инструмент агрессии:
новая аналитическая структура**

(Якубова Л., Головки В., Примаченко Я. Русский мир на Донбассе и в Крыму:
исторические истоки, политическая технология, инструмент агрессии: (Аналитический
доклад). – Киев, 2018. – 227 с.)

Аннотація. В статті прорецензована колективна монографія співробітників Інституту історії України НАН України, в якій всебічно вивчаються історичні істини концепції «Русский мир», а також показано його застосування як

.....
политической технологии и инструмента агрессии. Исследование характеризует основательная и разнообразная база источников. Авторы представили разноаспектный анализ теории и практики «русского мира», который должен стать основанием для деконструкции одной из самых разрушительных идеологий современности.

Ключевые слова: «Русский мир», «русская весна», философия евразийства, политическая технология, российская агрессия.

Vitalii V. Telvak

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
Dr (History), Professor (Ukraine)

Vitalii V. Masnenko

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
Dr (History), Professor (Ukraine)

**«Russian Peace» as a Political Technology and Tool of Aggression:
New Analytical Structure**

(Yakubova L., Golovko V., Primachenko J. Russian peace in Donbass and in Crimea: Historical Origins, Political Technology, Instrument of Aggression: (Analytical Report.) – Kyiv, 2018. – 227 p.)

Abstract. The article reviews a collective monograph of the scholars of the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine that comprehensively clarifies the historical origins of the concept of «Russian peace», as well as its application as a political technology and tool of aggression. The study is characterized by a thorough and diverse source base. The authors presented a multifaceted analysis of the theory and practice of the «Russian peace» concept, which should be the basis for the deconstruction of one of the most destructive ideologies of our time.

Key words: «Russian peace», «Russian spring», philosophy of Eurasianism, political technology, Russian aggression.

Статтю надіслано до редколегії 13.01.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 26.02.2021 р.

Юлія Шустова

Российский государственный гуманитарный университет

Российская государственная библиотека

кандидат исторических наук, доцент (Россия)

e-mail: shustova@yandex.ruORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8909-4976>

Киричук О., Орлевич І. Львівський Ставропігійський інститут (1788–1914): Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. Львів: Логос, 2018. 288 с.

Аннотация. В статье рецензируется монография Александры Киричук и Ирины Орлевич, в которой рассматривается деятельность Ставропигийского института – общественной организации, игравшей важную роль в общественно-политической, религиозной, культурной и научной жизни западноукраинских земель. Исследование написано на основании разнообразных по своей видовой структуре источников, большинство из которых введены в научный оборот впервые. Авторы дали обстоятельную характеристику правовых и финансовых основ деятельности организации, показали достижения и неудачи в разных сферах общественной жизни – национально-политической, церковно-религиозной, культурно-просветительской, издательской и благотворительной.

Ключевые слова: Ставропигийский институт, Успенская церковь во Львове, типография Ставропигийского института, бурса, Музей Ставропигийского института, Д. Зубрицкий, Я. Головацкий, И. Шараневич.

Монография Александры Киричук и Ирины Орлевич посвящена одной из важнейших институций в истории западноукраинских земель – Ставропигийскому институту – организации, сыгравшей весьма существенную роль в общественно-политической, религиозной, культурно-просветительской, научной жизни. Львовская Ставропигия получила организационное оформление в 1586 г. в грамоте на основание Львовского Успенского братства и за свою 350-летнюю историю пережила несколько важнейших институционально-правовых изменений, но всегда служившая интересам своего народа и веры. Истории Львовского братства посвящена обширная литература, причем первенство в изучении истории своей организации принадлежит именно представителям Ставропигийского института. А вот работ, посвященных деятельности Ставропигийского института, относительно не много. Большой вклад в изучение различных аспектов деятельности организации внесли И. Орлевич и А. Киричук, итогом их многолетних изысканий стала рецензируемая монография.

Хронологические рамки работы охватывают период от преобразования Львовского братства в Ставропигийский институт в 1788 г. до начала Первой мировой войны. Более чем столетний период деятельности организации рассматривается в самом широком контексте сфер общественной жизни Львова и западноукраинских земель.

Исследование основано на обширном круге источников, большинство из которых вводятся в научный оборот впервые. Основу исследования составили документы фонда № 129 Ставропигийский институт» (Центральный государственный исторический архив Украины, г. Львов). Это самые разнообразные по своей структуре источники, содержащие нормативно-правовые, делопроизводственные, финансовые документы о деятельности как самой организации, так и управляемых ими типографии, бурсе, музее. Также были изучены документы в фондах деятелей Ставропигийского института Отдела рукописей Львовской национальной научной библиотеки Украины им. В. Стефаника и Львовского исторического музея. Важной составляющей источниковой базы исследования явились периодика и издания Ставропигийской типографии, многие из которых являются библиографической редкостью.

В первом разделе дается характеристика историографии изучения Ставропигийского института, причем рассматриваются отдельно работы представителей разных историографических направлений и школ в хронологическом и географическом контексте. Показано начало изучения истории организации самими представителями Ставропигийского института, которые приложили много усилий для популяризации истории Ставропигии, публикации многих важных источников.

Четкой и выверенной является структура монографии. Все разделы монографии посвящены важнейшим аспектам деятельности Ставропигийского института: правовым основам

.....
ее деятельности, финансовым и хозяйственным аспектам, национально-политической, церковно-религиозной, издательской образовательной, научной деятельности организации.

При рассмотрении правового статуса Ставропигийского института и его функционировании в условиях политической жизни Австро-Венгрии особое внимание уделяется изменению правового статуса Ставропигии после ликвидации всех братств в империи. Организацию удалось сохранить, но коренным образом изменилось ее правовое положение в обществе по отношению и к церковным и к государственным структурам. Из средневековой по своему устройству корпорации она превратилась в одну из общественных организаций XIX в., сохранив с одной стороны основные функции, которые реализовывала с конца XVI в., но принципиально изменив свой статус для успешного функционирования в рамках и государственного устройства Австро-Венгерской империи, и в структуре Греко-католической церкви. В монографии подробно рассматриваются все этапы изменения правовых основ деятельности Ставропигийского института в конце XVIII, на всем протяжении XIX и начале XX вв. Такой подробный анализ правового статуса деятельности организации предпринят впервые на основании главным образом архивных не опубликованных документов. Также подробно рассматривается структурное устройство Ставропигийского института, его состав, символика организации. Ценным является список старейшин (сеньоров) и вице-сеньоров с 1788 по 1913 г. (с. 48–49).

Подробно в монографии проанализирована финансово-экономическая деятельность Ставропигийского института, который сохранил свою материальную автономию, которой пользовалось на протяжении двух веков и Ставропигийское братство. Однако устанавливался контроль за финансово-экономической деятельностью организации и отчитываться она должна была не только перед своими членами (как это было заведено в братстве), но и перед государственными финансово-фискальными органами. Авторы монографии скрупулезно рассматривают все нюансы финансово-экономического положения Ставропигии и ее взаимоотношения с различными государственными структурами, финансово-отчетную документацию. Указаны основные источники доходов и финансово-экономической деятельности Ставропигийского института, которые существенно изменились, по сравнению с деятельностью братства в XVII–XVIII вв. Если для братства основу финансового благополучия составляли доходы от издательской деятельности, то в Ставропигийском институте – различные донаты от частных лиц. Показывается как происходило использование этих капиталов в условиях банковской системы Австро-Венгрии. При этом отмечается, что не утратили своей значимости и доходы от деятельности типографии, а также использовались разные финансовые возможности займов, кредитов и пр.

Ставропигийский институт играл активную роль в общественно-политической жизни украинского населения Австро-Венгрии. Львовская Ставропигия всегда отстаивала права украинского населения, сохранив эту функцию как основную и в рамках деятельности Ставропигийского института. Только теперь этими вопросами занимались не ремесленники и купцы братства, а украинская интеллигенция и представители духовенства, образованнейшие люди своего времени, и государственные служащие. В монографии подробно рассматриваются сильные и слабые стороны национально-политической деятельности организации на протяжении более чем ста лет, ее успехи и поражения, анализируются причины неудач и просчетов. Особо отмечаются изменения, произошедшие в 40-х гг. XIX в. в общественной жизни Галиции, повлекшие необходимость изменения национально-политической деятельности Ставропигийского института. Рассматриваются политические взгляды членов организации, в т.ч. в контексте идей панславизма, русофильства и москвофильства в национально-политической жизни общества второй половины XIX в., формировании национальной идентичности, а также проанализирована ситуация кризиса идеологий в конце XIX – начале XX в.

Львовская Ставропигия, как организация, существовавшая при и вокруг Успенского храма, осуществляла все заботы о его содержании. Эти функции сохранил и Ставропигийский институт. В монографии подробно рассматриваются механизмы патроната над Успенской церковью, обеспечению функционирования ансамбля храма и прилегающих территорий.

Отдельный раздел монографии посвящен издательской деятельности Ставропигийского института. Рассмотрены этапы ее деятельности в конце XVIII, начале XIX в. и отмечены причины кризисы книгоиздания в этот период времени. Указаны мероприятия, которые проводили для изменения работы типографии как в полиграфическом (техническая модернизация оборудования), так и в тематическом (изменение и расширение репертуара книгоиздания), начиная с 30-гг. XIX в. В монографии впервые дается комплексная характеристика периодического издания – «Временника Ставропигийского института», показана его роль для консолидации и просвещения украинского населения, особо отмечается его роль в освещении женского вопроса.

Большой заслугой И. Орлевич и А. Киричук является подробная характеристика работы бursы, в которой давали начальное образование на родном языке. Здесь говорится и о преподаваемых предметах, и о педагогических методиках, о дискуссиях вокруг процесса обучения и образования в бурсе, об учителях и учениках, а также о механизмах финансирования учебного заведения.

Особо следует отметить раздел монографии, посвященный научной деятельности Ставропигийского института. Среди его членов было много ученых, внесших вклад в развитие ряда областей научного знания, наиболее существенными были изыскания в области истории. Дается характеристика научной деятельности таких ученых, как Д. И. Зубрицкого, Я. Ф. Головацкого, А. С. Петрушевича, И. И. Шараневича. Также раскрывается деятельность Ставропигийского института в области музеефикации и сохранения памятников истории и культуры.

В книге упоминается огромное количество персоналий – членов института и людей с ними сотрудничавших или дискутировавших, деятелей культуры и науки. Очень жаль, что книга не снабжена именным указателем, который существенно бы расширил возможности обращения к богатейшему материалу, собранному в монографии.

Монография А. Киричук и И. Орлевича является весомым вкладом в изучение истории одной из важнейших институций на украинских землях в последней четверти XVIII – начале XX вв., раскрывающая многогранную деятельность Ставропигийского института в самых разных сферах, показаны как его достижения, так и неудачи. Безусловно, что данная монография станет поводом в дальнейшем более детально изучать разные сферы деятельности как самой организации, так и биографию ее членов, многие из которых были яркими людьми, оставившими существенный след в истории Украины.

Юлія Шустова

Російський державний гуманітарний університет

Російська державна бібліотека

кандидат історичних наук, доцент (Росія)

Киричук О., Орлевич І. Львівський Ставропигійський інститут (1788–1914): Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. Львів: Логос, 2018. 288 с.

Анотація. У статті прорецензовано монографію Олександри Киричук і Ірини Орлевич, в якій розглядається діяльність Ставропигійського інституту – суспільної організації, що відігравала суттєву роль у суспільно-політичному, релігійному, культурному та науковому житті західноукраїнських земель. Дослідження написано на підставі різних за своєю видовою приналежністю джерел, більшість з яких введена в науковий обіг вперше. Автори дали ґрунтовну характеристику правових і фінансових засад діяльності організації, показали досягнення і невдачі у різних сферах суспільного життя – національно-політичній, церковно-релігійній, культурно-просвітницькій, видавничій і благодійній.

Ключові слова: Ставропигійський інститут, Успенська церква у Львові, друкарня Ставропигійського інституту, бурса, Музей Ставропигійського інституту, Д. Зубрицький, Я. Головацький, І. Шараневич.

Yulia E. Shustova

Russian State University for the Humanities Russian State Library

PhD (History), Associate Professor (Russia)

O. S. Kyrychuk, I.V. Orlevych. Lviv Stavropigian Institute (1788–1914s). The Role in the Socio-Political, Cultural and Religious Life of Ukrainians in Galicia. Lviv: Logos, 2018. 288 p.

Abstract. The article reviews the monograph by Alexandra Kirichuk and Irina Orlevich, which examines the activities of the Lviv Stavropigi Institute. This organization played a significant role in the socio-political, religious, cultural, educational, scientific life of the Ukrainians in Galicia. It arose as a result of the reform of the Lvov Ukspensky Stavropigian brotherhood in 1788. The chronological framework of the work covers the period from the transformation of the Lvov brotherhood into the Stavropigian Institute in 1788 until the outbreak of the First World War. More than a century of the organization's activity is considered in the broadest context of the spheres of public life in Lviv and Western Ukraine. The study was written on the basis of sources that are diverse in their species structure. Most of the sources are archival documents and are introduced into scientific circulation for

.....
the first time. The authors gave a detailed description of the legal and financial foundations of the activities of the Lviv Stavropigi Institute. The monograph provides a description of the achievements and failures of the Lviv Stavropegia in different spheres of public life in different periods. – The authors examined in detail the national-political, church-religious, cultural, educational, publishing and charitable activities of Stavropigia. The monograph by O. Kirichuk and I. Orleviy is a significant contribution to the study of the history of one of the most important institutions in the Ukrainian lands in the last quarter of the 18th – early 20th centuries.

Key words: Lviv Stauuropegian Institute, Church of the Assumption in Lviv, printing house of the Stavropigi Institute, Bursa, Museum of the Stavropigi Institute, D. Zubritsky, Ya. Golovatsky, I. Sharanevich.

Статтю надіслано до редколегії 26.01.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 05.03.2021 р.

Іван Романюк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

E-mail: ivanvin811@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6427-9227>

ResearcherID: AAB-4381-2020

Падалка С. С., Кириленко І. Г., Вергунов В. А. Аграрна історія України: у трьох частинах. Частина 1. Від найдавніших часів до початку XX століття. Київ: Аграрна наука, 2019. 332 с. Частина II: Радянська доба 1917–1990 рр. Київ: Аграрна наука, 2019. 458 с. Частина III: Період незалежності 1991–2018 рр. Київ: Аграрна наука, 2019. 372 с.

Анотація. У статті прорецензовано навчальний підручник у трьох частинах, у якій відомі автори, використовуючи насамперед документальні джерела, напрацювання вітчизняних і зарубіжних дослідників, розкрили аграрні відносини в Україні від найдавніших часів до сьогодення. Особливу увагу приділено питанням щодо змін у сільському господарстві, у соціально-економічному житті села, середовищі селянства, повсякденності українського села. Знання досвіду минулого аграрного ладу може стати надійною основою свідомого вибору оптимальних шляхів подальшого поступу України як демократичної і заможної держави.

Ключові слова: Україна, село, аграрні відносини, культура, політика, сільське господарство.

Пропонований авторами навчальний посібник містить досить ґрунтовний виклад матеріалу, який розкриває основні процеси, що відбувалися в аграрній сфері України з найдавніших часів і до сьогодення. Він розрахований передусім на студентів та аспірантів вишів України, які навчаються за спеціальностями історія та археологія. Незважаючи на те, що з курсу історії України для закладів вищої освіти існує велика кількість навчально-методичної літератури, на жаль, поки що немає ґрунтового спеціального посібника, який би забезпечував засвоєння в галузі аграрної історії, досягнень світової та вітчизняної наукової думки. Зазначений посібник певною мірою може заповнити цю прогалину.

Автори посібника намагалися врахувати ту обставину, що у вітчизняній історичній науці впродовж тривалого часу зберігалася співіснування двох концептуальних підходів при висвітленні предмета і завдання курсу аграрної історії України. Перший з них твердив, що на кожному етапі характер життя людей, їх політичні, соціальні й економічні відносини, моральні та правові норми завжди визначалися способом добування матеріальних благ, тобто способом виробництва, який включав у себе продуктивні сили і виробничі відносини людей. Другою парадигмою й основою при викладанні курсу Аграрна історія України, її центральною віссю було право українського народу на самовизначення й пошук його оптимальних форм і варіантів. Автори переконані, що засвоєння досягнень вітчизняної та світової наукової думки передбачає відмову від необхідності створення єдиних універсальних засад, на основі яких могли б писати свої праці історики.

Автори намагалися врахувати, що глибоке осмислення аграрної еволюції сприятиме подальшій консолідації українського суспільства.

Так, у першій частині посібника, по-новому з'ясовано типові явища у системах землеробства та агрокультури, показані різні аспекти розвитку аграрної сфери України. Обрані хронологічні межі охоплюють утворення на території держави первісного суспільства, зародження феодальної державності, започаткування нового періоду історичного розвитку – товарно-грошових відносин.

Другу частину посібника присвячено одному з найскладніших і найдраматичніших періодів української історії 1917–1991 рр. Посібник розкриває основні процеси, що відбувалися в аграрній сфері України від національної революції 1917–1921 рр. до проголошення незалежності України. Радянська доба вирізнялася протистоянням між владою і селянством. Українському селу довелося переживати запеклу збройну агресію більшовиків проти УНР, три голодомори, анексії, масові депортації, каральні акції, економічні кризи тощо. Змістовна частина посібника врахувала напрацювання вітчизняної і зарубіжної історіографії проблем радянської доби. Окрему увагу автори звертали на питання здобутків і вад радянської системи управління сільським господарством.

Третю частину пропонованого авторами навчального посібника присвячено важливому періоду історії України, який почався 1991 р. після проголошення державної незалежності. Кінець XX – поч. XXI ст. став історичним періодом, коли відбувалося чергова соціально-економічна переорієнтація аграрного розвитку України, а також тенденціями еволюції світового аграрного господарства. Ставши одним зі світових лідерів з торгівлі зерновими, водночас виробничо-експортні успіхи залишалися не співвідносними з соціально-економічним занепадом села та істотним зниженням рівня продовольчої безпеки України. Характерними ознаками українського села стали бідність, безробіття, низький рівень зарплати. У цій частині посібника зроблено спробу підсумкової характеристики й оцінки змін у сільськогосподарському розвитку України до 2018 року. До того ж ставилося завдання розглянути визначальні чинники аграрних перетворень, з'ясувати причини кризового стану на селі та перепити аграрної політики.

Отже, у рецензованому посібнику зважено репрезентовано усю складність і суперечливість процесів, що протікали на селі від найдавніших часів до сьогодення. Його призначення полягає у тому, щоб надати студентам, здобувачам методичну й інформаційну допомогу при вивченні аграрної історії України.

Видання, поза сумнівом, зацікавить істориків, студентів, викладачів, широкий загал читачів, котрих цікавить історія України.

Иван Романюк

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
доктор исторический наук, профессор (Украина)

Падалка С. С., Кириленко И. Г., Вергунов В. А. Аграрная история Украины: в трех частях

Часть I. От древнейших времен до начала XX века. Киев: Аграрная наука, 2019. 332с.

Часть II: Советское время 1917–1990 гг. Киев: Аграрная наука, 2019. 458 с.

Часть III: Период независимости 1991–2018 гг. Киев: Аграрная наука, 2019. 372 с.

Аннотация. В статье прорецензировано учебное пособие в трех частях, в котором известные авторы, используя прежде всего документы источники, наработки отечественных и зарубежных исследователей, раскрыли аграрные отношения в Украине от древнейших времен до современности. Особое внимание уделено вопросам изменений в сельском хозяйстве, в социально-экономической жизни села, среди крестьянства, повседневности украинского села. Знание опыта прошлого аграрного строя может стать надежной основой сознательного выбора оптимальных путей дальнейшего развития Украины как демократического и богатого государства.

Ключевые слова: Украина, село, аграрные отношения, культура, политика, сельское хозяйство.

Ivan M. Romaniuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr (History), Professor (Ukraine)

Padalka S.S., Kirilenko I.G., Vergunov V.A. Agrarian History of Ukraine: in Three Parts Part 1.

From Ancient Times to the Beginning of the XXth century. Kyiv: Agrarian Science, 2019. 332p.

Part II: Soviet Period 1917-1990 Kyiv: Agrarian Science, 2019. 458 p. Part III: The Period of

Independence 1991-2018. Kyiv: Agrarian Science, 2019. 372p.

Abstract. The article reviews the textbook in three parts, in which well-known authors using primarily source documents, the work of domestic and foreign researchers have revealed agrarian relations in Ukraine from ancient times to the present. Particular attention is paid to issues of change in agriculture, socio-economic life of the village, the environment of the peasantry, the daily life of the Ukrainian countryside. Knowledge of the experience of the past agrarian system can become a reliable basis for a conscious choice of optimal ways of further progress of Ukraine as a democratic and prosperous state.

Key words: Ukraine, village, agrarian relations, cultures, politics, agriculture.

Статтю надіслано до редколегії 07.02.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 12.03.2021 р.

КЕРІВНИЦТВА ДЛЯ АВТОРІВ

Збірник наукових праць “Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія” входить до категорії «Б» **переліку фахових видань**, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт. (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.)

Журнал індексується в Index Copernicus та Google Scholar.

Періодичність виходу журналу – 4 рази на рік (березень, червень, вересень, грудень).

Галузь та проблематика: У журналі висвітлюються актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історичного краєзнавства, етнології, історіографії, джерелознавства, теорії та методології історії, рецензуються найсучасніші монографічні праці в галузі історичних наук.

До друку приймаються статті, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання українською, російською та англійською мовами, які відповідають профілю видання й сучасному стану науки та раніше не публікувалися. Авторами статей можуть бути: доктори та кандидати наук, молоді науковці (ад’юнкти, аспіранти, здобувачі), а також інші особи, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редакційна колегія журналу не розглядає статті описові та оглядові, а також такі, що не становлять загального інтересу й не містять значущих висновків. Кожна стаття обов’язково проходить перевірку на плагіат та рецензування провідними фахівцями з відповідного наукового напрямку. Публікація відбувається з урахуванням дат подання статті та завершення рецензування. У результаті стаття може бути рекомендована до друку, повернена для доопрацювання або відхилена. В одному випуску можна публікувати не більше однієї статті одного автора. Редакція залишає за собою право на редагування та скорочення статей.

Виклад статті повинен бути стислим, логічним, з дотриманням наукового стилю. Текст має бути вичитаний на предмет орфографічних, граматичних та пунктуаційних помилок. **Наприкінці статті автор вміщує подяку особам, установам та організаціям, які сприяли підготовці статті, а також вказує джерела фінансування статті (чи виконувалася вона за грантові кошти).** Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, за належність відповідного матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них. Статті, оформлення яких не відповідає вказаним вимогам, не приймаються до друку.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:**Загальні вимоги:**

Наукові статті відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15 січня 2003 р. № 705/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» мають містити такі необхідні елементи:

- постановку проблеми у загальному вигляді та її зв’язок із важливими науковими чи практичними завданнями (актуальність теми дослідження);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у такому напрямку.

Усі структурні елементи у тексті статті мають бути позначені так:

Постановка проблеми.

Аналіз джерел та останніх досліджень.

Мета статті.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

Технічні вимоги:

- Наукові статті повинні включати: УДК (друкується зверху зліва звичайним шрифтом); через 1 інтервал посередині напівжирним курсивом друкуються ім'я та прізвище автора; у наступних стрічках звичайним шрифтом вказуються: навчальний заклад чи наукова установа, в якій працює автор; науковий ступінь та вчене звання (в разі відсутності – посада), країна (в дужках); електронна адреса (e-mail); номер **ORCID** (<http://orcid.org/>); номер **ResearcherID** (<http://www.researcherid.com/>); **Scopus-Author ID** (зазначається при наявності індексованих публікацій у Scopus). Усі відомості наводять у називному відмінку. Номери **ORCID**, **ResearcherID** та **Scopus-Author ID** визначає автор. Через 1 інтервал по центру – назва статті напівжирними літерами; через 2 інтервали симетрично до тексту звичайним курсивом – анотація (**не менше 1800 знаків**) і ключові слова українською мовою (чи мовою подання статті) (4–7 слів в алфавітному порядку); після цього через 2 інтервали – основний текст (**в тексті статті обов'язково виділяються напівжирним шрифтом подані вище структурні елементи**); в кінці статті через 2 інтервали симетрично до тексту заголовок **“Джерела та література:”**, формування списку здійснюється у стовпчик, в алфавітному порядку за поданим нижче зразком (**посилання на кожен позицію списку є обов'язковим; бажаним є посилання на статті журналу, статті іноземних авторів, а також статті, що мають індекс DOI**); через 2 інтервали подаються анотації (**не менше 1800 знаків кожна**) та ключові слова (4–7 слів) російською та англійською мовами (із зазначенням імені та прізвища автора (авторів), установи, наукового ступеня та вченого звання (за наявності), назви статті, перекладеної анотації. Завершується стаття транслітерацією списку використаних джерел та літератури (**References**). Анотації подаються згідно з вимогами наукометричних баз як структуровані реферати, що містять такі виділені елементи: **мета роботи, методологія, наукова новизна, висновки**. Анотації рецензій подаються у звичайній формі. Анотація подається одним абзацом з вирівнюванням по ширині. Звертаємо увагу на належний рівень англійської анотації чи статті англійською мовою. **Матеріали із низьким рівнем англійського перекладу не розглядатимуться і редакція не вестиме переписку із її автором.**

- обсяг авторських рукописів: статті – 12-24 сторінок (20-40 тис. знаків); рецензії – до 4 сторінок;

- формат аркуша A4; усі поля 2 см; шрифт Times New Roman, розмір шрифту – 14 кеглів, стиль “нормальний” (“звичайний”); міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1 см (в автоматичному режимі); текст друкувати без переносів, вирівнюючи по ширині аркуша;

- Посилання на літературу в тексті подаються за формою [Меринов, 2015 : 62]. (перша частина – відповідна праця із списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.32. Арк.13]. (розшифрування абрєвіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). Посилання на декілька джерел одночасно подаються так: [Меринов, 2015 : 62; Стародубець, 2013 : 52]. **Пробіли в дужках мають бути нерозривними.(Shift+Ctrl+пробіл)**. Авторські примітки оформлюються наприкінці сторінок з використанням символу * як знаку виноски;

- список використаних джерел та літератури **«Джерела та література»** подається наприкінці статті (розмір шрифту – 14, через 1,5 інтервала) **в алфавітному порядку** відповідно до стандартів бібліографічного опису. Бібліографічні описи джерел мають обов'язково містити прізвище та ініціали авторів, назви їхніх праць, місто (повністю) та рік видання, видавництво, кількість сторінок видання.

- Обов'язкове розрізнення знаків тире (–) і дефіс (-), використання лапок такого формату – «» («текст»); скорочення на зразок т. п., т. д., ініціали при прізвищах (напр., І. І. Іванов), указівки на сторінки (с. 34), назви населених пунктів (м. Київ), рр. – роки, перед квадратними чи круглими дужками, а також в них – **друкувати через нерозривний відступ** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»; гіперпосилання вилучати із списку літератури.

– кожен абрєвіатуру (або скорочення) слід вводити в текст у дужках після першого згадування відповідного повного словосполучення і лише потім нею можна користуватися;

– на всі таблиці й рисунки давати посилання в тексті статті;
 – усі таблиці повинні мати заголовки (над таблицею, окремим абзацом тексту, без відступу, напівжирний);

– рисунки мають супроводжуватися підписами (під рисунком, окремим абзацом, напівжирний, вирівнювання за центром, без відступу; підпис не має бути елементом рисунка); нумерувати рисунки за порядком посилань у тексті.

- між словами ставити тільки один пробіл;

- дати подавати через тире з пробілами. Перед скороченнями р., рр., ст. ставити нерозривний пробіл. Якщо дати наводити в дужках, то «рр.» не писати (1861 р., 1945–1947 рр., (1945–1947), XV–XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік);

- часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44);

- у цифрових даних, що включають більше п'яти цифр, після кожних трьох цифр ставити нерозривний пробіл (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.);

- Згідно нових правил, які враховують вимоги міжнародних систем цитування, автори статей повинні подавати список літератури у двох варіантах: один – мовою оригіналу, а також окремим блоком той же список літератури (**References**) в романському алфавіті, повторюючи в ньому в тому ж порядку всі позиції літератури, незалежно від того, чи є серед них іноземні. Назви робіт дублюються в квадратних дужках англійською мовою. Перекладаються англійською і назви періодичних видань. Наприкінці кожної позиції в квадратних дужках зазначається мова видання.

Онлайн-конвертер з української мови для транслітерації: <http://translit.kh.ua/?passport>

Онлайн-конвертер з російської мови для транслітерації: http://english-letter.ru/Sistema_transliterazii.html

- Після автоматичного транслітерування необхідно перевірити правильність отриманого результату і внести необхідні корективи. Назви періодичних видань (журналів) слід подавати відповідно до офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN, які легко знайти на сайті журналу або в будь-якій науковій онлайн-базі.

Матеріали, подані без дотримання зазначених вимог, повертаються автору без розгляду.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ СТАТТІ

УДК 94:[070.1(47+57):304.4](477)"1945/1953"

Валерій Кононенко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,

доктор історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: valeriy_kononenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5177-2885>

ResearcherID: M-5954-2018 (<http://www.researcherid.com/rid/M-5954-2018>)

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: istpravo@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/C-9161-2019>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873>

Роль радянської преси в культурно-ідеологічних процесах в УРСР (1945–1953)

Анотація. Метою статті є аналіз впливу радянської преси на суспільно-політичні, культурні процеси в роки ідеологічного наступу в СРСР та УРСР у повоєнний період сталінського тоталітарного режиму. Автори характеризують матеріали всесоюзної, республіканської та місцевої радянської преси 1945–1953 рр., досліджують форми та методи впливу преси на культурно-ідеологічні процеси та суспільно-політичну атмосферу в УРСР.

Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного) методів з принципами історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що використовуючи методи контент-

та дискурс-аналізу, автори аналізують вплив матеріалів всесоюзної, центральної республіканської та місцевої радянської преси на розгортання репресій проти представників науки, літератури, культури та мистецтва, на поведінку як партійно-державних органів, так і звичайних громадян, її роль у формуванні загальної суспільно-політичної атмосфери у суспільстві. **Висновки.** Радянська преса у повоєнний період стала основним інструментом розкручування репресій серед діячів культури та науки. Підцензурна періодика УРСР повністю копіювала технології, методики та прийоми центральних газет і журналів. Вона наслідувала всесоюзню як за формою подачі матеріалів, так і за їх вмістом. З допомогою матеріалів центральної всесоюзної та республіканської партійної преси оголошувався старт різноманітних ідеологічних кампаній. Публікація основних нормативно-правових актів, які були спрямовані на культурно-ідеологічну сферу, визначала офіційну лінію партії, а різноманітні друковані матеріали газет та журналів формували відповідну суспільно-політичну атмосферу, корегували поведінку громадян, органів влади усіх рівнів.

Ключові слова: ждановщина, культурно-ідеологічні процеси, преса, УРСР.

Далі друкується текст через 1,5 мікррядковий інтервал. Посилання на літературу в тексті подаються за формою [Мерінов, 2015 : 62]. (перша частина – відповідна праця із списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.32. Арк.13]. (розшифрування аббревіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). **Пробіли в дужках мають бути нерозривними.(Shift+Ctrl+пробіл).**

Наприкінці статті подається подяка установам, організаціям та окремим особам за сприяння у підготовці статті, а також вказуються джерела її фінансування.

(Наприклад)

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Рорр, R. (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region). *Східноєвропейський історичний вісник*, 8, 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>.

Виниченко, И. В. (2017). Исторические практики трансформации женского образа в советском обществе. *Современные исследования социальных проблем*, том 9, № 3. 162–177. DOI: 10.12731/2077-1770-2017-3-162-177.

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області

Згоровський, С. (1946). Деякі міркування про суспільні науки на Україні. *Радянська Україна*, 19 липня, 4.

Валерий Кононенко

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
доктор исторических наук, доцент (Украина)

Олег Мельничук

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Роль советской прессы в культурно-идеологических процессах в УССР в послевоенный период (1945–1953)

Аннотация. Целью статьи является анализ влияния советской прессы на общественно-политические, культурные процессы в годы идеологического наступления в СССР и УССР в послевоенный период сталинского тоталитарного режима. Авторы характеризуют материалы всесоюзной, республиканской и местной советской прессы 1945–1953 гг. Исследуют формы и методы воздействия прессы на культурно-идеологические процессы и общественно-политическую атмосферу в УССР. **Методология исследования** основана на сочетании общенаучных (анализа, синтеза, обобщения) и специально-исторических (историко-генетического, историко-типологического, историко-системного) методов с принципами историзма, системности, научности и верификации. **Научная новизна** работы заключается в том, что используя методы контент и дискурс-анализа, авторы анализируют влияние материалов всесоюзной, центральной республиканской и местной советской прессы на развертывание репрессий против представителей науки, литературы, культуры и искусства, на поведение как партийно-государственных органов,

так и обычных граждан, ее роль в формировании общей общественно-политической атмосферы в обществе. **Выводы.** Советская пресса в послевоенный период стала основным инструментом раскрутки репрессий среди деятелей культуры и науки. Подцензурная периодика УССР полностью копировала технологии, методики и приемы центральных газет и журналов. Она последовала всесоюзную как по форме подачи материалов, так и за их содержанием. С помощью материалов центральной всесоюзной и республиканской партийной прессы объявлялся старт различных идеологических кампаний. Публикация основных нормативно-правовых актов, направленные на культурно-идеологическую сферу, определяла официальную линию партии, а различные печатные материалы газет и журналов формировали соответствующую общественно-политическую атмосферу, корректировали поведение граждан, органов власти всех уровней.

Ключевые слова: ждановщина, культурно-идеологические процессы, пресса, УССР.

Valerii V. Kononenko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Dr (History), Associate Professor (Ukraine)

Oleh A. Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Dr (History), Professor (Ukraine)

The role of the soviet press in cultural-ideological processes in the Ukrainian SSR in the post-war period (1945-1953)

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the role of the Soviet press in cultural-ideological processes in the USSR and the Ukrainian SSR in the post-Stalinist totalitarian regime. The authors characterize the materials of the All-Union, Republican, local Soviet press of 1945 – 1953, investigate the forms and methods of press influence on cultural-ideological processes and socio-political atmosphere in the Ukrainian SSR. The methodology of the research is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systematic) methods with the principles of historicism, systemicity, scientism and verification. Scientific novelty of the work is that using the methods of studying the contents of materials and the consequences of their publication, the authors analyse the influence of materials of the all-Union, central republican and local Soviet press on the deployment of repressions against representatives of science, literature, culture and art. They also research the influence of the press on the behaviour of both party-state bodies and ordinary citizens, and its role in shaping the general socio-political atmosphere in society. Conclusions. The Soviet press in the post-war period has become the main instrument for promoting repression among cultural and scientific workers. The printed periodicals of the Ukrainian SSR completely copied the technologies and techniques of the central newspapers and magazines. It imitated the all-union press both in the form of presentation of materials, and in its content. With the help of materials from central all-union and republican party newspapers and magazines, the start of the ideological campaigns were announced. The publication of the main legal acts aimed at the cultural and ideological sphere determined the official line of the party, and various printed materials of newspapers and magazines formed the appropriate socio-political atmosphere, adjusted the behaviour of citizens and authorities at all levels.*

Key words: zhdanovshchina, cultural-ideological processes, press, Ukrainian SSR.

References:

- DAViO** – Derzhavnyy arkhiv Vinnycjkoji oblasti. [State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian]
- GhDA SBU** – Ghaluzevyj derzhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrajiny. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine
- Popp, R.** (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region) // *Shidnoevropeyskiy Istorichnyy visnik – East European Historical Bulletin* 8. 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>. [in English].
- Vinichenko, I. V.** (2017). Istoricheskiye praktiki transformatsii zhenskogo obraza v sovetskom obshchestve [Historical practices of transformation of a female image in Soviet society] *Sovremennyye issledovaniya sotsialnykh problem – Modern research on social problems, tom 9, vol. 3*, 162–177. DOI: 10.12731/2077-1770-2017-3-162-177. [in Russian].
- Zghorovskiy, S.** (1946). Deiaki mirkuvannia pro suspilni nauky na Ukraini [Some thoughts about social science in Ukraine]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 19 lypnia, 4. [in Ukrainian].

Наукове видання

УДК 93/94(06)
Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 35. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2021. – 148 с.

DOI: 10.31652/2411-2143-2021-35

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (категорія Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.)

*Видання індексується в **Index Copernicus** та **Google Scholar***

Головний редактор Мельничук О. А.
Заступник головного редактора Зінько Ю. А.
Відповідальний секретар Войнаровський А. В.

Технічний редактор Мурашова О. П.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Підписано до друку 20.03.2021 р. Формат 60х84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк. 18,5. Умовн. друк. арк. 17,21. Обл.-видавн. арк. 15,9.
Наклад 300 прим. Зам. № 1717/1.

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д.Ю.
21027, м. Вінниця, вул. Келецька, 51а, прим. 143.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>